829.025

М
320

Bánffy Miklós

Emlékeimből

MCMXXVI

NÉMETHY
ICKO
KÖNYVE

EX
LIBRIS
CAROLI
NÉMETHY
DE UJFALU

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

„Minerva“ Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság Kolozsvárt
Nysz. 17022

OSZK

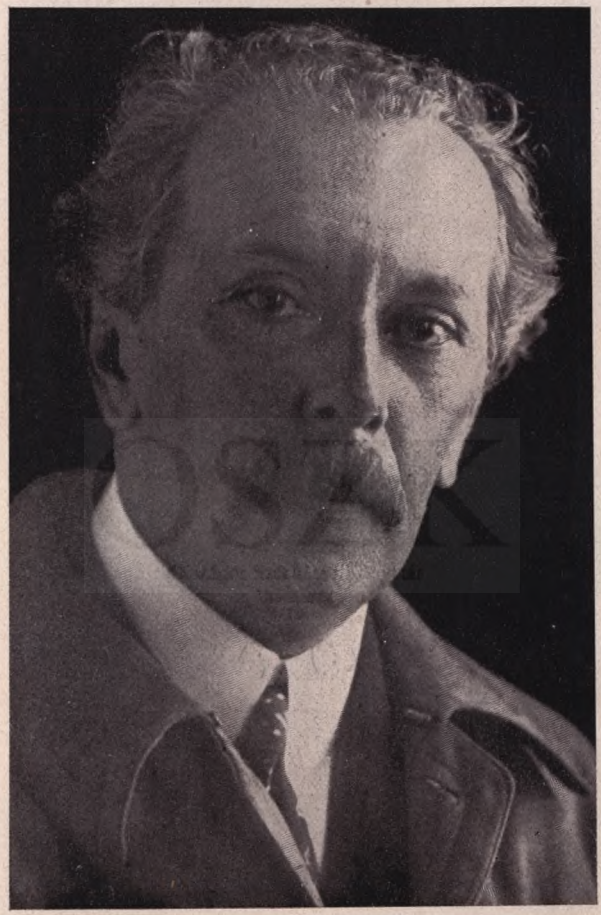

Bánffy Miklós

1. SZÉCHÉ

BÁNFFY MIKLÓS:

EMLÉKEIMBŐL

ERDÉLYI SZÉPMÍVES CÉH · KOLOZSVÁR · 1932

~~320~~
829.025
2.A.
~~M175.424~~
Országos Széchényi Könyvtár
Leltári szám:
V-1201-8796/1964
R 1965
R 2
OSZK SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

KUNCZ ALADÁR EMLÉKÉNEK,

KINEK KEDVÉÉRT ÉS BIZTATÁSÁRA FOGTAM E KÖNYV MEGIRÁSÁHOZ

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

AZ 1916-iki KORONÁZÁS

OSZK

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

I.

Kilenc felé járt az idő. Hűvös novemberi este.

Nehány perccel előbb olyan volt a főváros képe, mint más háborús estéken; az utca ilyenkor a legcsöndesebb: a színházba vagy vacsorára indulók eltünése, az esti rikkancsok elnémulása után. A járdákon nehány megkésett ember haladt el, az úttesten árva konflisló fáradt patái csattogtak. Egyéb semmi.

De ma este kilenckor váratlanul megélénkült mindenfelé. Színházakból, mozikból, még a vendéglőkből is hirtelen kisereglett a nép; halkan, szótlanul jöttek ki az emberek sietve és némelyek még csak most gombolgatták a felöltőjüket. Mindenki hazafelé indult. Csak egy pillanatra állt meg egy-egy csoport a napilapok hirdető táblájának fénylő négyszöge előtt, melyen egyetlen sürgönynek az araszos betűi sorakoztak feketén. És a háborús jelentések egyhangúságában megfáradt emberek fölfigyeltek. Ezen az estén, ebben az órában egyébre gondoltak, mint a megszokott „Höfer"-rébuszok megfejtésére, elfeledték rövid időre a növekvő nyomorúságot, a mindennapi aggódást a fronton levőkért, az epedést a fogságba esett hozzátartozókért, az elesettért való gyászt.

Mindenkin valami általános csapásnak önkéntelen és öntudatlan érzése vett erőt, valami nagy, közös aggódalom váratlan és ismeretlen jövővel szemben.

Azon a tündöklő papírtáblán Ferencz József halálhíre állott. Mindenki tudta, hogy igaz és mégis el nem hihetően hangzott. Csak erőszakkal lehetett elképzelni, hogy az, akinek trónraléptére még a legöregebb emberek sem emlékeztek, az, aki majdnem azonossá lett a magyar királyság és az osztrák-magyar monarchia fogalmával, aki legtöbb ember előtt már nem is élő és halandó embernek, hanem

el nem múló szimbolumnak látszott, hogy az nincs többé. Erőszakosan kellett levonni a gyászhír következményét, azt, hogy mától fogva új uralkodó van, alig ismert fiatalember, — nem többé az az öreg, mindenki előtt ismert és mégis mindig rejtélyes nagyúr, kit mindenki valami örökkévaló és soha meg nem változó legfőbb hatalomnak tudott. Annak a hírnek hallatára, amely pedig az emberi egyenlőség örök törvényét igazolta, majdnem csodálkozás vett erőt az embereken, akár a természet mindennapi rendje változott volna meg.

A főkapitányságról minden színházba, mulatóba, vendéglőbe telefonizenet röpítette a parancsot a zenének, előadásnak abbanhagyására. Rendszerint későn érkezett a parancs; mindenfelől az a válasz jött, hogy már tudják, hogy a muzsika magától elnémult, az előadás megszakadt; olyan gyorsan terjedt el a gyászhír és olyan rögtönösen határozott az egész közönség maga.

Én is így jártam. Délben már aggasztó mendemondák jártak a király válságosra fordult állapotáról, este nem mentem el az operába, mint máskor, hanem a kaszinóban maradtam, mely állandó kapcsolatban volt a miniszterelnökséggel és ahol bizonyos volt, hogy azonnal értesülhetek, ha valamiben rendelkezni kell. A halálhír vétele után azonnal fölhívtam elsőben az operát, majd a Nemzeti Szinházat. Mindkettő azt felelte, hogy már ők hallották (honnan, nem tudom) és a főrendező bejelentésére a nézőtér már ki is ürült.

Másnap borús őszi reggel köszöntött be. Valahogy tán a rendesnél is sötétebbnek látszott.

És a lapok hosszú nekrológjai, búcsúztató vezércikkei után, részletek jöttek. Az utolsó órák története.

Egyszerű, szenvedélytelen dolgok, kristálytiszta és kristályhideg részletek, amilyen az egész élete volt. Utolsó percig az íróasztalánál dolgozott. Az aznapi munkáját befejezte. Az aznapra kiszabott kötelességet. Restancia nem maradt utána. Még az utolsó óráiból sem. Mielőtt lefektették, kis kulccsal gondosan bezárta azt az aktatáskát, amelyben mindennap a bizalmas iratok hozzájutottak. Végső szava is olyan egyszerű, frázis nélküli szó:

— „Fáradt vagyok."

Csak ennyi. Olyan mondat, melyet az utóbbi évtizedek bármelyik estéjén elmondhatott volna ő, ki egész életében minden birodalmának legszorgalmasabb munkása volt.

A hó utolsó napján volt a temetése.

Alig érkeztem vissza onnan, alig ocsudtam föl annak a rémes zűrzavarnak kelletlen benyomása alól, amely a Stefans-dóm-beli szertartást szörnyű tolongássá változtatta és amely annál meglepőbb volt, mert a bécsi udvartartásnak örök idők óta kicirkalmazott rendje mindenkor tökéletes volt; midőn meghívást kaptam a koronázást előkészítő értekezletre. Még aznap délelőtt, december 1-én a várba kellett mennem.

A miniszterelnökség várótermében gyűltünk össze. Nehány miniszter, a műemlékek bizottságának elnöke, a főkapitányhelyettes, az osztályfőnökök és előadók.

Nyomott hangulat volt. Mindenki annak a borzalmas összeütközésnek a hatása alatt állott, mely a bruck-i vonalon történt az éjjel. A bécsi gyors, amely zsúfolva volt azokkal, akik a temetésről tértek vissza, egy szembejövő személyvonatba futott bele. A reggeli lapokban még csak pár szavas sürgöny volt, de úgy hirlett, hogy százakra menő sebesült és vagy harminc halott esett áldozatul. Bizonyos volt már, hogy Thallóczy Lajos, a kiváló történész, Bosznia magyar szervezője és Ferencz József egyik bizalmas szolgája a halottak között van. Sokaknak hozzátartozója is a vonaton lehetett, hiszen senki sem tudhatta, hogy ki, melyik vonattal indult vissza Bécsből. Ezért minden újabb érkezőt kérdezve, kutatva, bár nyugalmat színlelve, menten körülvettek. És minden újabb belépő újabb megdöbbentő részleteket hozott.

Fekete nap volt ez.

Komor arccal ült le mindenki a tanácskozó asztal köré, mert az az iszonyú szerencsétlenség, mely épen az öreg király temetésének éjszakáján, a háborúnak immár harmadik évében, az új koronázás küszöbén csapott le, valami balvégzetű jóslatként hatott. Bizonyára mindenki így érezte,

bár senki senkinek egy szót sem mondott róla, mintha félne attól, hogy a kiejtett szó kihívja a sorsot.

De az idő telt és tanácskozni, rendelkezni kellett. Igy hát elhessegetve a szívszorongás aggodalmát, az értekezlet munkához fogott. Ekkor született meg az a rendezőbizottság, mely szakonként széjjelosztotta a föladatokat. Reám, ki már négy év óta az állami színházakat vezettem, a koronázás művészeti rendezését s a koronázás külsőségeit bízták.

Rettenetes föladat volt. Sok minden okból. Elsőben karácsony előttre, majd december 28-ára, végül 30-ára tűzték ki a koronázást. Utolsó terminus ez a nap volt, minthogy a budget-törvények szentesítése miatt szükségesnek látszott, hogy a király újév előtt összes közjogainak birtokába lépjen. Tehát mindössze 26 nap. Huszonhat nap, télen, fagyban, alig nyolc órányi napvilággal, háború idején, midőn csak olyan anyagokkal lehetett számolni, melyek valahol raktáron vannak és csak azokkal a művészekkel, akik nincsenek valamelyik fronton.

A művészekkel szerencsém volt. Jobb munktársakat nem is kívánhattam volna magamnak. Csak egyik feladatnál kerültem bajba.

Hagyományos szokás, hogy az ország a koronázáskor százezer aranyat ajándékoz az uralkodónak. Díszes láda kellett ehhez a szimbólikus ajándékhoz. (Az aranyak csak az átnyujtás idejére jelentek meg és rögtön utána visszavándoroltak az állami bankba.) A ládát Bachruchnál rendeltük meg, megtervezésére Zutt ötvöstanár vállalkozott. Szörnyű rajzokat hozott. Valami a Fidzsi-sziget-lakókhoz méltó idomtalanságot, melyről ő azt hitte, hogy magyar stilus. Svájci ember létére így akart magyarkodni. Háromnégyszer vissza kellett vetni vázlatait, mind csúnyábbnál-csúnyábbak lettek. Már két hete bajlódtunk ezzel, midőn az ezüstműves kijelentette, hogyha még aznap meg nem kapja a rajzot, nem vállalja a munkát. Mit volt mit tenni? Kénytelenségből megrajzoltam magam, a hangsúlyt két domború ezüst angyalra helyezve, melyekről tudtam, hogy Telcs Ede barátom idejére és kitünően megmintázza őket.

Zutt pedig borzasztóan megharagudott és talán ez okozta azt, hogy visszaköltözött kedves hazájába.

A Dísztéren, azokban a bolthelyiségekben, melyekre Zala mester angyala a lábujjával mutat, helyezkedtünk el; az volt a mi központunk. Műhely is volt ez, tervező műterem és iroda is. Fűthetetlen és hideg, de a jó nagy magas ablakok mögött mindenütt világos.

Odabenn pedig furcsa élet indult.

A leghosszabb helyiségben széles rajztáblák sorakoztak a homlokzat hosszában, melyeken az építészek Györgyi Dénes, Kós Károly, Pogány és olykor Lechner öles rajzsínekkel pontos terveket kellett papírra vessenek, mialatt a hátuk mögött a fiatal Lehoczky hat méteres címereket írt a falra. Közben a sarokban hol gipszeket öntenek, hol papier maché-t pacskoltak. A szomszéd szobában lécből összerótt csontvázakon szobrok dúcosodtak nagy sietséggel, mintha a figurák máról holnapra híznának kerekre. A terem legvégén írógép kattogott szüntelen. Nemez, posztó és bársony minták garmadái mellett, mintázni való agyagládák, plásztolin-kockák, gipszöntő vedrek, enyves papírlemezek között bukdácsolt az ember, míg egyik ajtótól a másikig eljutott.

Fattyukeresztezés volt ez egy középkori boszorkánykonyha és valami szörnyen rendetlen pallérbarakk közt és azt hiszem, ha valaki beavatatlan belépett volna, bizonyára azt hitte volna, hogy itt összezárt mániákus őrültek tanyáznak, kiknek mindegyike a maga rögeszméjét követi, rajzban elmerül, mintáz, vagy kopácsol szüntelen és senki sem törődik azzal, ami körülötte történik.

Ebben a boszorkánykonyhában én viseltem a főszakácsnak kissé komikus szerepét, ki minden fazékba belékóstol és minden tepsibe beledugja az orrát. Nem lehetett ez másként, hiszen az egész díszítésnek a felelőssége rajtam volt és engem szidtak volna azután (mint ahogy szidtak is), ha valami nem jól sikerült. Az egész rendezésbe egységet hozni, a koronázás minden egyes fázisának a maga fontossága szerint kellő keretet adni, ez volt a föladatom; ezért bizony bele kellett kontárkodnom mindenki mesterségébe.

Azon a négy héten teljesen annak a munkának éltem. Ezért keveset tudok arról, ami ezalatt a négy hét alatt máshol történt. Bár képviselő voltam, arról a vitáról, amely

a nádorhelyettes megválasztása körül indult, személyes emlékem vajmi kevés. Igy távol állva attól a szócsatától, még csodálatosabbnak látszott az ellenzéki pártok okvetetlenkedése, amely oda csúcsosodott ki, hogy a 48-as párt a köznemesi sorból származó Tiszával szemben mindenképen egy főherceget akart megválasztani. És midőn József főherceg tiltakozott az ellen, hogy az ő nevével korteskedjenek, akkor féktelen gyűlöletükben a legváratlanabb nevekkel hozakodtak elő, igen tiszteletreméltó öreg urakéval, kik bizonyára ámulva olvasták jelöltetésüket a lapokban.

Más úton is megpróbálták akadályozni a Tisza nádori tisztét. Azt a jelszót adták ki: „protestáns nem koronázhat!" És persze közjogászokat, történetírókat mozgósítottak a bizonyítására. Az hirlett, hogy igen-igen magas helyre is eljuttatták ezt a gondolatot, ahol bizonyára sejtették, hogy termékeny talajra talál. Végül Csernoch hercegprimás döntötte el ezt a vitát, maga is Tisza mellé állván és midőn vele szemben is katholikus érvelésekkel hozakodtak elő, állítólag ezzel torkolta le őket, mondván az ő tótos kiejtésével: „Én jobbán tudom, én vágyok kárdinális!" Ez ellen persze nem volt argumentum és a vihar végleg elült.

Mindez persze mendemonda, amiről közvetlen tudomásom nincs és mely csak, mint távoli visszhang jutott el hozzám, kinek minden órája ezernyi gond és folytonos szaladgálás között folyt le. Minthogy a főbizottság kimondotta, hogy csupán a vár területére szorítkozik a koronázási ünnepély, de a részletek nem voltak megállapítva, reám hárult az a feladat is, hogy az egyes szertartási aktusok helye iránt javaslatot tegyek.

A koronázási templom adva volt; a Szentgyörgy-tér a kardvágás számára, de a nép láttára leteendő eskű helyét meg kellett találni. Úgy gondoltam, hogy a legszebb keret a Halászbástya lenne, melyet mintha erre a célra építettek volna. A főkapitányhelyettes miatt, ki e tervért merénylettől való félelmében nem vállalta a felelősséget, ez nem valósulhatott meg.

Pedig be szép lett volna!

A patkószerüen előugró szárnyak boltivei alatt a meghívott közönség, a lépcsőkön az országgyűlés és a várme-

gyék küldöttei tarka zászlóikkal, színes díszmagyarban, lejebb pedig, egész a Hunyadi szobron túl is, ezernyi nép elfért volna. És fönn a közbeeső erkélyen, mindenek fölött és mindenki előtt, a kőcsipkék fehér koszorúja alatt a primással és nádorral kétfelől: a király kezét esküre emelve. Fenséges pillanat lett volna! Felejthetetlen pillanat annak is, aki a Szent István koronájával fején oda kilépne. Lábainál a Duna, a milliós főváros, és mögötte a magyar alföld tengerszerű végtelen síksága. Valóban, ott külsőleg is, a nemzet előtt tette volna le az esküt.

Miután ez a terv nem valósulhatott meg, más megoldás után kellett nézni. Igy aztán a szentháromságtéri fogadalmi oszlop stilusos kiképzését ajánlottam. Ezt fogadták el és még aznap fölvázoltam Pogány Móricnak azt a baluszteres emelvényt, mely azt a barokk oszlopot elég szerencsésen egészíti ki. Azóta kőből megépítette ugyanígy; sajnos nem javította ki azt a nehány hibát, mely a hevenyészett tervbe természetes, hogy becsúszott, de amelyeket a maradandó kivitelnél korrigálni kellett volna.

A Szent György-téri domb dolga könnyű volt. Csak a környező tribünök elhelyezését kellett számbavenni. Megszereztük a 67-iki koronázáskor emelt domb méreteit, tágabbra szabtuk a felső teret, mivel atyámtól is és másoktól hallottam, milyen aggodalom fogta el őket, midőn Ferencz József oda egyedül fölvágtatott. Két galopp ugrással fönt volt és mind a négy vágáskor, midőn Szent István kardjával a négy világtáj felé suhintott, szürke paripája, amely tán megbokrosodott az ágyulövések, éljenzések zajától, négyszer szökött ágaskodva föl. Mindenki, aki közelről látta, attól félhetett, hogy a korláton is átugrik a ló. Ferencz József azonban pompás lovas volt. Mesteri kézzel helyben forgatta át a tajtékzó lovat és meg sem rezzent nyugodt, királyi tartása.

A legnagyobb és legszebb feladat azonban a templom belső díszítése volt. Lechner Jenővel középkori miniatür képekből merítettük a díszítés motivumait, elhatározva, hogy az egész templomot sötétvörösbe öltöztetjük, hogy nyugodt háttere legyen a díszruhás tömegnek, amely majd meg fogja tölteni. A templom pillérei számára is hosszú függönyburkolást rendeltünk, mert azokon is végig kanyar-

gott az a talán nagyon stilusos, de rettenetes nyugtalan falfestés, mely ha csupaszon marad, tűrhetetlen tarkabarkaság lett volna az egész kép. A templom építője, az öreg Schuleck, kitől ezek a festések származtak, rettentően megsértődött. Fűhöz-fához szaladt, hogy minket, „vandálokat" beáruljon, botránnyal fenyegetőzött és azt hiresztelte, hogy tönkretesszük az ő remekművét. Úgy emlékszem, utolsó előtti este volt, midőn nem éppen rendeletet, de „tanácsot" kaptam, hogy a pillérburkolást hagyjuk el.

Nagykésőre tudtam Lechnert megtalálni, aki nélkül nem akartam ebben intézkedni.

Az operaelőadás vége felé keresett föl az intendánsi páholyban. Azon a szűk kis pamlagocskán, amely annak hátsó fülkéjében áll, szomorkodtunk a beavatkozás fölött s végül már-már belenyugodva a letiltásba, úgy határoztunk, fölmegyünk a várba és megnézzük, megbiráljuk utolszor ezt a dolgot.

Éjjel 11 óra volt, midőn odaértünk. Az éjszakai munkások serényen dolgoztak a gyéren világított templomban. Misztikus elfogódottság vett az embereken erőt. A csúcsos baldachinok a két trón fölött, az oltár sátra és a pillérburkolás leomló függönyei, melyek mind, hosszú ráncaikkal majdnem végtelen magasságúvá varázsolták a templom hajóját, olyan gyönyörű széppé, a mindent ellepő bíborvörös bársony annyira bensőségessé és mégis magasztossá tették az egészet, hogy valóban az lett volna „vandalizmus", ha ezt a képet megrontjuk. Elhatároztam, hogy nem változtatok rajta és vállalom a dolgot így, mert lehetetlen, hogy bárki, aki ezt látni fogja, ne igazolna minket.

És valóban, a koronázás díszítéseiből ez lett a legsikerültebb. Az, amire mindenki, aki ott volt, emlékezni fog.

A koronázást megelőző héten mind lázasabban folyt a munka és én alig találkoztam mással, mint akivel dolgom volt. Mégis, közvetlen karácsony előtt, hozzám is eljutott annak a kinevezésnek a hire és hatása, mely mintha lelohasztotta volna az embereknek a háborús világ közepette amúgy sem nagyon nagy lelkesedését. Ez Burián elbocsátása és Czernin külügyminiszteri kinevezése volt. Egyszerre föltámadtak azok a szóbeszédek, melyek már a

háború előtt aggodalmas jövendőt jósoltak. *Efef** szelleme mintha föltámadt volna sírjából. Az a centralista szellem, amely mindent gyűlölt, ami magyar és amely valami szláv impériumnak a megvalósítását tűzte volt ki célul. Ennek első szószólója éppen Czernin volt, kinek egy könyve jelent meg erről, — és akit az elhúnyt trónörökös belső emberének és bizalmasának tudtak. Állítólag a volt trónörökös egyszer azt mondta: „Az utódomat úgy nevelem, hogy az én politikámat kövesse, a magyarok készüljenek hát el arra, hogy két emberöltőn át ezzel kell számolniok." Ez a közismert mondás elevenedett föl hirtelen a Czernin kinevezésére és úgy hatott, mintha az a szóbeszéd talán mégis igaz lett volna. A hatását csak külsőleg enyítette később az, hogy Zita királyné rögtön a „Pro Transsylvania" segélyakció élére állott, ahogy Budapestre érkezett, azonban a szívekben a fullánk és a gyanakvás lappangva továbbra is bennmaradt.

A koronázás főpróbája az uralkodópár megérkezte után, 29-ére volt bemondva.

A király nagyon kegyesen fogadott. Azt mondta, emlékszik rám. Azzal a jóságos mosollyal mondta, amely állandóan az ajkai köré íródott akkor is, ha hallgatott.

Rokonszenves és egyszerű modora volt.

Szépen, nyugodtan folyt le a próba, zárt ajtók mögött. Midőn egy óra mulva vége lett és magamra maradtam: az oltár fölötti világításnak egyik 4000 gyertyás lámpája, amely láthatatlanúl a szentély fölé palástként emelkedő sátorba volt szerelve és amely a próba alatt teljes fénnyel égett, a hőségtől fölrobbant. Parányi üvegdarabok hulltak le és az oltárt teleszórták apró, éles kristálytörmelékekkel.

Elejét kellett venni annak, hogy ilyesmi a koronázás szertartása alatt megtörténhessék.. Az oltárjelenetnek, a koronázás tényének megvilágításáról lemondani nem volt szabad és decemberben bizony lehetetlen napsütésben bizakodni. Igy hát a villanyszakértő tanácsára egy hüvelykvastagságú üveglapot csíszoltak hirtelen, amely alulról tel-

* Efefnek (F. F.) Ferencz Ferdinand trónörököst hívták.

jesen elzárta azt a teret, amelyben a villanyégők voltak elhelyezve.

Ennek az intézkedésnek másnap majdhogy végzetes következése nem lett.

Az utolsó rendelkezés a koronázás előkészítésében azonban nem ez volt. Késő délután, midőn a szentkoronát elhelyeztük a Lorette kápolnában, vettem a hivatalos főlovászmester izenetét, hogy azonnal beszélni akar velem.

Fölkerestem őt. Előadta, hogy Őfelsége „kívánsága" szerint az a drapéria, mely a várpalota bejárata fölé van függesztve és amely óriási angyalokkal és címerrel a vár felől lezárta a Szent György-tér díszítését, levétessék, hogy Őfelsége paripája attól visszatéréskor meg ne ijedjen. — Azt az ellenvetést tettem, hogy ettől aligha kell félni, mert a díszítés csupán fönn 15—20 méternyire a földtől, a monumentális kapu fölső peremén van elhelyezve, hol még ember is csak távolról láthatja meg. A főlovászmester, aki jó lóértő volt maga is, vállat vont erre és megismételte azt, amit előbb mondott. Hát ezzel rendben voltunk. Megigértem, hogy reggelre levétetek mindent a kapuról.

De még egy kívánsága volt: a király úgy kiván a templom előtt paripájára ülni, hogy ne kelljen előbb kengyelbe tenni a lábát és e célra csináltassak még az éjjel valami lépcsős zsámolyfélét, amelyről a lábát közvetlenül átvethesse a nyergen.

Ez már nehezebben megvalósítható parancs volt. Kétségtelen volt ugyan, hogy bármi emelvény mellé pontosan oda lehet állítani az olyan tökéletesen idomított állatot, amilyenek a bécsi Marstall lovai. De a koronázott magyar királynak a templom főbejárata előtt, az egész ünneplő sokadalom előtt kell lóra ülnie. Már most oda egy lépcsős kis emelvényt tenni, mely nyilván csak arra szolgál, hogy a király nyeregbe üljön, ez olyan szokatlan és furcsa megoldás lett volna, amely nálunk, annyi lovasember szemében, bizonyára előnytelen magyarázatokra adott volna okot. Igy tehát más megoldást kellett találni. Megbeszélve gyorsan a művezető építőmesterrel, összecsaptunk hát egy alacsony, gárgyaszerű falacskát, mely a járda szélén, a kapú baldakinja mindkét oldalán huzódott el jobbra és balra is, és ebben volt aztán belülről nehány lépcsőfok elrejtve. Ez

is elég szokatlan volt, de a közönség úgy vette, hogy a törpe fal a templom elzárására szolgál.

Rettentően hevenyészett dolog volt ez, de elkészült mégis, mivel nem lévén fagy, a beton valahogy megkötött reggelre.

Későn tértem haza. Alig aludtam egy keveset, mert másnap már nagyon korán a templomban akartam lenni, minden utolsó részletet még egyszer átvizsgálni.

Alig mult el hajnali négy óra, amikor elhajtattam hazulról.

A koromsötét város élettelen volt. Semmi hang, semmi nesz. Csak a fiakkerlovak lépése csattogott egyedül a bakacsin éjjelben, csak egy-egy lámpa pislogott itt-ott... Mennyi fény, mennyi dísz, mennyi pompa vonúl ma föl!... Magam is arannyal kihányt díszmagyarban. És kihajolva a kocsiablakon, önkéntelen ahhoz a sok ezer testvéremhez szállott el a gondolatom, kik odakinn a lövészárkokban, sárban, hóban, töltik el ezt a hideg, nedves, téli éjszakát.

II.

A sötét éjszakából a kis mellékajtón át bejutottam a koronázó templomba. Az éjjelből hirtelen belépve a teljes fényben úszó kereszthajóba, valami csodálatos érzés kapott meg. A népmondákban vannak ilyen váratlan fordulatok, mikor a mesehős átvergődvén koromfekete és úttalan tárnákon, egyszerre csak a tündérpalotában találja magát.

Az este, amikor utolszor ott jártam a külső gárgya megépítése miatt, csak egy pár lefödött lámpa égett itt-ott, ahol épen dolgoztak; most azonban az egész templomban végig ragyogó világosság!

Dacára, hogy Lechner tanárral együtt terveztük volt az egészet, — minden legapróbb részletet többször is megbeszélve, — dacára, hogy a koronázás főpróbájakor a trónok baldachinostól, imazsámolyostól már a helyükön állottak, az oltárnak fehérselyemmel bélelt bíborsátra is, a pillérek függönyei is mind már fel voltak szerelve, mégis most, mikor szakadatlan éjjeli munka után a templom ünnepi ruhája be volt fejezve, a csillárok kigyulva, mikor az egész beteljesedve tárult föl előttem, magamat is meglepett az a harmónia, mely oly szerencsésen összefogott mindent.

A mellékhajókból vörös szövettel bevonva, lépcsőzetes üléssorok indultak le, két felől az oldalablakok magasságától a közbelső járóig, keskeny garádicsok, vörösek azok is, kapcsolták rézsutosan össze őket és ennek a fokonként süllyedő kettős lépcsősornak a vonalában, mely kitáruló völgyé változtatta a templom egész hosszát, volt valami, ami az ünnepvárást, a befogadást fejezte ki; mintha a templom hosszú, piros karjait ölelésre nyujtaná, várva az ünneplőket, az országgyűlést, a királyt. És ha a szem föl-

haladt a pillérek hosszan leomló bársony-burkolásán, ha követte fölfelé azokat a vaskos, függélyes ráncokat, melyek mozdulatlan hullásokban, valami óriás orgonának a sípjaiként vezettek a magosba, — odafönn a csúcsos boltozás alatt széles karikában fehér tűzkörök úsztak, mint a szentek feje mögé iródó glória, az ívek áthajlását betöltve széjjelszóródó fényporukkal.

Hátul valahol és fönn a legmagosabb fokokon még serényen kopácsoltak. A szentély mögött sietve varrták a párnákat. A villanyszerelők a második áramkört fejezték be hosszú létrákon. Mindenfelé siettetni kellett a munkát, mert az idő mult, mult, szédületes gyorsan.

Nemsokára megjöttek azok a pálcás ifjak, kik a templomban a rendtartásra és a vendégek elhelyezésére voltak hivatalosak. Ezek közül nehányat fullajtárnak magam mellé vettem, egyiket összekötőnek a III. Béla kápolnában elhelyezett fővilágosítóval, másokat hirnöknek künn a térre, vagy hirvívőnek az előfordulható váratlanságok elintézésére.

Majd a fényképezők is megérkeztek és velök Schwormstädt Félix festő, e kiváló grafikusa a német „Illustrierte"-nek, mely egyedül volt a világjáró képeslapok közül az ünnepségen képviselve. — A fényképezők a leborított szószékben bújtak el, szegény Schwormstädt pedig alatta, bársony sátor-bura alá szorult. Rettentő szűk kis odú volt ez, de másként lehetetlen volna akár őt, akár a fényképező gépeket elhelyezni, hiszen a koronázás országgyűlés is, egyházi és udvari szertartás is lévén, közbül sem neki, sem a fotográfusoknak helyük nem lett volna. Schwormstädt igen jól végezte dolgát mégis és az a színes kép, mely tőle az „Illustrierte"-ben megjelent, az egyetlen, mely valamennyire megközelítette azt a pazar fényhatást, melyben azon a napon pár mulandó órákig gyönyörködtünk.

Már a koronaőrök is a templomba érkeztek.

A Loretto-kápolnában elkészített állványokra tettük ki a koronát és a jelvényeket, mindeniket külön-külön egy-egy párnára erősítve oly módon, hogy azokat a menetben lovon is lehessen biztonsággal vinni.

Ekkor csodáltam meg utoljára a Szent István koronáját. Mesés tárgy ez! — Nemcsak a multja, a hozzáfü-

ződő hagyományok és legendák miatt, hanem önmagában is valóban egyetlen a világon. A maga összerótt, kettős művessége dacára, vagy talán épen a miatt, — valami csodálatosan és úgyszólván váratlanul szép. És ami meglepő: a zománcok rajta ma is olyan tündöklőek, mint ezer évvel ezelőtt, midőn annak az ismeretlen ötvösnek a kezéből kikerült; ami pedig majdnem érthetetlen: az igazgyöngyök rajta, — sok száz sorakozik végig az élein — ma is élnek mind, pedig sok századok óta foglaltattak oda és századok óta lepecsételt, majdnem légmentes ládában őrzik. — Már a milleniumkor, midőn három napon át ugyanebben a templomban ki volt téve, ahoz a díszőrséghez tartozván, mely a szent korona körül tett szolgálatot, alkalmam volt azt emlékembe vésni. De most, húsz évvel később, érett ésszel, fejlettebb szemmel még jobban gyönyörködtem benne.

Van azonban a koronán kívül még egy rendkívüli kincs a klenodiumok között, mely szintén páratlan a maga nemében. Ez a jogar. Mikor került a magyar királyok kezébe: ismeretlen, de a hagyomány azt is Szent Istvánnak tulajdonítja. Ökölnyi gombja üvegtiszta kristály. Kúszó oroszlánok vannak faragva rajta. Arab munka, a VIII.— IX. századból. A nyél és a foglalás arany; az sem sokkal későbbi. És az ember elmélázhat fölötte. Honnan került, hogyan jutott Magyarországra? Milyen végzet vezette el idáig, hány kézen járt, hány féle sors érte az elmult idők során? — És az a csillogó kristály az aranypálca fölött? Valóban szimbolikusnak mondható bizony, mintha azt akarná kifejezni, hogy a legnagyobb emberi értékek fölött egyedül a szenvedélytelen, tiszta szándék uralkodhatik.

Közben hét óra is elmult, és bár ott hátul az oltár mögött nehány varrólány még mindig a párnákon dolgozik, a főkaput meg kellett már nyitni.

Alig hogy kitárult, mind sűrűbben érkeztek is a koronázás résztvevői.

Az elsők között Eszterházy Móric, a későbbi miniszterelnök.

Vele csevegtem épen, midőn a templomba levezető lépcsők tetejéről magános, vékony fiatalember sötét alakja tünt fel a már megvirradt reggel világos háttere előtt. Sö-

tétzöld aranyhímzésű frakk volt rajta. Háromszögű lapos kalap a karja alatt. Hozzánk jött. Elsőben nem ismertem reá ebben a gálában, mert csak egyszer-kétszer találkoztam volt vele, akkor is egyszerű civilben. Czernin volt, az új külügyminiszter.

Nálam előbb a helye iránt tájékozódott. Azután Eszterházyval fogott kezet.

Abból a mozdulatból, abból a nehány semmitmondó szóból és főleg abból a tudó mosolyból, mely az ajkai köré íródott, mintha egész programot olvastam volna ki. Mintha mindez azt mondta volna Eszterházynak világosan: „Látod? Én már beérkeztem! — Most már rajtad a sor! — Az is meglesz legközelebb!" — Abban a percben teljes biztonsággal éreztem ezt. És feltámadt bennem egy pillanatra az az aggodalom, mely Czernin kinevezésekor mindenkit elfogott. Vajjon valóban igazzá válik az a szóbeszéd, az F. F. jövendölése? — De elhessegettem ezt a benyomást. Hiszen őrültség volna Tiszát háború idején elejteni, őt, kinek gigászi egyénisége egyedül bírta hordozni a honvédelem óriási terhét. Talán azután. De most...?

Nem! Ez képtelenség volna!

Mind többen, többen jöttek. Már hemzsegett a sok díszruhás nép, már kezdte ellepni a lépcsőzetes emelvényeket. Az a nehány művész, Strobl Alajos, Glatz Oszkár és mások, kinek helyet szorítottunk a templomban, már felsiettek a jobboldali ablakok alá.

A palotahölgyek is kezdtek bevonulni. Gyönyörű magyar ruháikban mintha elmult századok családi képei elevenedtek volna meg. Szédületes gyémántdiadémok, gyöngyös, kösöntyűs főkötők csillogtak a mindenfelől leomló villanyvilágban. Utolsó fölvonása volt ez a pompázatos multnak.

Ahogy ott a bejárónál álltunk, útbaigazítva a mind szaporábban érkezőket, hirtelen egy szélesvállú magyar tábornok szólított meg franciául. A bolgár király! Nagyon haragos volt az arca.

A koronát akarja látni, mielőtt a helyére megy, szólt röviden.

Bevezettem a Loretto-kápolnába.

Figyelmesen megnézett mindent. Nagy műértő, és ki-

tünő ízlésű ember. Nagy érdeklődésében pár percig elfelejtette a haragját. De azután igen indulatosan kezdett beszélni az ő nagy sérelméről. A hat éves kis trónörökössel tették össze az emeleti oratóriumba. Eldugták. Eldugták, hogy ne lássa senki. Eldugták őt, az egyedüli uralkodót, aki hozzánk eljött. És ime eldugják, odateszik egy kis gyerekkel, oda, ahol senki sem láthatja őt, őt, aki idejött nemcsak azért, hogy szövetségi hűségét bizonyítsa, de mint a magyarok mindenkori barátja. „Ez a hála! Ezt tették velem!" — mondotta.

Reám nézve végtelen kínos volt Ferdinand király kifakadása, annál inkább, mert mult évben, mikor Szófiában fogadott, kitünően nyájas volt hozzám. Magyaráztam hát, hogy az elhelyezés nem az én dolgom és próbálkoztam mentegetve előadni, hogy végre is a kis Ottó főherceg, mint trónörökös, rangban az uralkodó után most a legelső...

— „Az mind badarság! — vágott közbe Ferdinand. — Tudom azt, hogy Ön erről nem tehet. De azt is tudom, honnan fú a szél. Az udvari kamarilla és Montenuovo! Az én régi ellenségem! Az akar engem megszégyeníteni. Mindig ellenségeim voltak azok az urak. Mindig! Mindig!"

Hogy valamennyire megengeszteljem, magam is fölkísértem az oratóriumba. Ott azonban, bár korántsem tudtam haragját lecsillapítani, kénytelen voltam elköszönni tőle és őt magára hagyni. Számos haragos szó után végül azzal fejezte be: „Ha ezt tudom: nem jöttem volna ide!" De azután hirtelen nagyon barátságos lett az arca és kedves hangon megdícsérte a magyar díszruhámat, talán annak bizonyságául, hogy reám nem haragszik.

Visszatérve a már zsúfolásig megtelt templomon a bejáró lépcső aljáig, a kis trónörökös főherceggel találkoztam.

Elragadó gyerek volt.

Aranyszőke volt még akkor és rózsaszín-bőrű csöppség. Azóta, úgy hallom, megbarnult a haja és inkább az anyjához hasonlít.

Tündöklő brokát mentécskében, hermelinprémesen, kócsagtollasan, — (Benczur tervezte a ruhácskáját) — pici topánkájával aprózva tipegett, hogy lépést tartson Wallis

gróf tábornokkal, kinek egyetlen újját telimarokra fogta. Roppant kedves volt, ahogy így haladt a megnyiló tömeg között.

A klérus a bejáró előtt sorakozott a királyi pár fogadására; a zászlós urak is már a Loretto-kápolnában, hol kiki a maga feladata szerint átvette azt a jelvényt, vagy koronázási klenodiumot, melyet vinnie kell ilyenkor. — Egyedül Skerlecz Iván, a horváth bán nem volt sehol. Utóbb azzal védekezett, hogy a kordonon nem bocsájtották át, ami annál csodálatosabb, mert később a koronázás közben mégis csak megérkezett. — Késése némi zavart okozott a rendben és valaki, — ki volt? nem tudom — át kellett vegye az ország-almáját, melyet a bán visz, — mert a király hintója már a templom elé érkezett.

A bevonulást nem várhattam be a főkapunál, mert idejében kellett elfoglalnom azt a helyet, honnan a világítást mindenhonnan ellenőrizhettem. A közbülső trón baloldala mellé lapulva álltam. Csak messziről hallottam, mint valami meg-megujhodó zajt, a Szentháromság téren felzúgó éljenzést. — A mindenfelől felálló közönség elfedett minden kitekintést. Csak a királyné trónjának a pereme és az előtte lévő néhány lépcsőfok maradt szabadon.

Egyszerre teljes csönd lett. Csak az orgona búgott odahátul. — Azután ott előttem a trónemelvény legalsó sarkára feszes tartásban föllépett a főajtónállómester, az atyám, pálcával a kezében. — Túlfelől a másik szögleten az apostoli kereszt magasodott hosszú, fekete nyelén. Tehát közel van már az udvar. — Fölnézek, a fölöttem emelkedő trón még üres. Pár perc telik így. — Most föltünik előttem egy fehér női alak, csupa csipke és atlaszban, gyémántkoronás fővel. — Megáll egy pillanatra, azután letérdel.

Valóban királynői mozdulattal térdel le. Gyönyörű volt látni, ahogy az ezüstliliomokkal és kettőskeresztekkel teliszórt bíbor fölé hosszú, uszályos alakja az imazsámolyra hajlik. Öles csipkefátyola messze elomlik rézsutosan mögötte...

Az orgona ismét szól. Ének is, hegedűszó.

A szertartás megkezdődik.

A mise megindul. Olykor az ezredéves latin szövegbe

belevág az ének. Majd elhallgat és csak halkan csörgedeznek az orgona kromatikus sorai.

A király az oltárhoz lépett.

Most visszajött onnan.

Majd újból odamegy, már a Szent István palástjával a vállán. — Most teszik a fejére a koronát!

Ebben a pillanatban a szemben lévő oldalablakon besütött a nap. Halvány téli napfény, — mégis napsugár. — Valami csodásan ragyogó képet bűvölt elő. Ott velem szemben, az ablakalatti üléseken a katholikus egyházi méltóságok sorakoztak; a külvilágból való fényesség és a belső világosság váratlanul feloldotta az összes árnyékokat, és majdnem áttetszővé, üvegszerűvé varázsolta a csupa fehér pluvialék brokátját, a fehér mitrákat, infulákat és valami valótlan és testetlen fényességű ködbe burkolt ott mindent. — Megkapó, feledhetetlen látvány volt. De csak rövid ideig tartott. Csak néhány percig sütött a nap. Csak a koronázás pillanatában.

Mikor Tisza előlépett a szentély szélére, mikor sötét bársonyba öltözött alakja szikáran kinyúlt a kőgárgya nyilása előtt, mikor fölemelte a karját, megsuhogtatván háromszor fekete kalpagját és midőn háromszor az ő férfias, komoly hangján végig harsogta a termen: „Éljen a király!" — a napsugár már eltünt volt az ablakból és attól fogva nem is sütött ki többé...

Bizonyára nagyon hosszan tartott a szertartás. Meddig, nem tudnám megmondani. Nem tudnám, mert abban a káprázatos mesekörnyezetben az idő múlását nem érzékelte senki, — zene, ének, tömjénfüstnek felszálló és eloszló fellegei, orgonabúgás odabenn, messziről olykor ágyúszó tompán, — néma, átcsoportosuló díszruhás alakok, officiáló püspökök a rituálé mozdulatlanságában, — mintha valami folyton változó és mégis összefüggő álomban élt volna az ember időtlen időket. Majdnem váratlan felébredésként hatott, midőn mindez véget ért.

A királyi pár a sekrestyébe vonult vissza.

Az ünneplő sokadalom indult ki a térre.

Midőn a templomban megapadt a tömeg, a palota-

hölgyek lassan lejöttek a baloldali karzat lépcsőjén. Ekkor vehettem őket jobban szemügyre. Ahogy így egyenként-páronként, fokról-fokra szállva közeledtek a közbülső járó felé, csupa ezüst-aranyruhákban, skófiumos szoknyákban, érctűzű csipkében, — akár régi nagyasszonyok elevenedtek volna meg, váltak elhaladó, tovatűnő valósággá. Családi ékszerek, gyémántok és gyöngyök, smaragdok és rubintok láncai tűzdeltek fehérizzású, vagy színesenégő csillagsorokat a hajukba, a menték prémjére. Az orgona halkan görgő hangcsörgedezéssel kísérte a lépésüket, ameddig hosszan elnyúló csoportjaik százszoros szépségben kihaladtak végre mind...

A templom teljesen kiürült.

Ismét csak a karmazsinszőnyeg és a piros bársony vöröslött mindenfelől, mint a kapuk megnyiltakor, de most miután az a sok vakító pompa kivonúlt belőle, majdnem komornak tetszett minden.

És akkor e bíboröböl nyílásában oldalt megjelentek a fölavatandó „equites aurati", az „aranysarkantyus lovagok".

Vagy ötvenen lehettek.

Csupa frontharcos tiszt. Csukaszürke egyenruhák. Kopottak. Foldozottak. Elnyűtt bőrövek, megbarnult szíjak. A fáradt bakkancsokon meglátszott, mennyit kefélték erőszakosan, hogy kifényesedjenek valahogy. — Az élükön mankósok, falábosak. Sántítva, kopogva, nehéz lélegzéssel. — A harctér tragédiája ömlött be az ajtón, lepte el az oltárelőtti térséget, hol még néhány perccel azelőtt, minden csupa ragyogó csillogás volt.

Nehányan, a nyomorékabbak székekre omlottak. Az épek, — azok, kiket megkimélt a sors —, merev, katonás vigyázz-állásban sorakoztak. A blúza mindnek telisteli volt vitézségi éremmel, signummal, rendjellel. Szótlanok mind. Egymással sem beszélnek és a szemük meredő egykedvűséggel nézett maga elé. Azoknak a tekintete ez, kik nap-nap után néznek farkasszemet a halállal...

Valóban a Divina Comediába illő fordulat! — Csak más sorrendben: A „Paradiso" előbb, azután az „Inferno".

Sorban álltak és vártak. Nem néztek se jobbra, se balra, akárha roham előtt várták volna a parancsot...

A király visszajött. Koronásan, palástosan. Elfoglalta az előrehúzott trónt. Elhangzott az első név.

Kettéroppant, szürke emberroncs tápászkodott föl két fekete mankóra. A tisztiszolgája elkapta, hogy el ne vágódjék. Az támogatta át néhány lépésnyire. Ott a trónlépcsőn összeomlott, miközben Szent István pallosa háromszor érinté a vállát. Azután valahogy fölemelték és a szolgájával nagynehezen kitántorgott a templomból.

Nem vártam be a lovaggá ütés végét, dolgom is volt odakünt és tán szabadulni akartam e lidércnyomásos látomás alól. Kimentem a térre.

Sok hely volt ott. Be sem töltöttük egészen a piacot. A tribünök homlokára akasztott címerfestéses faliszőnyegek nem is voltak mindenütt elfödve. Bálterem hatást tett; olyan bálét, mely nem nagyon sikerült. Hiányzott a nagytömeg imponáló hatása. — Mennyivel jobb lenne, ha a Halászbástyát választhattuk volna! Ott, annak tágas lépcsőjére és az Albrecht út fordulójába, kertjébe annyi sokaságot lehetett volna bebocsájtani, amennyi csak fér és odatúl a pesti Dunaparton százezrek lehettek volna tanui az eskütételnek, mely a magyar koronázásnak talán legmélyebb értelmű és legmagasztosabb pillanata.

Legrégibb magyar hagyomány határozza meg. Bizonyára abból az időből származik, midőn még sátortáborban választották a királyt. A törvénye az, hogy az új király a szent-koronával a fején, az ősi palásttal a vállain, Isten szabad ege alatt és az országnak egész népe előtt teszi le az esküt arra, hogy megtartja és megtartatja a törvényt. Ez az a meg nem másítható, ország-világ előtti kötelezettség, melynek csorbítatlan fönnmaradásáért annyi harcot vívott és annyi szenvedést viselt el a nemzet sok századokon át...

A templom kapuja előtti baldakin alatt ismét megjelent a menet; a zászlóvivők, a magyar herold aranycímerbe öltözve, a főajtónálló mester a pálcával, a többi „barones regni" a jelvényekkel és mögöttük az ifjú uralkodó. Trikolór szőnyegen haladtak át a tér közepére. Föl a kőkorlátos lépcsőkön.

Ma is előttem van, ahogy a kelet felé irányított erkély legmagosabb részén megjelentek ötön. Ma egyik sem él

közülök: Tisza az esküokmánnyal, az ország-kardjával Eszterházy herceg, a primás és a kalocsai érsek között pedig az immár megkoronázott király.

Midőn az éljenzés elült, az esküszöveget olvasták föl mondatonként.

A király ismételte a szavakat, tiszta kiejtéssel, hangosan. Baljában a talpas „Pax" kereszt, jobbját esküre emelve. Magosan tartotta a fejét és fiatal, reményteljes és állandó mosoly iródott az ajkai köré.

Míg a királyi környezet visszatért a templomba és az országgyűlés tagjai, a vármegyék, városok kiküldöttei lobogóikkal megindultak a Szent György-tér felé, a templom elé vezették a csotáros lovakat.

A főhercegek lóra ültek, valamint a zászlós urak, vagy azok helyettesei, mert csupán Csekonics Endre, a főasztalnok, az atyám és a horvátországi bán vállalkoztak erre maguk személyében. Némi kavarodás támadt e közben az elég szűkös helyen. Talán emiatt történt, hogy a bán nyeregbeszálláskor a helyett, hogy maga előtt vitte volna párnán, ahogy dukál, az ország almáját, — a szerezsánruhás csatlósnak adta a kezébe, ki pedig nem sokat gondolván e szimbolikus aranytárggyal, egyszerűen úgy fogta marokra, mint a kugligolyót. Nem egy ember megütközött ezen. Később visszavette-e, nem tudom, mert előre siettem a Szentgyörgy-térre.

Ott sem telt meg egészen a térség, bár a tribünök és az „ország-dombja", melyen a kardvágás történendő volt, sok helyet foglalt el.

Legszámosabban a királyi palota belső sarkához gyűltek. Én is odamentem. Valóban páratlanul elbűvölő látvány volt az, ami odavonzott mindenkit.

Az emeleti nyitott ablakból Zita királyné nézett le a térre. Az ablak párkányára maga elé állította a trónörököst, a kis Ottó főherceget. Szép kezével átölelve tartotta. Csak ők ketten voltak az ablak kocka-keretében. Az anya és gyönyörű gyermeke. Gyémántkoronásan a barnaszemű király-asszony és előtte az aranyszőke magyarruhás fiúcska. — Szebbet, meghatóbbat sem kigondolni, sem rendezni nem lehetett volna! — Odalenn meg-megujult, mind jobban, erősebben az éljenzés. Meg nem állt pillanatokra sem és

mindenfelől a térről mind többen sereglettek oda. A díszruhásoknak egész tömege odagyűlt. Kalpagokat, tollakat lengettek, kezek emelkedtek az ablak felé! „Éljen! Éljen!" —zúgott az ünneplés egyre és felülről a királyné enyhe mosollyal bólingatott le. — Valami olyan „Vitam et sanguinem" jelenetféle volt. Ugyanaz az önfeledt, fölbuzduló, heveskedő magyar lelkesedés, mint akkor...

Ebben az ünneplő zajongásban alig vettük észre, hogy a dísztér felől folyton erősbödik az éljenzés, honnan a király vonult már felénk. Sietve sorakoztunk át a lovasoknak helyet adandó.

A járdán állók első sorába kerültem, úgy, hogy majdnem súroltak az elléptető lovak.

A zászlós urak pazaron tarka csoportja után, kissé elmaradva mögöttük, Tisza lovagolt egyedül. Sötét ruhás alakja majdnem feketének hatott a sok ragyogó színesség után. Magosan, egyenesen ült a lovon, mintha ércből volna öntve. — A szemem az arcára tévedt. — Vastag szemüvege mögött nem látszott a nézése, de valami megkapóan komor, majdnem keserű bánat vágott mély barázdákat a szája szögleténél. Keményen összecsukott ajkai, mintha valami rettentően maró titok fölött záródnának elszántan össze. Láttára önkéntelen fölébredt az az érzés, mintha a kötelességteljesítésnek valami szörnyű gondja, léleksorvasztó reménytelensége, fájdalma nyomná... Sohasem láttam tragikusabb arcot, mint amilyen a Tiszáé volt, amikor átlovagolt azon az ünneplő, lelkesedő, búfelejtő sokaságon.

A József főhercegi-palota sarkánál maradván, csak messziről láttam a kardvágást. A zászlóerdőből kivált a király lovas alakja. Föllépett a korlátövezte dombra, Hosszú, jelképes mozdulattal vágott a levegőbe, miközben egy zöldfrakkos, csizmás, tollaskalapú „Hofbereiter" a szürke paripát a négy világtáj felé forgatta. — Pár pillanat és elfedte ismét a zászlósor, melyből az imént föllépett.

Azután mégegyszer látható lett, midőn a befejezett feladat örömével fölintett a neje ablaka felé. Onnan azután a várpalota irányában vágtatva nyargalt el.

Mindenki megkönnyebbült, midőn koronás alakja épségben eltünt a kapuban. Megkönnyebbült, mert a lejtős

úton vágtatni valóban vakmerőség volt és átvillant mindenkin az a gondolat, mi lenne, ha a ló megtalál botlani a síkos kövezeten...

A vár nagytermében gyülekeztünk, amely zsúfolásig megtelt, mivel nemcsak a templomból idevonult közjogi közönség, de sok-sok száz díszbe öltözött asszony is várt már itt, a most következendő, a jelképes lakoma utáni fogadtatásra.

A rendet kissé nehezebb volt már fenntartani. Minduntalan összegyűltek a várakozók; sokan mindenáron az első sorban akartak maradni, előre tolongtak, hogy jobban lássanak és ellepték a szabadon hagyandó teret és járókat; mások a falmenti diványokat választották ki célúl és onnan semmi áron sem mozdultak el.

Az emberek fáradtak voltak már, a szokatlant is megszokták és volt olyan is, ki széjjelvetett lábakkal a szolgálattevő zászlósurak helyén akart maradni. A pálcás ifjaimnak igen sok dolguk akadt.

Valahogy rendbejött mindez mégis, midőn a szertartásos menet belépett a terembe.

A királyi pár, a két érsek, a nádorhelyettes és a pápai nuncius ültek a néhány lépcsőfokkal a terem szintje fölé emelt asztalhoz.

A tálakat egyes, erre fölszólított urak, kamarások, képviselők és főrendek hozták hosszú sorban. Csupán az óriási sültet, mely a vérmezői népünnepélyen sütött ökörből volt kivágva, azt mutatta be a főasztalnok maga. A lépcső küszöbén vette át a félméteres aranytálat két libériás szolgától. Rettenetes nehéz volt; kötelességből, tisztességből mégis egyedül vitte föl a három lépcsőn, bár alig bírták a lábai. Az ember aggódva figyelte, ahogy meghajolva a király elé tette le.

A főpohárnok bort öntött az aranypohárba.

A király a nemzetre köszöntötte serlegét. Harsány éljenzés válaszolt.

A koronázás utolsó mozzanata volt ez, amely után az udvar kivonult és a törvényhozók sietve távoztak a palotából, vissza a parlamentbe, hol az országgyűlés berekesztette koronázó ülését.

Az asszonyok mind és néhányan férfiak, a várban maradtunk. Jekelfalussy és én kihallgatásra voltunk rendelve. Úgy hiszem már félnégy felé járt az idő, midőn őfelsége kettőnket fogadott.

Nagyon szívélyesen köszönte meg a munkánkat. Semmi fáradtság sem látszott rajta.

Mikor pár perc után elbocsátott, a lépcsőház melletti szalonba mentem, tudván, hogy a bemutatandó hölgyek ide fognak jönni, miután áthaladtak a tróntermen.

Még egyszer akartam gyönyörködni bennük. Még egyszer végig szemlélni hosszú uszályos, pazar szépségüket.

A szalonba hosszú büffé volt terítve számukra. Tizenkét órája mit sem ettem és mondhatom, egy csésze tea és pár szelet sonka mellett a várakozás nem esett terhemre.

Odabenn megkezdődött a „Defilier Cour", ahogy a bemutatásnak ezt a formáját röviden nevezik.

Nálunk ismeretlen dolog volt eddig.

A terem egyik ajtaján rangsor szerint belép a bemutatandó. A trón elé megy, hol ez alkalommal nemcsak a királyné ült, hanem mögötte állva a király és lábainál a kis Ottó főherceg. Ott, miközben az udvarnagy fennhangon mondja a nevét, a hölgy mélyen meghajol és utána a terem másik végén távozik a túlsó szalonba.

Elsőben nagy időközökben érkeztek oda, ahol én voltam, mert míg egy-egy végighaladt a hosszú termen, eltelt 5—6 perc is. Azonban az uralkodók vonatja már este hatkor visszaindulván Bécsbe és így órák multak volna el, míg azt a sok száz hölgyet így bemutatják, sietni kellett. Elkezdték sűrűbben bebocsátani őket. Siettették. Csak gyorsan! Gyorsan! Igy hát mind számosabban, végül már csoportosan jöttek be a terembe, siettek a trón elé, érkeztek sűrűn egymás mögött, összetorlódva, lihegve a szalon ajtajához.

Borzasztó fáradtak voltak. Legtöbbje kora reggel óta teljes díszben volt, egész nap viselte az ékköves tiárát vagy diadémot a fején, az arannyal megrakott, nehéz ruhákat. Többen közülök hajnalodástól fogva szolgálatban is. Nagyon sokat már éjszaka fésülte meg valamelyik divatos fodrász.

Hajszolva, roskadozva, halványan a fáradságtól értek

be ide, omlottak arra a pár székre és pamlagra, mely a falak mentén állott. Inkább sötét volt ez a szoba. A menynyezeten csak egy-két csillár égett és a palota udvaráról ívlámpák vetettek be valami világot, a megindult eső fátyolán keresztül.

Ebben a gyér világításban minden szépség és pompa lefeslett róluk szegényekről. Az ezüst fátylak szürkévé, az aranysújtások feketévé lettek, az ékkövek eltompulva. Az idősebbek arcán elcsúszott az arcfesték és a rizspor lehullott róla. A beköszöntött estében szánalmas látvány volt némelyik.

Nagykésőre mentem haza.

A város újra a rendes háborús képét öltötte föl.

Minthogy az uralkodó pár eltávozott már délután, az este olyan volt, mint minden más téli este. Az uralkodópár eltávozása minden örömet kioltott. A városon mindjárt különböző pletykák keltek szárnyra; mint vészes ómeneket sugdosták halkan, hogy a koronát ferdén tették a király fejére, hogy az eskűnél megbotlott... Minderről én mit sem mondhatok. Egy dolog történt, amit a babona felkapott volna, de amelyről azt hiszem alig tudott valaki. Az a hüvelykvastag üveglap, amely az oltár fölötti sátor világítását lezárta, a hőségtől kettérepedt és alighogy a templom végleg kiürült, csapóbárd éllel lezuhant az oltárra. Erről azonban néhányunkon kívül, akinek másnap dolgunk akadt a templomban, nem értesülhetett s így azután sem hallott senki róla.

Később az eső is megeredt. Hópihék is szálltak itt-ott a cseppek között, fehérlettek csillagként egy pillanatig az aszfalton, azután sárrá olvadva eltűntek a mindent befogadó szürkeségben.

És már akkor, még magán azon az estén az egész koronázás minden pompája, dísze, öröme és szépsége, mintha nem lett volna egyéb, mint régen elmult, félig már el is felejtett álom...

OSZK

FORRADALMI IDŐK

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

„C'est parce que je sais toute la part que le hasard a sur nos déterminations politiques, que j'ai toujours été sans préjugés, et fort indulgent sur le parti que l'on avait suivi dans nos convulsions. — . . . En révolution on ne peut affirmer que ce qu'on a fait : il ne serait pas sage d'affirmer qu'on n'aurait pas pu faire autre chose."

"Minthogy tudom milyen nagy része van a véletlennek politikai elhatározásainkban, mindig előítélet nélkül és nagyon elnéző voltam ama szerep iránt, melyet valaki forrongásaink közepette vállalt . . . Forradalmi időkre vonatkozólag csak arra hivatkozhatunk, amit valóban tettünk, de nem volna bölcs azt állitani, hogy más valamit nem tehettünk volna."

NAPOLEON SZAVAI.
(Mémorial de St. Héléne. I. 247—75.)

I.

A hétfői vacsoránál ültünk.

Már több évvel a háború előtt a hét első estéjén ugyanaz a kis társaság gyűlt össze a munkahónapok alatt Heinrich Gusztáv asztalánál az Országos Kaszinó egyik földszinti különtermében. Herczeg Ferenc, Miklós Andor, Molnár Ferenc, Heltai, Ambrus és jómagam, a törzsvendégek; Papp Géza is, mint „kültag" ellátogatott néha.

Kellemes esték voltak ezek. Komoly irodalmi témák megvitatása, aktualitások inkább tréfás megbeszélése és persze jó „pesti" adomák, ezzel telt el nagyon gyorsan az idő ilyenkor. — A háborúval az irodalmi tárgyak és tréfás történetecskék lekerültek a napirendről. Már negyedfél éve a hadiesemények, majd legutóbb, a nőttön-növő aggodalom foglalta le mindenki figyelmét, de a vacsorák érdekessége nem csappant meg a háborúval, csak irányt vál-

toztatott, mert különböző munkakörből összegyűlve, sok minden alapos értesülés találkozott itt össze, egészült ki más oldalról jövő értesüléssel és így a válságos időknek igazabb és elevenebb képe alakult ki előttünk. — Ezért bármelyikünk, ha hosszasan távol volt is a fővárosból — a seregnél, vagy valami küldetésben, — visszatértekor azonnal ellátogatott oda, biztos lévén, hogy azokat, kiket hivatásuk Budapesthez köt, ott bízton megtalálja és hamarosan tájékozódik mindarról, ami eltávozása óta akár közismerten, akár a kulisszák mögött történt.

Mióta a bolgár fegyverszünet hírére a Keleti Kárpátokból visszatértem, alig vártam a hétfői estét.

Az utolsó két hét rettenetes volt.

Bomlás és kínos kapkodás mindenfelé.

Itt izenet Wilsonhoz, ott külön tárgyalás kísérlete az angolokkal. — Császári manifesztum „Nemzeti tanácsok" alakítására szólítja föl Ausztria népeit, bevallva a parlamentárizmus teljes csődjét, szentesítve a forradalmi alakulásokat, lerombolva mindazt, ami még, bár roskadozva, fönnáll a központi kormányzat tekintélyéből. — A Kárpátokon innen is fölkapják ezt a szerencsés szót: „Nemzeti tanács"; román és tót nemzeti tanácsok lépnek hirtelen a nyilvánosság elé. — Wekerle perszonál-uniót hirdet. Károlyi Mihály függetlenséget és teljes szakítást Ausztriával. Mindketten egyformán törvényszövegeket szerkesztenek és paragrafusokról vitatkoznak, mialatt odakünn Tisza ellen merényletet követnek el és a Nemzeti Színház előtt tisztek fegyverrel ütköznek rendőrökkel össze. A szerb front mögött rablóbandák garázdálkodnak. Úgy hírlik, hogy Budapesten 30.000 katonaszökevény lappang és hogy ezekből muszka mintára „katona és munkás tanácsok" vannak alakulóban. — A képviselőházban Károlyi nyiltan bejelenti a forradalmat: „Vegyék tudomásul, hogy én cselekedni fogok!" és mindenki úgy tesz, mintha nem értené a szavakat, de másnap a munkapárt fuzionál az alkotmánypárttal tehetetlen szövetségben, melyben senkinek már akarata nincs, sem az új bajtársakhoz bizalma. — Folytonos audienciák Bécsben, majd Gödöllőn, honnan szappan-buborék kombinációk és kormányok szállnak föl a légbe, melyek már az nap, vagy másnap semmivé puk-

kadnak szét. — Mindennap ízzóbb a levegő. Gondoskodnak is, hogy az legyen. Akadnak lelkiismeretlen emberek, kik ártatlan ifjak bőrén kipróbálják, — vajjon van-e még ellentállás a rendőrségben? — és Budára vezénylik a tüntetést „a király elé!" jelszóval, bár mindenki tudja, hogy a király Gödöllőn van és nem is volt Budán! — És valóban jól számítanak. A lemondott kormány a gyöngék idegességével kordonokat állít és kardlappal vereti széjjel a tüntetőket. Az elkeseredés újabb tápot nyer ezzel, mint mikor forgácsot dobnak a tűzbe. A visszatérők leverik a boltokról az udvari szállítók jelvényeit és beverik a tükörablakokat. — Még azon az estén megalakul a „Nemzeti Tanács", melyhez, mint egyetlen csoporthoz, melynek valami akarata van, minden csatlakozik, mindenféle egylet, szervezet, hatóság, hiú és kétségbeesett sietéssel és bízalommal, olyan ellenálhatatlan iramban, ahogy a lepkék a fény felé csapódnak. Annál nagyobb lendülettel rohan oda minden, hiszen mindenki meg van győződve, hogy Károlyi Gödöllőről mint miniszterelnök fog visszatérni és a szervilizmus is ekkor forradalmi köntöst öltött magára...

Ezek voltak a két utolsó hét eseményei, melyek mint a moziban, valami káprázta tó gyorsasággal lefuttatott film, úgy vágtattak végig előttünk. Az az érzés fogta el az embert, mint orkán előtt, ugyanaz a szívdobogtató, vészváró, idegölő érzés, mint midőn gomolygó iromba fellegóriások a láthatár különböző sarkaiban itt is, ott is föltünnek, az első meglátáskor még nagyon-nagyon messze, de pár pillanat alatt már itt is dagadoznak, tornyosodnak a fejünk fölé, ellepve az eget, elborítva minden fényt, elnyelve minden rést, ami még megmaradt, és ott, odafönn fölöttünk ott fognak majd mindjárt, rögtön, azonnal összecsapni, onnan fognak ránk szakadni, egy világot temetve maguk alá.

Ilyen érzésben élt az ember akkor, ilyen érzésben látogattam el aznap a hétfői vacsorára 1918. október 28-án.

A legutóbbi hírek ismét csak tárgyalásról, halasztgatásról szóltak.

Szombat este a király Károlyit magával vitte Bécsbe. Másnap reggel odaérve, azt mondják neki, várjon a szállodában, amig hívatják és addig ne beszéljen senkivel. Ká-

rolyi vár. Dél is elmult rég és semmi híradás sem jön. Végül érdeklődik a kabinet-irodánál telefonon. Onnan azt izenik: menjen vissza, nincs szükség reá: majd Pesten...

Ösmerve Károlyi amúgy is féktelen természetét, tudtam, hogy ilyen oktalan megbántást megtorlatlanul nem fog hagyni. Bizonyos volt, hogy most már az erőszakos megoldás előtt állunk. A pesti megérkezése már a vihar jelében áll.

A nyugati pályaudvaron sok-sok ezernyi sokadalom, mely arról az Országház-téri népgyűlésről sereglett oda, melyen a „Nemzeti Tanács" programmját megszavaztatták, a saját hívására odasereglett tömeggel. Ott hirdették ki Károlyi visszatérését is és azt, hogy az esti gyorsnál legyen ott mindenki. — A gyorsvonat befut. Óriási éljenzés, ünneplés, a „nép vezérét" vállukra kapják, kézről-kézre adják kinyújtott karokon. — És a Károlyi sorsára majdnem szimbolikus az, ami most következett: „A tömeg... Károlyit nem a rendes kijárat felé vitte, hanem a raktárak felé. A lelkesült emberek csak később vették észre, hogy zsákutcába vitték Károlyi Mihályt. A Váci-úttal párálel húzódó raktárak előtt voltak. Az ittlevő magas vaskapú zárva volt." Visszatérni lehetetlen. Át kell mászni rajta. Csak ő mászott át a kapú fölső vaslándzsáin. Oda túl a tömeg újra fölkapta: „Veszélyes tolakodás és lökdösődés között mint vízen úszó fadarab olyan akaratlanul lépkedett oldalt és előre a fékezhetetlen tömeg erejének akarata szerint a népvezér."*

Ez történt vasárnap.

A hétfői hírek József főherceg tárgyalásairól szóltak, ki mint „homo regius" ebben a valóban utolsó órában legnagyobb önfeláldozással vállalta azt a hálátlan szerepet: a fölajzott szenvedélyek között békét teremteni.

E tárgyalásokról beszélgettünk akkor este. A valószínűségek és valószínütlenekről. Hadik János kabinet-alakításának esélyeiről, kinek megbízatásáról legtöbben ott hallottunk először, — arról a tervről, hogy József főherceg nádorságra volna kiszemelve... Tíz óra lehetett talán. Egy pincér beszólt.

* Az „ " jelek közötti sorok „Az Est" 1918. október 29-iki számából idézve.

Miklós Andort a telefonhoz hívják.

Sürgős, nagyon sürgős. Miklós Andor kiment.

Pár perc mulva visszajött. Halvány volt.

— „A Lánchídnál csata folyik! Sortűzet adtak! Sok sebesült és halott!" — csak ennyit mondott és elsietett a szerkesztőségbe.

Heltai Jenővel elhatároztuk, hogy megnézzük, mi történik.

A kaszinó előtt minden csendes volt. Az Astória-szálloda előtt sem volt senki, hol pedig az előbbi estéken a Nemzeti Tanács nevében változó szónokok beszédekkel tartották az odagyűlt népet. Gyorsan megindultunk a Lánchíd felé, a Városház előtt el, a Bécsi-uccán, Harmincad-uccán. Itt is minden üres. — Nem is hallszik más, csak a mi lépteink. De aztán hirtelen a Gizella-tér sarkánál egészen váratlanul hemzsegő tömegbe ütközünk. Egészen betöltötték a teret. Ember ember hátán szorosan egymás mellett állva. Csak akkor vettük észre, mikor odaértünk, mert szótlanul álltak mind! — Volt valami drámai ebben a hangtalan, néma, komor tömegben, valami sokkal komolyabb, mintha lármáztak, kiabáltak volna. Több ezren lehettek és semmi hang! — Minden ablak sötét, csak odatúl, messze, a Váci-ucca sarkánál, a Károlyi-párt ablakaiban volt világosság. Azokban árnyak sürögtek, forogtak a fényesség előtt és tán ott szónokolt is valaki, de nem tudom, mert ide nem hallatszott semmi.

Azt a pár embert, akik legszéltül álltak, megkérdeztük: mondják, mi történt. Nem válaszoltak. Csak vállukat vonogatták és elfordultak.

A József-tér felé indultunk hát.

Alig pár lépésnyire onnan a kapúhoz szorulva egy szerelmespár ölelkezett. Mitsem bántak! — sőt a nagy zűrzavar számukra tán jó alkalom lehetett.

Önfeledten, szorosan összefonódva boldogan csókolóztak.

— Ez Pest! — mondta nevetve Heltai, és tova siettünk.

A József-tér végén akkor állítottak föl újabb kordont. Nem eresztettek át a Lánchíd felé. Bosnyákok voltak. Később hallottuk, hogy ezek váltották fel a 32-es bakákat,

kik a Dorottya-utcát és a Vigadó-terét kellett volna elzárják, de nemcsak, hogy szó nélkül átbocsátották a tüntetőket, de sokan közülök hozzájok is csatlakoztak. — Most már azonban minden ucca, amely a Dunához vezetett, el volt állva bosnyákokkal. Különben itt sem volt semmi hang. Még vezényszó sem. Csak az őrjáratok vasas bakkancsa dobbant egyforma ütemben. — Akkoriban dobbant utolszor a monarchia katonáinak fegyelmezett lépése, utolszor azon a sötét éjjelen.

OSZK

II.

Másnap értesültünk a Lánchíd körüli eseményekről. Itt összeállítom, amit szavahihető forrásokból nyertem.

József főherceg szentgyörgytéri palotájában már reggel óta tárgyalt különböző politikusokkal a megalakítandó „koncentrációs" kabinetről, természetesen Károlyi Mihállyal is, aki az esti órákban volt nála hivatalos. Mialatt ott volt, Friedrich István és állítólag Fényes László azt a népgyülekezetet, amely a párthelyiség előtt zajongott, — nagyrészt munkások voltak a kültelkekről, mint utóbb kiderült, — a várba akarták vezetni, hogy Károlyi megbízatását kierőszakolják. „Budára!" — ez volt a vezényszó, ugyanúgy, mint a múlt pénteken.

A két vezér a tömeg élére áll és megindulnak, bár ott közvetlen közelben, a Dorottya- és Mária Valéria uccák torkolatánál katonai kordon áll és azt is tudták, hogy fegyveres erő zárja el a Lánchídat. Eleinte jól megy minden. Az első két őrvonal felbomlik előttük, a második kordon is a Ferencz József-térnél. A Lánchíd küszöbén a rendőrség. Az is csak immel-ámmal áll ellent és már át is törtek rajta, mikor a kőoroszlánok közén csendőrfalba ütköznek.

Ez már komoly akadály. Némelyek a híd alatti raktárak fedeléről próbálnak két oldalt feltornászni a hídra és a csendőrök mögé kerülni. A csendőrség most sortüzet ad és a lovasrendőrök, a nép közé vágtatva, össze-vissza kardlapoznak. Hanyat-homlok rohan mindenki vissza. Kétségbeesve és riadtan szaladnak szerte-széjjel, legtöbben, mintegy oltalmat vagy igazolást keresve, a Károlyi-párt helyiségéhez, ahonnan csak az imént indultak el.

Mint ilyenkor mindig, a vezetőknek hajuk szála sem

görbült meg. Azonban három névtelen halott és vagy ötven sebesült — legtöbbje egyszerű, jóhiszemű munkásember, — esett áldozatul. A Ritz-szálloda csarnoka valóságos kórházzá alakult; oda hozták őket a mentők és ott adtak első segélyt a sérülteknek.

Ez a hétfői harc rövid története.

E vérbefullasztott tüntetés kizárta azt, hogy Károlyi egy koncentrációs kabinetben részt vehessen, még akkor is, — amit nem tudok — ha arra addig egyáltalán hajlandó lett volna. Ez volt a felvonulásnak közvetlen eredménye. Némelyek azt mondták, hogy az egészet éppen azért rendezték, hogy megakadályozzák annak lehetőségét.

A következő két nap azok számára, akik, mint én is, távol állottak a politikai konyháktól, feltünőbb mozgalmak nélkül telt el. Vihar előtti csönd csupán. Nyugtalanító csönd, amelyben egyetlen hír jelezte az államgépezet továbbharapozó bomlását: a fővárosi rendőrség csatlakozása a Nemzeti Tanácshoz!

Nagy ölelkezés volt az ucca vezérei és a tegnap még kardlapozó rendőrtisztek között. Ilyen viszonyok közepette alakított kormányt Hadik János gróf. Egykedvüen fogadta mindenki a híradást. Alig hiszem, hogy bárki is bízott volna e valóban nagy önfeláldozást tanusító vállalkozásban.

És beköszöntött a forradalom estéje.

A Nemzeti Kaszinóban, ahova mind kevesebb ember látogatott el, vacsoráltam aznap is, ahogy legtöbbször az utóbbi hetekben. Tizenegy óra felé járt az idő, midőn mint utolsók, elhagytuk a néptelen klubot, mi hárman egy barátommal hazakísérve a Jockey-Club öreg elnökét, ahogy azt már napok óta tettük. Újabban ugyanis az uccákon éjjel gyanús külsejű emberek lézengtek, amilyenekkel azelőtt a belvárosban nem igen találkoztunk és olykor egy-egy puskalövés is elcsattant valahol.

A kaszinó kapúján kilépve, amelyet mögöttünk rögtön bezártak, az Astória-szálloda felé vetettem egy pillantást, a Nemzeti Tanács székhelye felé. Talán valamivel számosabb nép csoportosult az úttesten előtte, mint máskor,

de bizonyos, hogy akkor nem voltak ott többen néhány százná. Bizonyára szónokolt valaki a balkonról és bizonyára éljeneztek az uccán, de így volt ez már közel egy hete, úgyhogy már egészen hozzászokott az ember. Tovább az uccák ugyanolyan néptelenek és sötétek. Néhány lövés hangzott a Duna irányából. De ez sem volt valami váratlan dolog. Midőn a Kálvin-téren már egyedül haladtam át, a Ráday-ucca felől sűrűbb lövöldözés hallatszott. Ez már feltűnőbb volt. Nagyon nagy lármájú csattogó hang. Bizonyára valami boltnak lebocsátott vasredőnyébe csaptak a gólyók. Ilyenkor éles, majdnem vinnyogó hangjuk van. Ilyet is hallottam volt már, nem törődtem nagyon vele, bár akkor éjjel szaporább volt ez a bolondjába való lövöldözés.

Otthon azután — megvallom — bizony nyugodtan aludtam. Olykor félálomban úgy rémlett, mintha nehéz teherautók gyakrabban robognának el az ablakaim alatt, mint más éjszakákon, de minthogy ez rendes útja a vásárcsarnokba szállító kofaautóknak, melyek hajnal előtt zörögnek végig az uccán, ebben sem találtam semmi olyat, mit más éjjelen ne hallottam volna.

Csak reggel tudtam meg, mi történt. Öreg szolgám, mikor felébresztett, egy füst alatt három dolgot jelentett: azt, hogy a melegvizet már a kádba bocsátotta, hogy az éjjel forradalom volt, és hogy „Mihály gróf" miniszterelnök.

Kisvártva Zichy István jött hozzám. Ő mondta el, amit odakünn látott és hallott, és vele mentem ki azután a Múzeum-körútra.

A boltok jórésze zárva. A járdákon rengeteg bámész nép. Azt hiszem az összes „háztartási alkalmazottak" ott tátották a szájukat, — minden kapúban öt-hat állingált, — de mi is, Zichy-vel azt csináltuk és velünk sok más pesti ember, aki kiözönlött „csudát látni".

Érdekes is volt és furcsa. Valami ünnepi hangulat volt mindenkin. Mindenki mosolygott és őszi rózsát viselt. Életrevaló külvárosi ifjak árulták a virágot, és ha valaki nem akarta elfogadni, akkor a barátságos kínálásból fenyegető szó lett, minek persze alig állott ellen valaki. Ez azonban, úgy hiszem, alig fordult elő, az ember kiváló „Herdentier"

lévén, nyájtermészetű állat, ki mindent rögvest megcsinál, amit a szomszédja már megtett. Talán csak mi ketten, Zichy és én, nem tűztük fel a jelvény-virágot, nem is annyira kontrából, de mert ilyen kényszer-cicomázkodás természetünk ellen való. Volt virág úgyis bőviben. Nemcsak a járó-kelőkön, a kapuk előtt ácsorgókon, az itt-ott nagy óvatosan félig megnyílott boltok ablakában, hanem azokon a nehéz katonai gépkocsikon is, amelyek közül egy-egy hirtelen csak ott termett a tömeg között és époly hirtelen elzakatolt onnan. Pazarul volt díszítve némelyik. A korhadt oldal-lajtorják csupa fehér virágfűzérrel befonva, még a radiatoron, lámpásokon is fehér bokréta. Benne azonban, abban az óriási habfehér virágkosárban kormosarcú, állig felfegyverzett bakák útaztak. Vadul rohant velük a gép, vadul hajtottak az úttesten őgyelgő ünneplő sokadalomba, semmivel és senkivel sem törődve, mintha borzasztóan sietnének valahová, rohantak tova ismeretlen cél felé, vagy talán céltalanul passziózva végig a városon.

A vidám közönség örömét ez nem zavarta. Az sem zavarta őket, hogy ott, közöttük is csatangolt nem egy kigombolt blúzú, fegyveres katona, olyan szurtosan, amilyent a front legrosszabb napjaiban sem láttam. Némelyik jámbor hallgatókat keresett, akiknek nagy rekedten elmagyarázhassa, bizonyára századszor, milyen rettentő nagy hőstetteket vittek végbe az éjjel. Volt olyan is, aki holtfáradtnak látszott és csak úgy gépiesen bandukolt ide-oda, mint az árva hangya, amely a közös bolyba nem talál vissza és habozva, hol erre, hol arra indul. Nem törődött velük senki. Még azzal sem, hogy mindenik töltött puskát és kézigránátot cipelt magával. — Mindez semmi aggodalmat nem váltott ki az ünneplő polgárokban, sőt örültek neki, mint mindennek azon a reggelen, hiszen szegények egyetlen-egy dolgot értettek mindabból, amit láttak, azt, hogy vége a szörnyű háborúnak, vége lesz a lisztjegynek és a zsír-bárcának, hogy béke lesz, béke lesz újra, jó, jó béke, végrevalahára! — És semmi gond, semmi aggódás el nem fogta viruló kedvüket. Minthogyha most már minden veszély, minden nyomorúság a múlté, csakis a gonosz, felednivaló múlté lenne és mostantól gyönyörűen testvéries, békés, barátságos jövendő köszöntött volna be.

Mi is azonban, akik ezeket a züllésnek indult katonákat látva, szívszorongva gondoltunk arra: mi történik, ha odakünn a hadseregben tovább terjed ez a züllés? — mi nem is láttunk valami biztatót. Láttuk a kötelességtudásnak névtelen és ezért annál gyönyörűbb példáját.

Egy ifjú tiszt volt az, aki a kocsiút közepén megjelent vagy nyolc-tiz közemberrel, akik kettesével sorakoztak mögötte. Különböző fegyvernemből voltak. — A tiszt megpillantott a Múzeum-kert rácsánál egy olyan kószáló puskás katonát, mint akikről az imént szóltam. Megállította kis csapatját és egyedül odament hozzá. — Mellettünk ment el. — A tiszti rózsa le volt tépve a sapkájáról és kardbojtja sem volt. A csillagok is leszakítva a gallérról. De a megalázás nem hagyott nyomot rajta és valami nagyon komoly és tiszteletreméltó áradt erről a fiatalemberről. Barátságos hangon szólította fel a lézengő katonát, hogy álljon be a sorba, oda a többiekhez, akiket eddig összegyűjtött. „Vissza kell térni a kaszárnyába... a forradalom be van fejezve... Most már nincs egyébre szükség, mint egy kis rendre, összetartásra... Ha szükség lenne reája, ő is velük tart... de kötelesség is van... fegyelem is kell..." Igy beszélt. Nem parancsolt, de nem is kérlelt. Nagyon nyugodtan és határozottan mondta ezeket.

A baka szót fogadott.

A fiatal tiszt még vagy három-négy egyenruhás embert így visszatérített és beállította a csapatába; mindazokat, akiket ott a közelben meglátott. Azután tovább indult velük, a Károly-körút felé.

Derék ember! — Ha még sok ilyen volna... akkor... akkor talán...

Betértünk a Kossuth Lajos-uccába. Ott már néhány ismerőssel is találkoztunk, köztük Vadász Miklóssal, a kiváló rajzolóval. Óriási őszirózsa virított a gomblyukában és kedvesen fontoskodott. Olyan rejtélyes forradalmár volt, mintha ő csinálta volna az egészet. Azonban nemcsak őróla, de a többiről is mind, akikkel beszéltünk, valami örömféle sugárzott; egyéniségük szerint különböző fokozatban, az elragadtatástól a legszerényebb örömig, amelyet a „foghúzás utáni örömnek" lehetne kvalifikálni („hála

Isten, hogy végre kinn van!"), ami persze nem sok, de mégis csak öröm.

Ne csodálkozzunk ezen. Mindaz, amit Károlyiról az emberek tudtak, indokolta, hogy feléje forduljon a bizalmuk és a reménységük. Közvetlen a háború előtt Franciaországban és Amerikában járt, korántsem titkolt, de ellenkezőleg, nyíltan bevallott politikai célzattal. Hadüzenetkor Newyorkból visszatérve, Franciaországban internálták. Kiszabadult. Nem szökött meg, — nem, a francia kormány jószántából bocsátotta el. Utóbb Svájcban járt. Azóta, hogy hazajött, fennen hírdette a külön békét, a németekkel való szakítást, később a Wilson-pontok azonnali elfogadását. Magatartásában csak igen ritkán van ingadozás, amelyet a nagyközönség észre sem vesz, — így az, hogy önkéntesen belép a hadseregbe és Románia hadbalépésekor heves nacionalista nyilatkozatokat hírdet, bizonyára váratlanul azok számára, akik még nem ismerték őt jobban.

Néhány benső barátja még többet is tudott róla: azt, hogy francia rokonai vannak, és, ami fontosabbnak tünhetett fel, hogy Poincaré-val tárgyalt, aki egyízben az ügyvédje is volt. Kellett-e több ahhoz, hogy e vészhordozó utolsó hónapok és hetek alatt mind több-többen őbenne lássák azt az államférfit, akit az események igazoltak, s aki bizonyára hatalmas kapcsolatoknak és talán az antant döntőérvényű ígéretének van a birtokában, amellyel meg tudja majd állítani a fenyegető pusztulást, elhárítani a veszedelmet és átvezetni az országot a politikai Óceán tulsó partjára, ahogy azt már akkor a csehek és lengyelek részéről láttuk? — Még az a bünügyi vizsgálat is, amelyet Károlyi Imre indíttatott unokatestvére ellen, látszólag ezt a hitet erősítette meg. Tudták, hogy közeli rokonok. A közönség hogyne hitte volna el már emiatt is, hogy a vád igaz és alapos. És ha igaz, akkor most, midőn a központi hatalmak összeroppanása napok kérdése, — mennyi remény sarjad abból, ha Károlyi valóban a franciák bizalmi embere és titkos ügynöke?! Kramarz példája, akinek hazaárulási pörét folytatták Ausztriában, aki nemrég szabadult a börtönből és ki abban az órában már a cseh önálló állam szócsöveként lép a nyilvánosság elé, nyílván még megerősítette ezt a reménységet.

Ezekben a napokban, a forradalom utáni első héten számos emberrel találkoztam, akik egészen logikusan így csoportosították ezeket a dolgokat. Elől járt ezek örvendő hírdetésében a stréber pletykafalók hada, akik mindent „bizonyosan tudtak" és akik még néhány hónappal azelőtt, kárörömtől villogó szemekkel mesélték, hogy Károlyit biztosan be fogják csukni, most pedig csak úgy csöpögtek az elragadtatástól e „providenciális ember" bámulatában. Valóban olykor sok felebaráti szeretet kell ahhoz, hogy az emberiséget meg ne utáljuk.

A forradalmi délelőtt tehát az öröm jegyében állott. „Vértelen virágos forradalom!" — hallotta az ember mindenfelől.

Valóban vértelen volt az éjszaka. Sokat lövöldöztek ugyan, de az mind csak duhajságból történt. Senkinek sem esett baja.

Még Lukacsics tábornoknak sem, akit pedig, mióta elsőízben volt Budapesten parancsnok és akkor vagy tízhúsz katonaszökevényt agyonlövetett, „véres Lukacsicsnak" nak hívtak azokban a körökben, ahonnan a forradalom kiindult. Őt is elfogták, mint a többi főbb tisztet. Elvitték az Astóriába, ahonnan azután civilbe bújtatva, a hátsó kijáraton kegyesen elbocsátották.

Csodálatosképpen sehol semmi ellenállás sem volt, és semmi incidens sem történt. Még ma is, távolabbi nézőpontból is, nehéz megérteni, miként folyhatott le mindez ilyen símán? — Nem magyarázza meg az, ha arra hivatkozunk, hogy a forradalom estéjén Lukacsics telefonon parancsot kért Károly királytól, aki jóságos természeténél fogva, persze azt válaszolta, hogy „minden vérontást kerülni kell"; — sem az, — mint az később kiviláglott, — hogy minden telefonvonal, a titkosak is, a forradalmiak kezében voltak. — Azt sem lehet érvül felhozni, hogy magyar tisztek magyarok ellen nem akartak fegyvert használni. Nem helytálló indokolás, hiszen a Korps-Kommandó-ban és a többi katonai központokban úgy a vezetők, mint az alantosabbak, jórészt nem magyarok voltak, hanem legtöbbje bizonyára „Soldatenkind", akik apáról-fiúra a közös hadseregben szolgálván, nemzeti kapcsolatuk aligha volt, az osztrák ármádia lévén a „hazájuk". — Aki

ismerte azt a mesterséges gondolatvilágot, amely az ilyen tisztekben él, (amely különben a közös hadseregnek ereje és gyengesége volt egyben, de amely azt a Habsburg-impériumban hatalmas kormányzati eszközzé tette), aki ismerte azokat a kitenyészett fogalmakat: a „Kaiser's Rock", a „Portepée-Ehre" és hasonlókat, — el kellett bámuljon azon, hogy ugyanezek a tisztek, mind és kivétel nélkül, a Depot-Kommandánstól a legfőbb parancsnokig, jámboran megadták magukat néhány fegyveres civilista és szökött katona felszólítására vagy fenyegetésére. Annyira passzivá váltak-e mind? Vagy a „felső parancs" hijján nem nyúlt fegyverhez senki?... Elismerem: okos volt, hogy így cselekedtek, de hát mindenki közülök okos volt? Egyikben sem ágaskodott föl a „Kaiser's-Rock" és nem lázadt föl a „Portepée-Ehre", amely pedig béke idején olyan borzasztóan érzékeny, hogy még egy félreértett szóból vagy véletlen mozdulatból is néha kard-affér származott?!

Azoknak az időknek lelki apatiájára legjellemzőbb tünet ez, azért foglalkoztam vele ilyen bőven. A négyéves háború megőrölt minden egyéni önállóságot, mindenkit valami fatalista, halálváró egykedvűségbe fullasztott és ez az általános apatia magyarázza meg a forradalom ellentállás nélküli és ezáltal oly könnyű sikerét, amely még azokat is meglepte, kiket a véletlen azon az éjszakán rövid néhány pillanatra sorsdöntő szerephez juttatott.

A vértelen forradalom napsütésben kibimbózott szóvirágokat azonban estefelé hirtelen dér csapta meg. Igaz, hogy csak egyetlen gyilkosságnak a híre.

De ez az egy, a Tisza István meggyilkolása volt.

Mint futó tűz, úgy szaladt a híradás végig a városon. Az ünneplő jókedv eltünt. Az ucca néptelen lett. Halkan, sugdosva, közölték egymással, akik találkoztak, és sebtiben, azonnal elváltak, hogy a gondolataikat ne kelljen kicserélniök, mintha azoknak a puskáknak hirtelen megvillanó tüze, amely megölte azt, akit akár barát, akár ellenség, egyaránt nagy embernek érzett, — mint villámfény az éjben, egy pillanat alatt megvilágította volna a komor valóságot.

A forradalmi idillnek ezzel vége szakadt.

Másodnap négy órára volt bemondva Tisza temetése.

OSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

Fél négy után odaindultam, midőn egy barátom jött velem szembe. Ő mondta, hogy a temetés már megvolt, onnan jön. Korábbra tették a szertartást, mert tartani kellett attól, hogy a külvárosi csőcselék Tiszának végső tisztességét is megakadályozza. Még a hulláját is üldözni akarták!

Tisza tragikus halála letörte a közönség lelkes kedvét, a bizalma azonban az új rendszer iránt és főleg annak vezérében, lassabban oszlott el. Az első csalódást a miniszteri lista okozta. — A publikum valami tüneményes névsort várt, valami rendkívüli tehetségek minisztériumát, nagy neveket! — Ez persze naivság volt, hiszen akkoriban minden tekintély régóta leromlott és — „Woher nehmen und nicht stehlen?" — abban a felfokozott, gyűlölködő atmoszférában Károlyi, még ha ő maga mást akart volna is, csakis a saját táborából választhatott munkatársakat.

És a miniszteri lista teljes sem volt. Az igazságügynek nem akadt gazdája. Ehhez egy tragikómikus kis történet fűződik, amelyet pesti humorral meséltek a városon. — Késő délutánig próbált Károlyi vállalkozót kapni, aki az igazságügyi bársonyszéket elfoglalja. Senkit sem talált. Minthogy pedig estére okvetlen át akarta venni a kormányzatot, hát elindult a meglevő minisztereivel Budára, József főherceghez. A siklóban véletlenül velük útazott föl a várba Sladics Károly, aki már akkor magasrangú tisztviselő volt az igazságügyben. Hopp! — gondolta valamelyik, hátha ezt az útitársat kínálnók meg az igazságüggyel! — Megtörténik. És óh öröm! — elfogadja! — Mikor odafönn kiszálltak, komplett volt a kabinet, de csak addig, amíg az a rozoga kocsi alulról föl érkezett, mert most jön a fordulat! Ahogy gyalog haladtak a tulsó palota felé, egy rikkancs rohan feléjük nagy kiabálással és Tisza meggyilkolásáról szóló röpcédulákat tart elébük. Vesznek néhányat, szólnak egy-két szót... Na, de indulni kell, mert a főherceg vár. Körülnéznek: nincs igazságügyminiszter! Eltűnt, elpárolgott! Senki sem látta, hova lett, merre ment, hova suhant el. Nincs! És nem is találták meg többé soha!

Ez a kis tréfás jelenet nagyon jellemző. Nagyjában igaz is, ha talán nem is minden részletében.

Igazságügyminiszter később akadt. Nem változtatott azonban az első benyomáson. Csupa ismeretlen név, amelyekről csupán egyes kisebb-nagyobb budapesti körökben tudtak valamit. És ami súlyosabb, hogy csupa olyan ember, akiknek semmiféle téren semmi gyakorlati tapasztalásuk, akik soha, valami nagyobb társadalmi, vagy önkormányzati gépezetet nem vezettek; teória-faragók és hírlapírók, akik az igen becsületes szándékú szobatudós és álmodozótól a kávéházi prófétáig minden árnyalatát képviselték annak az elég gyakori tipusnak, akik az íróasztal, vagy a márványasztal mellett az élet oly nagy és bonyolult kérdéseit játszi könnyűséggel tudják megoldani. Egyedül a szocialista miniszterek nem tartoztak ebbe a sorba. Nekik a szakszervezetek vezetése nagy iskola volt és egyedül nekik volt fogalmuk arról, milyen eredményeket vált ki valamely intézkedés, amikor az életben alkalmazzák.

Természetes, hogy első pillanattól fogva magukhoz ragadták a vezetést és fokról-fokra minden más szervezetet elsorvasztottak.

OSZK

III.

Az októberi forradalom története kívül esik e pusztán személyes visszaemlékezések keretén. Nem szándékom és hivatásom sem volna reá azt megírni. Mindazt, ami akkoriban történt, csupán a lapokból, vagy egyes ismerőseim alig ellenőrizhető elmondásaiból tudtam meg. Később sem tettem tanulmány tárgyává az idevonatkozó okirat-anyagot és a Károlyi-pörből csupán az ítélet elég hanyag ismeretével bírok. Annak az időnek általános eseményeiről tehát csak a szemlélő nézőpontjából mondhatok el egyetmást, azt is csupán azokról, melyek közvetve, vagy közvetlenül saját elhatározásaimra valami befolyással voltak. Mindebből bizony vajmi töredékes kép alakulhat csak ki, melynek egyedüli értéke talán az, hogy adatokat nyújt annak az eljövendő történetírónak, aki majdan távoli szemszögből ez időket meg akarná írni, — mivel amit leírok olyan embertől származik, ki tőle telhetőleg elfogulatlan próbált maradni.

Az elfogulatlanság nem érdem, de természet dolga. Ezt a bizonyára született, vagy öröklött hajlamomat az is öregbítette, hogy egész pályámon legkülönbözőbb dolgokkal foglalkozván, (ami igen nagy hiba!) sok féle-fajta emberrel kerültem bizalmas viszonyba, kiknek gondolatvilágát megismerni, magamat abba beleképzelni különös örömömre szolgált mindig. Tán az írónak hajlama ez. Emberi adatgyűjtés. A képesség is: rekonstruálni másnak a gondolatsorait, megállapítani tőlünk idegenek eszmetársulását. Már pedig ha ezt teszi az ember, akkor az elfogulatlanságra való törekvés okvetlenül szükséges, mert csupán így tudjuk világosan meghatározni, hogyan, honnan és milyen rugók hatása alatt alakul ki az, ami végül annál a ránknézve idegen egyénnél cselekvéssé lesz; akkor válhatnak

világossá azok a motivumok, melyek olykor ütközve, olykor egymást tán félretaszítva, végül rejtélyes harc és habozás után akaratban egyesülnek és megszületik a többé visszahozhatatlan, megszületik a Tett. És vajmi ritkán fakad az egyetlen indulatforrásból, mondhatnók, hogy soha. Ezernyi szál, sokszor tudatalatti, rég elfelejtett, vagy legalább is be nem vallott indok és kapcsolat játszik közre, míg mindez egymásra hatva kipattintja az elhatározást, — megfontoltat, vagy megfontolatlant egyaránt, — úgy, ahogy sok-sok apró kútacskából, forrásból, szivárgó csörgedezésből indul meg egy-egy csermely innen-onnan, — tiszta kristálykőből vagy lápos ingoványból, sötét mélységekből felbuzogva, vagy roncsalékok rothadásán szűrve át, régi sziklasebből csöppenként csurranva ki, — míg egyesül végül mind, — összefutnak addig majdnem láthatatlan vízerek, — és megindul völgynek, megindul a végzet útján a rohanó patak.

Az akkor szereplők közül csupán eggyel álltam közeli viszonyban: Károlyi Mihállyal. Őt ezidőben a történések központjába helyezte a sors. Emberi voltában, úgy hiszem, jobban ismertem, mint bárki. Közeli rokonom. És ami a rokonságnál sokkal-sokkal több, legtávolibb gyermekkorunk óta — én hét éves voltam és ő hat, midőn először találkoztunk — úgyszólván testvéri barátság fűzött hozzá, mely utóbb az ifjúság viharos éveit is betöltötte. Fönnmaradt továbbra is, bár az élet lassanként más-más útakra vitt, — más-más útakra vitt a természetünk is, — míg végül fölfogásban és világnézetben egymástól teljesen elszakadtunk. Mégis fönnállott közöttünk a gyermekkorból eredő intim viszonyunk, dacára annak, hogy már a háború alatt és különösen az ő házasságától fogva igen ritkán találkoztunk egymással. — Testvérek vannak így, vajmi különbözővé formálhatja őket a természet, az élet során messzi elkerülhetnek egymástól, a bizalmasság közöttük mégis érintetlen marad.

Károlyi Mihály képességeiről és jelleméről egész életében, legkissebb gyermekkorától már a legváltozatosabb vélemények éltek. Még ma is sokféleképen ítélik meg; némelyek korlátoltnak, tehetségtelennek, vagy haszonleső kalandornak tartják, mások, — ma már mind kevesebben

vannak ilyenek — valami prófétaszerűséget látnak benne. Szerintem mindkét fölfogás teljesen hamis. — Megpróbálom hát vázolni, ahogy én látom, nem a politikust, de az embert. És itt is: nem azt, aki lett, hanem azt, hogy honnan indult. Honnan, miből, milyen behatásokból formálódtak azok a belső motivumok, melyek az utolsó két évtized viharai során végzetszerűen sodorták oda, ahova sajnos jutott.

Az ember jellemét hitem szerint a meg nem határozható öröklések és távoli atavizmusok titkos kapcsolatain kívül, főleg a gyermekkor és az első ifjúsági évek hatásai alakítják meg, midőn a lélek, mint valami mintázható anyag, a nagyobb benyomások minden nyomásának enged és később megkeményedve, örökké magán viseli azokat. Míg az öröklés szerepe előttünk mindig rejtélyes marad, az élet első negyedének hatásait jórészt meg lehet találni, ha belegondolunk, ha kutatunk utána. Ezért nagyon-nagyon messziről kell kezdjem és félő, hogy igen hosszadalmas leszek.

Károlyi első unokatestvérek gyermeke. Talán ez volt az oka, hogy nyúlszájjal és farkastorokkal jött a világra, és olyan véznán és gyöngén is, hogy azt hitték, meg nem élhet. Születésekor az anyja már tüdőbajos volt, és alig három év múlva meghalt.

A hátrahagyott két árvát nagyanyjuk, a nagynéném veszi magához. — A legszorgosabb gonddal, folytonos ápolással vette körül a kisfiút; mindentől óvni kellett, hiszen minden olyan könnyen megártott neki! Olyan volt, mint az erőtlen, halvány virágházi palánta, melyet még a szellőtől is óvni kell. — A szavát is alig lehetett érteni, később 14 éves korában életveszélyes körülmények között Billroth bécsi tanár megoperálta a szájpadlását. A műtét sikerült. Az érthetőbb hangvétel feltétele megvolt. De újból meg kellett tanuljon beszélni, sok, sok gyakorlással, egyes szavakat hangosan ismételve százszor is, naponta megfeszített folytonos akarattal. A kiejtése sokat javult. Dacára azonban mindennek, a hangja még sem vált normálissá, nem lett olyan, mint más egészséges torkú emberé. Mindig megmaradt állandó és be nem vallott, olykor talán el is felejtett, de mindig jelenlevő testi akadályozásul, megmaradt mint valami eredendő stygma.

A mondottakban már vázolódik nehány, mondjuk primär motivum, mely a jellemformálásban főszerephez jut. Az egyik a testi fogyatékosság, mellyel szemben a „mégis", az „azért is" törekszik megküzdeni. Mindennapos küzdelme, minden nap némán, hosszú időn át megfeszített akarattal. Szörnyű elképzelni, mit jelenthet az egy kisfiú életében, az a folytonos küzdés a szervezet született hibáival. És ebbe a folytonos harcba, mely olyan képességnek megszerzéséért folyik, melyet minden más gyermek a természettől ingyen ajándékul kapott belevegyül még valami fájó. A megalázás érzése. Ez a másik, a maga hatásában jellemformáló elem.

Tán ritkán jelentkezett világosan. De ha itt-ott néha föltámadt, annál élesebb lehetett bizonyára. Hiszen már megalázás az is, ha valaki tudatára jut, hogy azért kímélik, mert annyival gyöngébb, mint más; hogy az egészsége miatti tilalmakon kívül, azért szabad minden, mert annyira erőtlen, annyira törékeny, hogy ezért mindent elnéznek neki. Azért, mert valahogy nem teljes értékű, majdnem, hogy nyomorék. A púpos vagy béna gyermekek lelki világa ez. — De más is előfordult! Ezt a lappangó benső, tán csupán tudatalatti érzést olykor kiváltja, élővé és maró valósággá teszi valami közvetlen indok. Kiváltotta például az, ha más fiúkkal összejött. Vele egyivású rokonokkal. Igen ritkán történt, de mégis néha-nap. — Ezek a fiúk gyermeki könyörtelenséggel bizony alig palástolták azt a megvetést, mely erőteljes kamaszokat a maguk heroikus voltában mindig eltölt vézna és gyenge, sőt hibás beszédű kortársuk iránt. Molnár Ferenc nagyszerűen írta meg ezt a viszonyt a „Pál-uccai fiúk"-ban. Bántó és fájdalmas viszony. Még bántóbb és fájdalmasabb az ilyen zárkózott életű, virágházban neveltre nézve, mint olyan gyermeknél, ki folytonos érintkezésben a nagyvilággal, valamennyire mégis csak megedződik. — Kiváltotta az is, ha én, — bár magam sem voltam valami vasgyúró, — megfeledkeztem arról, mennyivel gyöngébb nálamnál és fiús birkózásban, játékos tornában meg találtam szégyeníteni. Bár emlékszem, hogy kis korom óta mennyire ügyeltem, nehogy ez megessék, mégis ama sok évek alatt egy-kétszer vigyázatlan voltam. Ilyenkor értettem meg világosan, amit itt elmondok.

Idáig hát már három, úgy hiszem, fontos körülményt vázoltam: az elszánt dacot, azt az „azért is"-t szemben a sorsadta mostohaság és abból folyó megalázásokkal szemben, — a virágházi levegőt, melyben távol a való élettől, egész neveltetése végbemegy, — és harmadiknak azt, hogy éppen törékenysége, árvasága miatt legkisebb kora óta úgyszólván ő a központja az őt környező nagyon szűk világnak.

Ezek a belső lelki hatások, melyek különleges helyzetéből származnak. Most lássuk a külső hatásokat.

Legelsőbben azt a szellemi légkört, amelyben felnőtt; a családi otthon különleges légkörét.

Különleges azért, mert valami fellengzően felfokozott rajongás tölti be a 48-as ideológia iránt, mely németellenességgel és a Habsburg-házzal szembeni ellenséges indulattal párosul.

Ezt a légkört a ház urának, asszonyának — Károlyi Sándornak és nejének — egyértelmű gondolatvilága határozta meg.

Mindketten abból a nemzedékből valók, mely ifjan élte át a szabadságharc és a nemzeti elnyomatás éveit. Abból a nemzedékből, mely a fiatal kor fogékonyságával szívta magába a 40-es évek ideális jelszavait, önfeláldozó lelkességét; viszont vagyoni és társadalmi helyzetüknél fogva, bár sok drámai percet, szomorúságot és aggódást éltek át, közelből mégsem tapasztalták azt a rengeteg nyomort és pusztulást, melyet a forradalmi események sokaknak okoztak. Igy e rájuk nézve is részben fájdalmas múltat mégis valami romantikus csillogás vette körül, annak küzdései és bánatai mégis az ifjúság küzdései és bánatai voltak, megőrizve valami tündöklő, mindent bearanyozó emlékezésben.

Károlyi Sándor tizenhét évvel honvédhuszártiszt; később aktiv részese, — úgy hirlett — a Komáromy-féle összeesküvésnek. — Az ő atyja, az öreg Károlyi István (kit én már nem ismertem) évekig raboskodott Olmützben és Kupfsteinban, amiért 1848-ban a maga költségén felállította volt azt az ezredet, melyben a fia szolgált.

A feleségének — az én nagynénémnek és Mihály anyai nagyanyjának — két bátyja honvéd volt. — Ezeknek el-

bújtatásához, kiszöktetéséhez sok izgalmas esemény fűződik. — Serdülő leánykorában nagyszüleimmel a Széchenyi-téren lakott, a pesti „Újépület"-tel szemben, hova a vihar után, 1850-ben meghúzódott családunk. Olykor hajnalban sortűz ropogása hallatszott abból a várszerű kaszárnyából. Ez kivégzést jelentett, valamelyik nemzeti mártir kivégzését. Nem tudták, kinek szól, kinek a halálát jelenti. Csak egyszer tudták bizonyosan. Akkor, midőn Voronievszky herceget végezték ki. Előző estén az elítélt ugyanis valahogy izenetet juttatott el nagyanyámhoz és leányaihoz, kikkel Kolozsvárt ismerkedett meg, midőn Bem hadával ott járt. Úgy mondják, szerelmes volt Clarisse néném be. Ezért izent ki a börtönből. Azt izente: másnap reggel rajta a sor, imádkozzanak érette...

Elképzelhetjük, milyen nyomokat hagynak az ilyen fiatalkori emlékek.

Sándor bátyám házánál gyakori látogató volt a másik nagyanya, Károlyi Györgyné. Az előbbinél jóval idősebb. Érezni lehetett, hogy őreá nézve a forradalmi évek és az arra következő korszak már nem romantikus idill, de könyörtelen, soha el nem feledhető valóság volt. Ferenc Józsefet gyűlölte, és mindent, ami osztrák, mindent, ami német. Szenvedélyes természetű asszony lehetett mindég. Azt állították róla, hogy sógorát, Batthyány Lajost nagyon szerette. Az ő lakásán fogták el és Haynau ugyanoda költözött be, ott írta alá a vérbíróság ítéletét. — Batthyány kivégzése után külföldre költözik és nem jön vissza a kiegyezéskor sem, csupán sokkal később, a férje halála után. Külföldön nagy házat vitt. A szalonja telve emigránsokkal. Aki ezek közül időközben amnesztiát kért és hazajött, azt árulónak hívta. — A fiai, bizonyára az ő befolyásából, koruk szerint különböző időkben, részt vettek a Habsburg-ellenes összeesküvésekben, külföldi magyar légióban. — Kemény nézésű, szótlan, kegyetlen szavú asszonynak ismertem. Mi gyerekek nagyon féltünk tőle.

Már a mondottak is jórészt megmagyarázzák azt a 48-as légkört, mely a Károlyi-házat betöltötte, és amely természetesen átterjedt a gyerekekre, cselédekre, mindenkire. Bizonyos fokig meglepő, hogy a XIX. századbeli Károlyiak legtöbbje mennyire „kurucos" volt; sokkal heve-

sebben, mint más főrangú családbeliek. Ez majd mindenik tagjára áll, bár legtöbbnél a kiegyezés után ez már csak olyan nagyúri „frondeur"-ködésben, a mindenkori kormányokkal szemben, csak olyan: „borsot törni az orra alá"-féle sportszerű mulatság lett.

Ezt a kuruckodó hajlamosságot sem az, hogy az ország keleti felében, tehát Bécstől távolabb feküdtek a birtokaik, sem az a körülmény, hogy házasságaik révén tán kevesebb idegen rokonságuk volt, mint a nyugaton élő családoknak, egyedül nem indokolhatja. Hiszen számos főrangú család, főleg az erdélyiek, — kiknek még kevesebb az idegen kapcsolatuk, — korántsem voltak olyan fellengzően sovének. Úgy hiszem a Károlyiaknál sok egyéb mellett még egy körülmény játszik közre, ez pedig közös ősüknek, Károlyi Sándor kurucgenerálisnak vezérszerepe a szatmári békekötésben.

A XIX. század első negyede óta, a nemzeti ébredés kora óta, a magyar történetírásnak bizonyos mértékig politikai színezete van; kevés kivétellel így marad a legújabb időkig. Érthető, hogy a történetírók sem mentesültek annak a körülménynek a hatása alól, mely a szabadságharc és abszolutizmus elleni küzdelem alatt természetszerűleg kialakult. A kiegyezés után azonban tovább folyt ez az irányzat a magyar történeti irodalomban. És végül kicsúcsosodik Thaly Kálmánban, ki magát „Rákóczi fejedelem krónikásának" hírdeti. — Már most ennek a többé-kevésbbé egyoldalú történetírásnak a folyománya volt, hogy minden történelmi szereplőről, ki modern nyelven szólva „ellenburg-párti"-ról pedig vagy alig írtak valamit, vagy lehetőleg hátrányos beállításban. A történelmi tárgyilagosság a legtöbbnél hiányzik, sőt jórészt azok a világeseményekkel zéki" volt, csak előnyös dolgokat írtak meg, minden „Habsvaló szemléltető kapcsolatok is, melyek nélkül a magyar szabadságharcok sorsa alig érthető meg. Úgy írták meg, mintha az ország egyedülálló sziget lett volna a semmiség óceánjának közepén, vagy mintha ezen a földtekén nem volna egyéb, mint a magyar nép. (Ezt az eszmeirányt csúfolták „magyar glóbus"-nak.) Ez az elfogult történelmi beállítás a középiskolák révén belejut a XIX. század második felében fölnövekedett nemzedékbe és ott már nem

bújtatásához, kiszöktetéséhez sok izgalmas esemény fűződik. — Serdülő leánykorában nagyszüleimmel a Széchenyi-téren lakott, a pesti „Újépület"-tel szemben, hova a vihar után, 1850-ben meghúzódott családunk. Olykor hajnalban sortűz ropogása hallatszott abból a várszerű kaszárnyából. Ez kivégzést jelentett, valamelyik nemzeti mártir kivégzését. Nem tudták, kinek szól, kinek a halálát jelenti. Csak egyszer tudták bizonyosan. Akkor, midőn Voronievszky herceget végezték ki. Előző estén az elítélt ugyanis valahogy izenetet juttatott el nagyanyámhoz és leányaihoz, kikkel Kolozsvárt ismerkedett meg, midőn Bem hadával ott járt. Úgy mondják, szerelmes volt Clarisse néném be. Ezért izent ki a börtönből. Azt izente: másnap reggel rajta a sor, imádkozzanak érette...

Elképzelhetjük, milyen nyomokat hagynak az ilyen fiatalkori emlékek.

Sándor bátyám házánál gyakori látogató volt a másik nagyanya, Károlyi Györgyné. Az előbbinél jóval idősebb. Érezni lehetett, hogy őreá nézve a forradalmi évek és az arra következő korszak már nem romantikus idill, de könyörtelen, soha el nem feledhető valóság volt. Ferenc Józsefet gyűlölte, és mindent, ami osztrák, mindent, ami német. Szenvedélyes természetű asszony lehetett mindég. Azt állították róla, hogy sógorát, Batthyány Lajost nagyon szerette. Az ő lakásán fogták el és Haynau ugyanoda költözött be, ott írta alá a vérbíróság ítéletét. — Batthyány kivégzése után külföldre költözik és nem jön vissza a kiegyezéskor sem, csupán sokkal később, a férje halála után. Külföldön nagy házat vitt. A szalonja telve emigránsokkal. Aki ezek közül időközben amnesztiát kért és hazajött, azt árulónak hívta. — A fiai, bizonyára az ő befolyásából, koruk szerint különböző időkben, részt vettek a Habsburg-ellenes összeesküvésekben, külföldi magyar légióban. — Kemény nézésű, szótlan, kegyetlen szavú asszonynak ismertem. Mi gyerekek nagyon féltünk tőle.

Már a mondottak is jórészt megmagyarázzák azt a 48-as légkört, mely a Károlyi-házat betöltötte, és amely természetesen átterjedt a gyerekekre, cselédekre, mindenkire. Bizonyos fokig meglepő, hogy a XIX. századbeli Károlyiak legtöbbje mennyire „kurucos" volt; sokkal heve-

sebben, mint más főrangú családbeliek. Ez majd mindenik tagjára áll, bár legtöbbnél a kiegyezés után ez már csak olyan nagyúri „frondeur"-ködésben, a mindenkori kormányokkal szemben, csak olyan: „borsot törni az orra alá"-féle sportszerű mulatság lett.

Ezt a kuruckodó hajlamosságot sem az, hogy az ország keleti felében, tehát Bécstől távolabb feküdtek a birtokaik, sem az a körülmény, hogy házasságaik révén tán kevesebb idegen rokonságuk volt, mint a nyugaton élő családoknak, egyedül nem indokolhatja. Hiszen számos főrangú család, főleg az erdélyiek, — kiknek még kevesebb az idegen kapcsolatuk, — korántsem voltak olyan fellengzően sovének. Úgy hiszem a Károlyiaknál sok egyéb mellett még egy körülmény játszik közre, ez pedig közös ősüknek, Károlyi Sándor kurucgenerálisnak vezérszerepe a szatmári békekötésben.

SAJTÓHIBA!

59. oldal második bekezdésének 13. sora nehány sorral tovább tolódott el. A második bekezdés 12. sorától 16. soráig bezárólag tehát a szöveg helyesen így olvasandó:

történelmi szereplőről, ki modern nyelven szólva „ellenzéki" volt, csak előnyös dolgokat írtak meg, minden „Habsburg-párti"-ról pedig vagy alig írtak valamit, vagy lehetőleg hátrányos beállításban. A történelmi tárgyilagosság a legtöbbnél hiányzik, sőt jórészt azok a világeseményekkel való szemléltető kapcsolatok is, melyek nélkül a magyar szabadságharcok sorsa alig érthető meg. Úgy írták meg, mintha az ország egyedülálló sziget lett volna a semmiség óceánjának közepén, vagy mintha ezen a földtekén nem volna egyéb, mint a magyar nép. (Ezt az eszmeirányt csúfolták „magyar glóbus"-nak.) Ez az elfogult történelmi beállítás a középiskolák révén belejut a XIX. század második felében fölnövekedett nemzedékbe és ott már nem

ismeretté, de érzéssé és szenvedéllyé lesz. — Ugyanaz a nemzedék, mely Görgey Arthurt árulónak bélyegzi meg, természetes, hogy Károlyi Sándor generálist még sokkal inkább annak hirdette. Ahogy akkoriban senki sem kérdezte, mi történik másként, ha Görgey nem kapitulál Világosnál, úgy senki sem törődött azzal, hogy a szatmári béke igen előnyös békét szerzett az országra nézve, olyan körülmények között, midőn az már mindenki által el volt hagyatva. Előnyöst még Rákóczira nézve is, ha azt elfogadta volna. — „Görgey és Károlyi generális egyformán árulók!" — így vélte azonban mindenki és még súlyosabban elítélték Károlyit, hiszen Görgey csupán a kivégzést kerülte el, Károlyi azonban uradalmakat kapott. Igy tanultam én is ezt az iskolában.

Föl lehet tételezni tehát, hogy a kuruc-generális Károlyi utódaira nézve sok minden más mellett ez a motivum is közre kellett, hogy játszon. Tán ebben a hírdetett sovinizmusban valami önigazolást, ősüknek valami bűnbocsánatát keresték.

Nem tudom. Ez csak olyan sejtés. Mihályról azonban biztosan állíthatom, hogy neki a szatmári béke végtelenül fájdalmas pont volt, midőn reájött arra, amit akkor tanárok, nevelők, mindenki vallott. Csak ritkán esett szó közöttünk erről, mint valami be nem vallható, örökletes szégyenről.

Mindezek idáig csupán motivumok, hangulatok, melyek mint ahogy a hajszálosság útján valamelyik folyadék lassan felszívódik valamely szövetbe, csak ilyen észrevétlen folytonosságban hatottak. — Közvetlen és szellemi életére maradandó benyomással Károlyi Sándor nagybátyám volt reá, a magyar szövetkezeti mozgalom megteremtője.

Nagyszabású ember volt. Teljesen önzetlen és önmagára ambiciónélküli. Csak használni akart. Szolgálni nagy hazafias célokat. Fiatalos munkabírás és öreg korában is valami harcias kedv jellemezte; csodásan gazdag olvasottság és világokra terjedő látóköre is.

Felejthetetlen reám nézve, ahogy sok-sok estén a kandallónál állva beszélt nekünk, serdülő ifjaknak, midőn a középiskola utolsó éveit és az első egyetemi éveket éltük. Gyönyörű előadó volt. Kissé paradoxos, hirtelen fordula-

toktól ragyogó előadások, nagy gazdasági és világkérdésekről. Sok fantasztikum, talán utópia is, de mindig elbűvölően, gazdag tudással és szellemmel elmondva. Most is látom, miként állt ott a kissé sötét írószobájában a tűzhely előtt, zsebrevágott kezekkel. Rövid, sörtére vágott sűrű ősz haja körül tündöklő kört írt a mögötte égő két falikar fénye. Széjjelvetett lábain lassú ütemben himbálta magát, mintha valami belső ritmust követne ezzel a halk mozgással. Kemény vágású, szikár arca volt; erélyes állán csúcsban végződő szakáll. Vékony ajkak, melyek kissé kegyetlen, mosolyszerű vonalban záródtak. Egész lényén is valami könyörtelenség ült magával és másokkal szemben, és valami zárkózott titokzatosság, az öreg összeesküvő titokzatossága. Magáról sohasem beszélt. Sokszor elképzeltem, mikor így szótalan hallgattuk, milyen keveset tudunk róla! Milyen keveset szenvedélyes múltjáról, titkolt és a jelen korba is benyúló régi kapcsolatairól. Csak néha véletlenül bukkant az ember nála valami soha nem közölt adatra, mely bevilágított ismeretlen mélységekbe. — Egyszer véletlenből tudtam meg, hogy ő, a hithű katholikus főúr valamikor szabadkőműves volt. Bizonyára azért, mert a nemzeti fölszabadulás összeesküvései a páholyokon át szerveződtek egykor. Némely kortársai azt suttogták róla, hogy a Klapka—Komáromy-mozgalom után, annak egyik vezéremberét, kit a titkos komité árulónak bélyegzett, ő lőtte volna agyon. Más verzió szerint csak mint segéd volt jelen ennél a párbajnál, melynek körülményei máig földerítetlenek.

Máskor más váratlant hallottam róla. Igy például azt, hogy midőn Károlyi Alajos londoni nagykövet halála után Ferenc József bizalmasan tudatta vele, hogy annak visszaháramló aranygyapjas rendjét neki szánta, — (ez a rend ugyanis családonként csupán egy-egy tagnak adatott,) — Sándor bátyám azt felelte, hogy mielőtt az uralkodó e legfőbb kitüntetést neki adományozná, jelentsék meg neki, hogy Kossuth Lajost ő tartja pénzzel. Titokban mindenkivel szemben, Kossuthtal szemben is. A Kossuth íratok könyvkereskedői elszámolása útján juttatta oda a pénzt, talán tízszer annyi könyv után, mint amennyi valóban eladatott, mivel tudja, hogy Kossuth másként nem fo-

gadná el. Ezt közölnie kell előbb, mert nem tartaná „fair"-nak, ha e körülmény közlése nélkül fogadná el a dinasztia legmagasabb kitüntetését, ő, ki ezáltal az uralkodó ház legádázabb ellenségének gondtalan öregséget biztosít. — Az adományozás ezuttal tényleg elmaradt. De jellemző Ferenc József úri gondolkozására, hogy Kossuth halála után azonnal megküldte neki az aranygyapjat.

Ilyenekre gondoltam néha, midőn ott ültem vele szemben a sötét szobában, szótlan hallgatva az öregúr ragyogó előadását. Franciás gondolatkörben élt, a germán gazdasági irodalomtól idegenül, bár mindent olvasott és mindent ismert. Tündöklő szellemességgel beszélt; gyakran humor és tréfa is fűszerezte a legszárazabb témákat. Töredezett, nem mindig befejezett mondatok; de mégis egységes rendszer és főleg egységes hit fogta mindezt egybe. Olyan volt ez, mint valami tüzijáték. Százféle tárgy találkozott össze, foglalódott össze abban, amit ilyenkor előadott. A külvilág őt konzervativnek és klerikálisnak tartotta. Bizonyos mértékig az is volt, de másképen mint más emberek és inkább a mára való közvetlen tevékenységében. Ha azok, akik az „Omge", a „Hangya" és a Hitelszövetkezetek mindennapi ügyeiben útasításait és parancsait átvették, hallották volna, amit itt a kandalló előtt olyan ékesszólóan elmondott, bizony elcsodálkoztak volna. A világ továbbfolyásáról, a társadalmak átalakulásáról beszélve, a nagybirtoknak, sőt a tulajdonjognak is megszüneséről, átidomulásáról jövendölt; a szociális tanok valamely formában, de okvetlen bekövetkezendő érvényéről, melynél ő, a szövetkezeti megoldást állította oda, mint az emberiségre nézve megváltó eszmét, mint majdan megvalósítandót, de korántsem mint az egyetlen lehetőséget, mely az időknek mélyéből megszülethetik.

Az öregúrnak ezek az esti előadásai rendkívüli szuggesztióval hatottak, talán éppen rapszodikus és néha szertelen voltuk miatt. Tündöklő szava egész gondolatsorokat váltott ki a hallgatóban, bármely világesemény taglalásából indult is el. Talán az, hogy ő, az oligarcha, Magyarország egyik legnagyobb vagyonának ura, radikális eszméknek bekövetkezendő érvényét, valamikor a távol jövőben megvalósulási kényszerét hírdette, és mint egyetlen

menekvést ettől, a szövetkezeti elvet állította oda, — ebben a helyzeti és személyi paradoxonban valami fölötte megkapó volt. — Azt hiszem kissé tetszelgett is ebben. És némi öngúnnyal mondott néha igen könyörtelen ítéletet a mai társadalomról, melynek pedig egyik oszlopa éppen ő maga volt.

Ezek a bizonyára fantasztikus, de elragadóan érdekes eszmetornák, amelyekben mindig valami nagy világméretekre szabott elképzelések formálódtak ki, nagyon mély benyomással voltak mindkettőnkre, kik süppedő bőrkaros-székben fiatal fogékonysággal órákon át hallgattuk.

Én akkoriban ezek közvetlen hatása alatt írtam egy kis füzetet a Hitelszövetkezetek szerepéről Erdélyben. Nálam azonnal valami szülőföldemre vonatkozó alkalmazást váltott ki. Később saját hibámból elszakadtam attól a körtől, melyben Károlyi Sándor dolgozott.

Mihályra, ki további éveiben különleges viszonyainál fogva hamarosan vezéri szerephez jutott, sokkal tartósabb visszhangjai voltak. Ezekkel gyakran találkoztam később. Szereplésében, mint Omge elnök, később, mint a radikális függetlenségi párt irányítója, itt-ott visszacsengtek Sándor bátyámnak utópisztikus és világméretekre szabott előadásai. Persze más formában, és sajnos egészen más eredményekkel, mint ahogy ő azokat valaha is elképzelte. Bizonyos azonban, hogy Károlyi Mihályban két egymással ellenkező fogalomkör ütközött egyenlő szenvedélyességgel. Az egyik az intranzigensen magyar, német-gyülölő, úgyszólván: „magyar-glóbusz" fölfogás, melynek eredetét előzőleg vázoltam, a másik pedig ez a világpolgárias eszmekör. Ez utóbbinak első csiráit, bizonyos, hogy ezek a régi emlékek vetették el. — Az elszórt mag más-más termést hoz aszerint, hogy milyen talajba jut.

Még meg kell álljak egy percre az egyetemi éveknél, azoknál, melyek nagykorúságát megelőzték. Midőn mindketten beléptünk a nagyvilágba, a felnőttek világába.

Mihály elköltözött a nagyanyja házából az Egyetem-uccai palotába. Óriási havidíjat kapott. Kétezer forintot havonta. Mégis ebből kevés maradt neki, mert tizenkét hátaslovának tartását ebből előre levonták. Gondolom, az atyja végrendelkezett így, ki lovas embert akart a fiából

neveltetni. Alig 500 forint maradt, ami az ő társadalmi helyzetében és azokhoz az igényekhez, melyeket iránta mindenki táplált, édeskevés volt. Nem volt-e ő a debrői uradalom és a nagy palota ura? Ekkor léptünk be a nemzeti kaszinóba is.

Akkoriban a kaszinó nem az a csöndes, kissé álmos klub volt, mivé a háború után lett. Óriási élet lüktetett benne. Állandó éjjeli élet, legdrágább és legfényüzőbb konyha, mindennapos cigányozás és bálok a földszinten, a felső emeleten pedig szédületes kártyajáték.

Ebben a környezetben hamar végeszakadt annak a havi pár száz forintnak. Megállni ebben a környezetben lehetetlen volt, csak elmaradni lehetett volna onnan. Ezt azonban csupán valami catói jellem hajthatta volna végre. Sem én, sem ő, nem voltunk ilyen jellemek. Hamarost belesodródtunk a játékba. Akár jól ment, akár rosszul, pénze az embernek volt; vagy nyerésből, vagy — az uzsorástól.

Reám nézve ennek rövidesen vége szakadt; előbb Fiuméba, majd külföldre kerültem el. És csak még egy nehányszor voltam „visszaeső". Mihály azonban, ki nagykorúságával óriási vagyonának birtokába jutott, tovább élt úgy, mint akkor.

Ez utolsó években, melyeket majdnem folytonos közelségben töltöttünk el együtt, alakult ki a jelleme, jelentkeztek addig bizonyára visszaszorított, kielégítést kereső tulajdonságok.

Egyik a vakmerősége. Ellenhatása lehetett annak, hogy egész gyermekkorán át minden veszélytől óvták. Ebben szintén az „azért is" érvényesült. Két ilyen esetet ideiktatok.

Az első ilyen nyaktörő vállalkozása a 90-es évek végén az volt, hogy Bécsben egy léghajóra szállott, mégpedig olyanra, amelyen a pilóta új találmányát akarta (először!) kipróbálni. Ez az, úgy hiszem, bécsi feltaláló olyan léggömböt fundált ki, amelynek leszállásához elszakítják a burkát és ekkor a burok maga alakul át ejtőernyővé, és a kitünő föltaláló szerint, szép lassan leszáll és leteszi az utasait. Károlyi Mihály és egy pajtása Stani (Stanislaus) Deym vállalkoztak, hogy fölrepülnek vele és a jeles

találmányt a saját bőrükön kipróbálják. Bécsből tehát elindultak hárman. A fölszállás rendben ment. A szél valahová Csehország felé vitte őket. Ott a föltaláló fölszólította utasait hogy lépjenek a sajka szélére és kapaszkodjanak a gömböt összetartó háló alsó perem-karikájába, mely sokkal szélesebb lévén, mint a sajka, vagy 1000 méter magasságban a semmiség fölött lógtak a kezükön. Nagyon kellemes helyzet! A léghajós ekkor felszakította a burkot, mire léghajóstól, sajkástól, mindenestől úgy zuhantak, mint a fejsze. — Mennyit és meddig, azt azután sem tudta senki. Tény az, hogy a találmány valamennyire bevált, mert nem ütötték magukat agyon, de mégsem vált be teljesen, mert mindhármukat eszméletlen állapotban találták meg a mezőn valami szántó-vető emberek, kik beszállították őket a szomszédos városba. — Most is emlékszem, hogy elbámultak Károlyi Sándor és neje, az én Clarisse nagynéném, mikor Mihálytól, kit Bécsben hittek, egy szép napon Budweissból sürgöny érkezett, hogy odarepült és jól van. Azt hiszem, nekik később sem mondta el a repülés élvezetes részleteit és arról a nevezetes találmányról sem hallottam többé semmit.

A másiknál magam is vele voltam. Abbáziában lévén családainkkal, meghallottuk, hogy Fiuméban valami mulatság lesz az éjjel. Már nem emlékszem, hogy maskarabálról, vagy valami tingli-tangliról volt-e szó? Nem szóltunk senkinek, hanem este, mikor mindenki lefeküdt, lementünk azokhoz a vitorlás kis ladikokhoz, melyek a kikötőben állnak és a part mentén megsétáltatják a fürdővendégeket. Fölkeltettük a hajósokat. Senki sem vállalkozott minket Fiuméba vinni, mert nagy szél volt a Quarnerón és a vészjelző vörös labda föl volt húzva a mólón. Mihály azonban nem engedett és végül az egyik ladikost horribilis összeggel reábírta, hogy minket átvigyen. Elindultunk. Néhányszáz méternyire a parttól már olyan erős lett a szél, hogy az a rongyos ladik nem birta a vitorlát és okvetlenül felborulunk, ha le nem vesszük. Igy hát eveztünk. Eveztünk mind a hárman egész éjjel. Valamikor hajnal után értünk Fiumébe, mikor persze minden murinak rég vége volt. — Soh'sem voltam ilyen közel a vízbefuláshoz!

Ugyanez a vakmerőség, szertelenség jellemezte mindenben. Autót vezetett vészes tempóban, bár csak az egyik szemére látott, azon is csak szemüveggel. Két ízben félholtan súlyos agyrázkodással szedték fel. Falka után vadászott, díjugró lovakat vett és pólózni is kezdett, mely jó lovasnak is elég veszedelmes játék, ő pedig nagyon erőszakos, de igen rossz lovas volt. Hogy mindez végzetessé nem vált, onnan van, hogy a nagyon vézna gyermekből igen ízmos férfivé fejlődött.

Mindezekben valami játékos izgalom, a veszélynek a végsőkig való keresése és fokozása nyilvánul meg. Megmutatni, hogy nem gyöngébb, nem ügyetlenebb mint más, sőt különb, bátrabb, vakmerőbb; megmutatni azoknak, akik őt gyermekkorában lebecsülték, hogy túltesz rajtuk, túltesz mindenkin. Hogy mindenki bámuljon, csodálkozzon rajta. Hogy más legyen, váratlan és félelmes legyen.

Mindezekben már az is jelentkezik, hogy akaratát minden akadály ellen, jobb belátás ellen is végre kell hajtsa. „Azért is!" Mert neveltetéséből származott, hogy neki minden szabad. A világ központja ő: az volt a gyermekszobában, fiatal éveiben is az maradt, hiszen nagy vagyonával, temérdek hízelgővel körötte mi lett volna más?

Ilyen előélet, ilyen neveltetés, ilyen virágházi, a reális életre idegen körből ennyi fellengős, részben sovén és részben világpolgári ideológiával, ilyen erőszakos, és maga útján mindennel szembeszálló akarattal lépett a magyar politika porondjára.

Elsőben kellemesen lepett meg mindenkit nagy energiája, meg nem alkuvó föllépése. Lassanként azonban mind vadabbul ment, mind váratlanabb, mind vészterhesebb útakon, mind tovább... tovább, korántsem vezetve, hanem elsodortatva hangzatos szólamok által, a saját szereplésének váratlan, meglepő és bódító volta által is...

A forradalom első óráinak reménykedő hangulatát a kormány biztató hírekkel, nagyhangú nyilatkozatokkal táplálgatta. A sok közül legmeglepőbb, de ideig-óráig leg-

hatásosabb volt az az üzenetet, melyet mindjárt november 2-án Károlyi nem kevesebb, mint „a világ összes népeihez" intézett és amelyben kihírdette, hogy Magyarország immár semleges állam és mától fogva békében él mindenkivel a világon.

„Magyarország mai naptól semleges állam!" — Ez a fejcím harsogott nagy fekete betükben a lapok homlokán. Elragadtatással olvasták a jámbor olvasók. „Semlegesek vagyunk! Jaj, be jó!" — gondolták, — „és milyen csodásan egyszerű! Kimondtuk, hát már azok is vagyunk! Milyen remek államférfi ez a Károlyi, hogy eltalálta, amire mindenki vágyik!" — és a boldog semlegesek példája, kik nemcsak elkerülték a vérveszteséget, de meg is gazdagodtak a háború alatt, amiért mindenki annyira irigyelte őket, most elevenen libbent eléjük. — Eh! Hadd verekedjen tovább a német, a francia, akárki, akárhol, — csak harcoljanak egymással akármeddig, — sebaj! Minket ez nem érdekel többé, sőt még jó is talán, jó ez nekünk, hátha így még mi is tudunk valami haszonhoz jutni, ahogy neutrális államhoz illik! Hát örültek szegények! Talán csak egy-egy óhitű írástudó mosolygott valahol az Orczy-udvar tájékán, Pest város egykori gettójának valamely sötét kis szobájában, mely, úgy képzelem, telisteli van rakva talmuddal, tórával, sok szent könyvekkel. — „Ime" — gondolhatta a szent ember, „ez a hirtelen átkeresztelés háborút vesztett államból semleges állammá, vajjon nem abból a régi zsidó szertartásból származik-e, melyet némelyek ma is még gyakorolnak ősi hagyományból?" — Az a régesrégi szokás, mely időtlen idők óta divik ortodox zsidóknál, midőn az egyik családtag súlyosan megbetegszik és félő, hogy meg talál halni. Odahívják hozzá a rabbit; a rabbi pedig illő szavakkal eltörli az illető beteg addigi nevét, (tegyük fel, hogy Mojsenak hívták,) mondván: „Nem vagy többé Mojse, mától fogva a neved Efraim!" — Ez pedig azért jó, mert midőn a halál angyala belép és reá kiált a haldoklóra: „Mojse! gyere velem!" azt felelhetik neki: „Micsoda Mojse? Mojsenek itt senkit sem hívnak. Mojse itt egyáltalán nincsen!" — „Dehát ez a beteg itt az ágyban!" — kérdi a halál angyala — „ez nem az a Mojse? — „Ó, dehogy!" — felelhetik akkor a rokonok teljes igaz-

sággal. — „Ez itt Efraim, kihez semmi közöd sincsen." — A halál angyala pedig mit tehet ilyenkor? — Nem tehet mást, mint, ha udvarias, azt mondani: „Pardon!" és el kell mennie innen és máshol kutatni ama Mojse után. — Ezt az ősi szokást ismerhette föl a jó írástudó a Károlyi-kormány meglepő világüzenetében, ugyanazt a gondolatot történelmi méretekre alkalmazva és bizonyára megértően és tán kissé megvetően is mosolygott hozzá, látva, hogy ismét merített valamit ez a sok „góim", mint már annyiszor, az ősi héber hagyományból.

Azon azonban, hogy ezt a nagyhangú semlegességi nyilatkozatot nemcsak a nagy naiv közönség, mely akkoriban külföldi kérdések megítélésében még iskolázatlanabb volt, mint a mai, bizalommal és örömmel fogadta, hanem nagyon sokan azok közül is, akik politikai kérdésekben mégis némi jártassággal bírtak, valamennyire komolyan vették, azon nem szabad csodálkozni. Ma ismerjük mindazt, ami ezután következett. Tudjuk, hogy a Károlyiék külföldi összeköttetései teljesen értéktelenek voltak, hogy tökéletes tájékozatlansággal is voltak a győző hatalmak körében ható erők és viszonyok felől, hogy merész vállalkozásuk semmiféle biztosítékra, levélváltásra, vagy szerződésre, de még szóbeli ígéretre sem támaszkodott és az egész rendszer valótlan föltételezésen alapult, üres fantom után indulva, melyet ők úgyszólván a maguk képére, kedvenc teóriájuk ábrázatára alkottak, arra a majdnem viziószerű fantasztikumra, hogy most valami általános népölelkezés következik, amelyre olyan sietve kell készülni, mint az apokaliptikus utolsó ítélet küszöbön álló órájára.

Ez az egyetlen magyarázata mindannak, amit a Károlyi-kormány elkövetett az első perctől az utolsóig, midőn a bolsevistáknak átadja a hatalmat. Az a meggyőződés, hogy világforradalom következik be, még pedig akkor, rögtön, mindjárt, azonnal és mindenütt. Erre az egy „blatt"-ra tettek föl mindent, erre az egy lehetőségre fogadtak, mint mikor lóversenynél valaki az egész vagyonát fölteszi egyetlen lóra, vagy a „roulette"-nél egyetlen számra. Minden intézkedésük, minden „néptörvény", melyet tán tízedmagukkal hoztak, ebből fakad és egyedül ennek bekövetkezése esetén van valami értelme. Minden más

esetben nemcsak káros, hanem végzetes. De azzal nem törődtek, annyira hipnotizálta őket ez az egy valószínűtlen valószínűség, — nem törődtek semmi mással, és nem vettek számba semmi mást.

Ezt a könnyelműséget és tájékozatlanságot azonban senki, ki a vezetőket és főleg Károlyit jobban nem ismerte, nem tételezhette föl. Mindenki, aki tanuja volt annak a roppant öntudatos irányszabásnak, mellyel minden kérdésben föllépték, annak a határozottságnak, mellyel a maguk megváltó voltát hirdették, azt a majdnem prófétai csalhatatlanságot, melynek olympusi magasságából minden szerényebb halandó részéről megnyilatkozó aggodalmat és figyelmeztetést lemosolyogtak, — azt kellett hinnie, hogy rendelkezéseiknek hátterében valami titkos megállapodás van, megállapodás a győző hatalmakkal, elsősorban Franciaországgal, — és hogy mindez eleve megbeszélt programmnak első fázisa, melynek az országra jótékony második fejezete azonnal bekövetkezik, mihelyt az elsőnek eleget tettek. Senki sem hitte azt, amit ma is csak csodálkozva bár, de tudomásul kell vennünk. És valóban csodálatosak voltak az új irány vezetői. Mindent tudatosan romboltak le, ami az államban még valami erőt jelenthetett volna. A hadügyminiszter „nem akart katonát látni", a pénzügyminiszter pedig azt hirdette, hogy olyan rettentő adót vet ki, „amilyent még nem látott a világtörténelem!" Csupa paradox szólamban tetszelegtek, melyekkel több-kevesebb sziporkázás mellett kávéházi vitákban lehet elképeszteni a hallgatóságot, de melyek az életre való hatásukban borzalmas rombolást jelentettek. Valóban, mintha mindannyian ettek volna a „nemtudás fájának" a gyümölcséből. A külügy külföldre egyetlen követet küldött: Bédi-Schwimmer Rózát Bernbe, — egy nőt Helvéciába, melynek kormánya éppen a női szavazatjog ellen folytatott ádáz harcot. Persze, nem fogadták. A pénzügyminiszter szavára minden tőke elbújt, vagy elmenekült. A hadügyminiszter megtapsolt szólása után pedig a hadsereg széjjelszaladt.

Még azok a hadosztályok is, melyek rendben és fegyelemben értek az olasz frontról a magyar határra, ott szétbomlottak. A részletek még szörnyűbb oktalanságról tanuskodtak. Igy a kormány, midőn fegyverletételt hirdetett,

azt úgy vitte keresztül, hogy ügynökei a határállomásoknál várták már a csapatokat és onnan fegyveresen küldték haza a katonákat a szülőfalvaikba. Lefegyverzés helyett tehát általános fegyverhasználat lett. Mindenfelé minden ok nélkül lődöztek, mindenfajta magánbosszúnak tág tere nyilt, minden erőszakosság büntetlenné vált, és nemcsak a régi hatóságok, de az új kormány kiküldöttei is tekintély és erő híjján tehetetlenek voltak a továbbharapódzó anarchiával szemben.

Arra, hogy az anarchia milyen gyorsan terjedt, jellemző, hogy midőn Károlyi Belgrádba akart útazni fegyverszüneti tárgyalásra, a különvonat őrségéről, 20—30 emberről sem a kormány, sem a hadügyminiszter, sem az új városparancsnok nem tudott gondoskodni. A katonatanácshoz kellett fordulniok, mely aztán nagy kegyesen valami őrséget parancsolt a vonatra. Ez november 6-án történt, alig egy héttel a diadalmas forradalom után, midőn pedig Károlyi személyes nimbusza még csorbítatlannak látszott.

Ez a belgrádi út hozta a közönségnek az első keserű csalódást.

Mindenki azt hitte, hogy Károlyit ott nagy megbecsüléssel, mint barátot fogják fogadni. Ezt a hitet maga a kormány táplálta és öregbítette. A közönség számára úgy állították be a dolgot, hogy „jó Károlyi Mihály" Belgrádba megy és onnan visszahozza a magyar határok sértetlenségét. Emlékszem, hogy a Kristóf-tér sarkán egy falragaszt láttam, melyen egy vers volt: ósdi nyelven előre megénekelte valaki a belgrádi útat és annak fényes sikereit. Olyan balladaféle volt „a jó Károlyi Mihályról", ki egymaga száll szembe az ellenséggel. — Nyilván biztosra vették, hogy így lesz. Minden könnyelműségük dacára ne higyjük azt, hogy egészen alap nélkül. Ugyanis az úgynevezett Diaz-fegyverszünet, melyet az osztrák-magyar hadvezetőség Veronában megkötött, valóban úgy rendelkezik, hogy a magyar sereg csupán a magyar határokig vonul vissza, nem pedig beljebb. A nagyközönség erről nem tudott. A kormány azonban pontosan ismerte. Igy hát egyszerűnek látszott megjövendölni, mivel fognak visszatérni; bizonyára úgy gondolták, Franchet D'Esperey nem mondhat mást, mint amit Diaz már aláírt. És idehaza ezt az új rend-

szer sikereként lehet majd odaállítani! — A számításban azonban hiba volt. — Ez pedig abból a körülményből származott, hogy Károlyi az önálló független Magyarország pózában nem azonosította magát a hadvezetőség szerződésével, hanem külön tárgyalást jelentett be. Újabb tárgyalás azonban újabb feltételeket eredményezhetett és eredményezett is. Okvetlen súlyosabbakat. Súlyosabbakat, hiszen az alatt a néhány nap alatt, mely a Diaz-szerződés és a belgrádi út között eltelt, a hadsereg fölbomlása és szétzüllése bekövetkezett. A „nem akarok katonát látni" gyorsan hatott. Nyilvánvaló, hogy erről a francia parancsnok tájékozva volt, tán alaposabban, mint maga a magyar kormány, és így, ha már újra tárgyalhatott, bizony fölhasználta mentül kegyetlenebbül és mentül szigorúbban.

Az alaphibán kívül apró baklövésekben sem volt hiány. Mindig abból a balhitből indulva ki, hogy most már mindenki forradalmár, ezt külsőségekben is ki akarták fejezni. Szűrke zakókban, sportruhákban vonultak a francia tábornok elé, ki pedig parádéba vágta magát fogadtatásuk előtt. — Számos újságírót is vittek magukkal, ami magában véve nem lett volna baj, — baj csak az volt, hogy midőn az egyik francia tiszt megkérdezte: kik azok? — valaki azt felelte, hogy azok a tárgyaló megbizottak titkárai; ez a hazugság egy szerb tiszt révén azonnal kisült, még mielőtt a tábornok belépett a terembe.

Az eredmények ismeretesek. Megalázva, megszégyenítve, minden rózsás reményben csalatkozva tértek vissza Belgrádból. Hiába próbálták a másnapi sajtóban kiszínezni Franchet tanácsszavát: „kövesse mindenki Károlyi grófot!" — a hatás a nagyközönségre lesújtó volt és az a reményszivárvány, mely a viharfellegek elé íródott október utóján, eltünt, eloszlott, semmivé vált végleg, nem maradt belőle semmi, még az emléke sem.

IV.

A Keleti pályaudvar telve volt néppel. Az előcsarnokban, a várótermekben, a hosszú folyósókon végig, az üveggel átívelt sínpárszelte óriási hodájban, mindenfelé és mindenütt tolakodó, kavargó, lökdösödő ember. Világítás alig volt. A téli este sötétségében inkább érezni lehetett, mint látni, a mindent ellepő tömeget. 1918. december 31-e volt.

Csupa férfi. Legtöbbje lerongyolt és szurtos katonamondurban. Némelyek puskával is, mellyel nagyokat dobbantottak a csupasz padlón. Néhány civil is köztük elvétve. Itt-ott egy-egy megriadt asszony próbált átjutni az állingáló, tolongó, kavargó sokadalmon, átjutni könyörgéssel, sopánkodással, síró hangon ismételgetve, hogy neki útaznia kell, hogy haza kell jusson reggelre, hogy az ura miatt... beteg gyermeke miatt, hogy az ég szerelmére bocsássák őt át a perronra, a vonathoz... Nem igen hallgatott reájuk senki. Ha valaki előre engedett vagy egyet, a következő már dúrván visszalökte, vagy széjjelvetett lábakkal egykedvűen vállat vont a panaszos kérlelésre. Mert a sötétben még szégyenletesebb az emberi rosszaság.

Még csak egyszer láttam e pályaudvaron ennél nagyobb tömeget. Akkor is éjjel volt. De akkor pazarul volt még világítva minden. A hadba hivottak tolongtak ott sok-sok ezren, mert 1914 augusztusának első hetében voltunk, az általános mozgósítás idejében. Én is hadtestemhez útaztam Erdélybe. Már az indóház környékén is csupa sietö ember. Legtöbbje munkás-, vagy polgári ruhában, vállukon a tartalékosok katonaládikája. Egy-egy csendőr állt feszesen a járda szélén, egy-egy altiszt is odabenn, kik ideoda intettek, valami rendet próbáltak betartani... Sok asszony kísérte a tartalékos bevonulókat, feleség, testvér,

vagy szerető, kik utolsó percig még velük akartak maradni és megriadva kapaszkodtak karjukba, vállukba. Volt olyan nő, ki csak némán sírt, de volt, aki fenhangon kért útat az urának, mert „jaj Istenem! agyonlövik szegényt, ha holnap ott nem lesz a csapatánál, agyonlövik bizton... !" (Akkor még ilyeneket hittek!) — Volt ittas ember is köztük elég. Emlékszem, hogy egyik majdnem megtámadott, ahogy ott tolongtam én is a tömegben. Civilben voltam még és a vállamon kemény bőrtokban egy preciziós-Manlichert vittem. Egyszer csak mellettem egy nagy bajúszú elkezd ordítani: „Az urak vadászni mennek, mikor mi háborúba?" Csitítani próbáltam. — „Én is bevonulok — mondtam — nincs különbség köztünk." De ő csak ordított vérben forgó szemmel. A többiek elvonták és én valahogy előrejutottam. De még hosszan hallottam a hangját. Valahol hátul: „Vadászni mennek az urak! Mulatni! Vadászni... !"

Erre emlékeztem vissza most, bár más volt a tömeghatás ma, mint akkor. Akkor minden ember egyenesen a vonatok felé tolongott, sietett, egyetlen irányban szorongott előre: ki a perronra! — Most azonban rendszer nélkül, ide-oda ömlött a tömeg; sokan voltak, kik csak egykedvüen, tunyán álltak, mások üldögéltek, fetrengtek valami cókmókon vagy megtömött hátizsákon. Látszott rajtuk, hogy tán már napok óta itt van némelyik, és ki tudja meddig várhat még, mire elútazhat. És ebben a várakozó, haragos, de fáradt tömegben olykor kavargó áramlás keletkezett, mely látszólag ok nélkül keletkezett, körben elsodorva az embereket, hol jobbra, hol balra, átlépve a fekvőkön, feldöntve az üldögélőket, ahogy az árvíz mély vizei forgókban, örvényekben, ismeretlen mélységek fölött megkavarják az összegyülemlett sárhabos vizeket, megszakítják néha az összeverődött ág-bog-törmeléket.

Mi négyen is nehezen jutottunk át a tömegen. Pedig Vadász Miklós vezetett. Ő akkor hatalamas ember volt. Mi réven? — nem tudom. Ő rendezte az elútazásunkat, biztosítva nekünk egy háromszemélyes I. osztályú fülkét, ami abban az időben nagyobb csoda volt, mintha az égről a holdat lehozta volna. Még hordárt is tudott szerezni, ki valami rejtélyes úton az összes csomagjainkat ki tudta juttatni.

Ő előtte, ahogy törekedtünk libasorban át az emberáron, valami vasútas hivatalnokok szelték az útat az előcsarnokon keresztül, aztán az egykor királyi váróterem plüss és porlepte díszbútorai mellett, kifelé a perron sokaságán át, a szorgosan őrzött fülkénkig. Kitünően rendezte ezt mind el és csak szerény, de rejtélyes mosollyal fogadta, mikor bejutva, elhelyezkedve, megköszöntük neki a gondoskodást. Útitársaim is, én is. És annál melegebben, mivel tudtam, hogy mindez a szívesség nem is annyira nekem szólt, mint Adorján Andoréknak, kikkel Vadász Miklós intim barátságban állott, míg engem vele csak művészeti találkozások és az „Az Est"-el való kapcsolatom hozott olykor össze.

Búcsút mondott és elment.

Mi pedig megpróbáltunk valahogy úgy rendezkedni, hogy tán még aludni is lehessen.

Bizony szűken voltunk. A lábaknak szánt helyen előttünk Adorjánné kofferjei tornyosodtak magosan, mert ő hazájába, Párisba szándékozott és mindent vitt, amit vihetett. Hosszú, tanulmányos rakosgatás után, végre mégis a bőröndök és plaidszíjjak gazdaságos összeépítésével, valami fekvő alkalmatosságot szereztünk az asszonynak, a magunk tagjainak is valami kis hely jutott. Ezután nyugodtan várhattunk, míg a vonat — ki tudja mikor is — végre majd elindul.

Legfontosabb perszóna a mi fülkénkben azonban Adorjánné kutyája, „Lolotte" nevezetű eb volt. Minden szempontot az ő kényelmének kellett alárendelni. „Lolotte" kutya nagyon csodálatos állat volt. Egyik nagyapja valószínüleg Ratler, a másik bizonyára Daxli. Okvetlen volt valami törvénytelen Foxterier nagybátyja is, és távoli rokonsága egy drótszőrű vizslával. Az ősei között valahol egy Mopsz-ot is okvetlen föl kellett tételezni. Mindennek a kutya-szempontból internacionális vérkeveredésnek az eredménye egy arasznyi magos, hosszú testű, de gyönge lábú, nagyon furcsa-forma eb lett, trombitára kunkorodó farkkal, nagyon kicsi fejjel és rövid, hegyes orral, vizslás fülekkel, kinek hájkolbászos testét kékszürke fehérpöttyes szőr borította. Olyan kövér volt, hogy mikor „kért", hirtelen

rugaszkodással föllendítve azt a hosszú hátát a gazdagon kipárnázott fundussára, elült volna így szálegyenesen akármeddig, mert a zsírja, akár valami vaskos oszlopot, nagy, biztos egyensúlyban tartotta.

A jelleme nem volt rózsás. Sokat morgott, ugatott és harapott, ez utóbbit minden siker nélkül, mert igen silány fogai voltak. Mindezek dacára nagyon kedves kutya volt. Egyéniség, kit később nagyon meg is szerettem.

Hát e kiváló személynek olyan fekvőhelyet szerezni, amelyet magához méltónak találván, el is foglaljon, igen nehéz dolog volt. Mégis sikerült valahogy.

Igy elhelyezkedve vártunk. A kocsi gangján ember-ember hátán. Olykor lármás civakodás tört ki közöttük; kemény férfihang veszekszik, fáradt gorombasággal, máshol valami síphangú asszony sápítoz nagy, meg nem szűnő panasszal. Valahol egy gyermek is sírdogál hosszasan. Aztán néha kívülről be akar valaki törni a vaggonba. Visszaszorítják mind, a veszekedők mind összetartva hirtelen, összefogva a közös ellenség ellen. És a helykereső futólépései ismét eldobognak innen, el a vonat mentén, reménytelen is remélvén az árva, hogy valahol csak bebújhat vagy egy sarkocskába...

Lassan lecsöndesedett mégis minden és a még mindig mozdulatlan vonat körül csak a perronok mentén folyton tolongó tömeg járása dübörög szüntelen. Folytonos és egyenlőtlen lüktetés, ezeknek a lábadobbanása össze-vissza.

Soká álltunk így.

Más vonat nem futott be. Más vonat sem indult tán el. A nagy üvegburás indóházban csak ember volt sok, de kocsi kevés. Egy-egy tolató gőzmozdony szuszogott be néha, látszólag céltalan, nagyokat fütyülve, párába, füstbe pöfékelve a testét, aztán kifarolt ismét és csöndesség lett újra.

Majdnem meglepett, midőn végre mégis elindultunk. Nagy rángatással. Sok nehéz zökkenéssel. Éreztük, alig bírja a gép azt a temérdek kocsit, azt a túltömöttséget. Dörögve, döcögve nekirugaszkodik többször, míg sikerült mégis, és mozgásba váltja az erőfeszítését. Váltósorozaton és végre sínközökön ritmusos, hármas kattogás-

sal zökkenve vitt el, vitt be az éjszakába, ismeretlen, zavaros világok felé.

Aludni próbáltunk.

Én is hátradőltem és behunytam a szemeimet. De álom nem jött reám. Az éjjelben, a vonat háromütemű rázkódásától kísérve, fölgomolyogtak az utolsó hetek vészjósló emlékei, élesen és fájón, az a sok fájdalom és aggódás, melyből minden napra jutott és a nagy bizonytalanság, mely felé most indultam.

Kérdések ötlötek elém. Vajjon valóban világforradalom felé halad a világ? Vajjon a pesti forradalom után másutt, idegenben ugyanolyan zürzavarba kerülök? Vajjon odakünn is megőrölt minden rendet a háború szörnyű négy éve?

A magyar lapok telve voltak mindenféle lázadás hírével, melynek jórésze a kormány sajtóirodájából jutott a lapokba. A sok közül néhány előlépett az emlékemben. Zürichből már november 8-án bolsevista fölkelést jelentettek volt, mely — úgy írták — hatalmába kerítette az egész kantont. Ez igaz is volt, csupán annak leveréséről alig olvastunk, bár valóság szerint pár nap alatt erélyesen végeztek vele a többi kantonok. December első napjaiban Liebknecht Berlinben „Spartakus" elnevezés alatt kommunista puccsot kísérelt meg, melyből a weimari kormány csupán alkudozások révén mentette meg magát. Franciaországból, Itáliából katonai forrongásról, zendülésről írtak; egész ezredekről, kik kibontották a vörös zászlót.

Hogy vajjon e hírek valóságosak-e, nem tudhatta senki, minthogy idegen lap mihozzánk csupán hézagosan jutott. Csak fönntartással fogadta az ember mindezt, különösen a győző országokból jövőket, tudván, hogy Károlyi egész politikája azon épült föl, hogy mindenütt forradalomnak kell kitörnie.

Csak Bécsről tudott az ember többet. Bizonyos volt, hogy ott a szocialisták vannak már hatalmon és hogy az ottani politikai puhányok, kiket a forradalom a bársonyszékekbe dobott, akárhová elsodorhatók.

Nálunk már valóban aggasztó kép alakult össze az utolsó idők eseményéből, melyek mint valami mozaik egyes

kövei, a végítélet látomásává igazodnak össze. — Már rég megszünt a sok lelkesedő népgyűlés, ahol agyoncsépelt szabadságszólamokkal az új kormányférfiak, mindenkit gyalázva és magukat agyondícsérve, valami bizalmat próbáltak a hallgatókból kicsiholni. Az utolsó ilyen ünnepség a köztársaság kikiáltása volt az Országházban és az előtte elterülő téren. Azután nem volt több. És kisvártva, ahol gyülekeztek, már nem Károlyi mellett, de ellene lobbantak föl a szenvedélyek.

Ennél az utolsó ünnepnél ismét tapasztalni lehetett, tán még világosabban, mint azon az októberi éjszakán, mennyire elvesztette mindenki a hitét és önbizalmát, menynyire megőrölte a legtöbb ember akaraterejét a háború, mennyire elharapózott az általános bátortalanság és passzivitás. A forradalmi éjjelen még váratlansággal, meglepetéssel, erőszakkal lehetett magyarázkodni. De itt nem. Nem, mert a kormány (a „népkormány", ahogy magukat nevezték) jobb szerette szépszerével csinálni a dolgot.

Az erőszakosság látszatát kerülni akarván, tanácskozásra hívták a két törvényhozóház elnökeit. A főrendiház elnöke, Wlassich Gyula, kitartott a törvényes formák mellett. Kijelentette, hogy a főrendiházat csupán törvény szüntetheti meg. Ennélfogva egyebet nem tehet, mint amit más rendes viszonyok között gyakran, nem tehet mást, minthogy a főrendiház önmagát bizonytalan időre elnapolja. Ez állásponton mindvégig megmaradt. Mondhatná valaki, aki gáncsoskodni akarna, hogy ez csupán formaság, de igazságtalanul mondaná, mert azt el kell ismerni, hogy zavaros időben a törvényes alapon megmaradni, meg nem alázkodni a bár pillanatnyi, de akkor még korlátlan hatalom előtt, vajmi ritka és nagyon becsülendő férfiasságra és határozottságra vall.

A képviselőház elnöke más útat választott. Elismerem, hogy az ő helyzete súlyosabb volt. A képviselőház mandátuma az 1910-es választásokon nyugodott; ez a megbízatás pedig háborús törvénnyel hosszabbíttatott meg. Talán azért fogadta el az elnök azt a megoldást, hogy a képviselőház a saját föloszlását mondja ki, kimondja önmaga, elnöki javaslatra, bármi kényszerítésnek még a látszata nélkül is.

Most itt a zakatoló vonatban visszagondolva erre, eszembe jutottak nem is olyan nagyon régmult idők. Visszagondoltam arra, midőn a Fehérváry-kormány oszlatta föl 1906-ban a képviselőházat. A Fehérváry-kormány formailag törvényes volt, csupán kisebbségi volta bélyegezte alkotmányellenessé. És milyen fölháborodás kapott akkor erőre. Mennyire lüktetett a képviselőkben, jobb- és balpártiakban egyaránt, a megsértett jogérzés. Katonaságnak kellett akkor megszállnia a parlamentet. Hogy elnémítsa az ellentállást, hogy megakadályozzon minden ellenszegülést. Katonák ropogó léptei, panganétos szigorú sorfalak, melyek minden folyosót, ajtót elálltak... ezek kellettek hozzá...

Most 1918-ban erőszakra még látszólag sem volt szükség. Valami lemondóan öngyilkos, valami harakiri-hangulat uralkodott. Lemondás mindenről, amit az ország legfőbb kincsének hirdettek mindenkor. Belenyugvás a rombolásba. És ez a harakiri valóban már tökéletesebben nem folyhatott volna le.

Gül-Babá-ról meséli a legenda, hogy élete alkonyán az ő gyönyörű rózsakertjét, melyet ifjúsága idején alkotott és hosszú éveken át szeretettel ápolt, maga verte tönkre kétségbeesésében. Valami ilyen kétségbeesés foghatta el szegény jó Szász Károlyt, a képviselőház elnökét, azon a végzetes napon. Csak ez lehet. Mert nemcsak az önkéntes feloszlást mondotta ő ki, hanem a meggyilkolt Tisza Istvánról egyetlen szóval sem emlékezett meg, arról a Tisza Istvánról, kinek hatalmas pártfogása, sőt, sokakkal ellenkező akarata ültette Szász Károlyt abba az elnöki székbe. És ez még nem is minden. Másnak sem engedte, hogy Tiszáról pár kegyeletes szóval megemlékezzék.

Tán szégyelte, hogy ha már ő nem teszi, hogy akkor más...

Klebelsberg Kunótól tudom, hogy ez utolsó gyűlés előtt Szász Károly elnököt megkérdezte:

— „El fogod-e parentálni Tiszát?"

Az elnök olyasmit felelt, hogy az most nem időszerű.

— „Akkor én fogom megtenni. Napirend előtt kérek szót!" — mondotta erre gróf Klebelsberg.

— „Nem fogom megadni" — volt a válasz.

És valóban Klebelsberg hiába állott föl, az elnök nem vette számba, hanem nagyhirtelen kimondotta a föloszlást és az ülést bezárta.

Tökéletesebb harakirit Japánban sem csinálnak. A különbség csak az, hogy ott belehal az ember.

Megmagyarázni mindezt egyedül az akkori általános neuraszténiával lehet.

Míg ezek nagygyorsan lefolytak, az új éra emberei a közbelső csarnokban gyülekeztek. Néhány asszonyismerősöm jegyet szerzett a közönség számára szabadon tartott helyre. Velük mentem oda. Ha már Budapesten kellett maradjak (csak november 18-án mentettek föl a színházaknál viselt állásomtól), hát legalább látni akartam, mentől többet látni a saját szemeimmel.

Hosszú pódium emelkedett a dunai oldalon, melyen a Károlyi-kormány tagjai, a Nemzeti Tanács és a szakszervezeti vezérek foglaltak helyet. Középen pedig Hock János. Ez a minden vonatkozásban hírhedt pap elnökölt. Ő volt e percben Magyarország feje. Ő vezette azt a gyülekezetet, mely igaz, hogy megbízás nélkül, de az egész ország nevében beszélt és határozott.

A kupolaterem, mely jóval nagyobb, mint amilyennek ítélné a szem, alig volt tele. Belül a középen sem volt szorongás, kívül pedig az oszlopok mögötti tágas körfolyóson kényelmesen jártunk-keltünk, mi, a bámész publikum.

Hock nyitotta meg a beszédek sorát. Ő, ki a legragyogóbb és szellemesebb vitatkozó népszónok, ki még ellenséges választókat is meg tudott fordítani és magával ragadni, ez alkalommal bizony igen gyöngén beszélt. Próbált méltósággal ünnepies, kenetteljes lenni. Olykor magasra emelte föl áldólag kezeit, azokat a kezeket, melyek annyit kotorásztak mindenféle piszokban.

Az egész ember úgy hatott, mint igen rossz, borotválatlan ripacs, ki valamely Shakespeare-drámában a Canterbury-i érseket játsza. Ahogy ott elnökölt középen, azzal a Lombroso-arcával, vissza kellett gondolnom egy régmult eseményre. — Amaz emlékezetes november 18-a után, midőn Tisza 1904-ben elsőben akarta erőszakkal letörni az obstrukciót, a képviselőház ismét összejővén, december 13-án, ülés előtt az ellenzékiek megostromolták az elnöki

emelvényt, kiverték az őrségre beállított védtelen teremőröket és magukra maradva, mint a megvadult gyermekhad, elkezdtek rombolni. Összeromboltak mindent, ami kezükbe akadt. Aztán összehajigáltak magas garmadába a középre mindent, a földöntött „törvények asztalát", miniszteri és elnökségi fauteuil-öket, pultokat, a gyorsírók Thonet-székeit és leszakított léceket is az emelvények párkányáról. Egész romhalmaz domborodott a félkör közepén. — Mikor már nem volt mit törni, kacagva megálltak. Ekkor Hock előre jött a helyéről, fölmászott a butorroncsokra és diadalmas mosollyal felült a romhalmaz tetejére. Úgy ült ott, mint valami falánk hullaváró varjú. Volt valami vésztjósló, ahogy ott ült fekete reverendában, kiegyenesedve, magasra emelt fejjel. Néhányan odakiáltották: „Bravo! Hock!" — páran tapsoltak is... — Ez jutott eszembe, midőn most megláttam az ünnepség középpontjában Hock-ot. De most a varjú nemcsak bútorok roncsain károgott...

Aztán mások beszéltek, hosszasan általános érdektelenség közepette. Mikor kihirdették a köztársaságot, mint „népakaratot", elég sovány éljenzés fogadta. Azután ismét valakik szónokoltak, szokásos szólamaikat ismételve, csupa ósdi frázist, melyek között egyetlen gondolat nem termett. A pillérsorok mögött az odagyült közönség azalatt csevegett; az ablakmélyedésekben csinos nők flirtjeiket bonyolították le, tán valamely édes találkaórát is megbeszéltek, mert Pest, hiába, Pest marad, bármi történjék is.

Végül aztán az egésznek végre is vége lett.

És igen kényelmesen haza is lehetett jutni, nyilván, mert odakünn a téren sem volt valami sokaság.

Már akkor ezen a legutolsó ünnepen, melyet a Károlyi-kormány rendezett, érezhető volt, hogy mindez csak közbülső állomás azon a lejtőn, amelyre jutottunk. Érezni lehetett, hogy korántsem homogén az a társaság, mely a forradalom pillanatában összefogott. Megfigyelhető volt például, hogy egyik szónoknak csak az egyik oldal éljenzett és tapsolt, a másiknak csak a másik oldal. És valóban a következő hetek hamarost beigazolták ezt a meghasonlást.

Napról-napra, mind több tért hódított a szocialisták radikális szárnya, a polgári miniszterek pedig sorban buk-

dostak, mind gyöngébb és gyöngébb, mind semmitmondóbb nagyságokkal pótoltatva. Annak a sok lélekmérgezésnek, melyet az új kormány urai folytattak, végül megtermett a gyümölcse. A lappangó forrongás egy szép napon kitört.

December 12-én katonai forradalmat értünk meg. Forradalmat: most már Károlyiék ellen. A budapesti úgynevezett „helyőrség" a katonatanács rendezésében puskásan, kézigránátosan felvonult a várba. Sok-sok ezren voltak. Néhány ágyut is magukkal hoztak. És ostrom alá vették a Honvédelmi Minisztériumot, reá szögezvén az ágyukat, a Miniszterelnökséget pedig körülzárták, se ki, se be! — Pogány a katonatanács nevében a királyi palota egyik ablakából vezényelt és onnan ultimátumokat küldött a „népkormánynak". Ő maga akart ugyanis hadügyminiszter lenni. Ezért a zendülők Bartha Albert fejét követelték. Azzal az ürüggyel, hogy Bartha tiszti csoportokat próbált megszervezni, ami, mint valami, amiből tán még rend is származhatnék, nyilván nagy sérelem volt a „néphadsereg" szemében. Az egész Szent György-tér elborítva üvöltő katonákkal és nemcsak Bartha, de Károlyi is rabként beszorult a körülzárt palotákba. Az elnökség balkonjairól egyes tisztviselők — és úgy emlékszem Károlyi is vagy egyszer — próbáltak tárgyalgatni, csitítgatni; a Honvédelmi balkonjáról is hivatalnokok és tisztek ugyanúgy. Mindenki hízelgett annak a fegyveres csőcseléknek, alkudozott, magyarázkodott a fülsiketítő zajban. Itt egyetlen egy magyar tiszt akadt, akinek bátorsága volt szembeszállni azzal a szájaskodó tömeggel. Egyedül egy férfi merte szembemondani, hol lenne a kötelességük, ha valóban katonák volnának. Szélesvállú, táborkari fiatal honvéd kapitány. Kilépett a balkon szélére és olyan erővel, hogy végigharsogott a téren, leordított:

— „Menjetek az országba betört ellenség elé!"

A többiek a balkonon hátulról megragadták és erővel visszavonszolták a terembe. Aztán tovább csitítgattak újra, tovább magyarázkodtak, tovább korteskedtek.

Aznap délután hallottam mindezt, legszavahihetőbb tanuktól. Midőn elmondották, eszembe jutott Herczeg Ferenc „Byzánc"-ának egyik jelenete. Hírét hozzák, hogy a török betört a császári palotába; a halálvárók között Leo-

nidas azt mondja: „Imádkozzunk!" — a patriarcha pedig rögtön közbeveti: „Ne izgassuk a pogányt!" Valóban prófétai színmű a „Byzánc".

Dél már régen elmúlt és még mindig ott álltak az ágyuk, farkasszemet nézve a Hadüggyel, és még ott álltak a főleg üvöltéssel és fenyegetéssel ostromló katonák. A küldöttek még folyton jöttek-mentek, tárgyaltak, pontozatokat cseréltek Károlyi és Pogány uram között. Végül nagykésőre a kormány engedett és beígérte Bartha elbocsátását, Pogány kormánybiztosságát. Erre már most diadalmasan hazamehetett a kitünő helyőrség, melyet némely lapok másnap még meg is dícsértek és amely védtelen polgártársakkal szemben hősködött olyan nagy szájjal.

Ez történt 12-én. Két napra rá már a vas- és fémmunkások kommunista határozatot hoztak.

Ahogy így behúnyt szemmel, mozdulatlan hátradőlve a vaggonülésben a gondolataim rendszer nélkül visszakalandoztak az alig múlt napokba, egy tragikómikus esemény elevenült meg. Éppen a katonai lázadást követő napon rohant egy szörnyűséges konspiráció híre végig a városon. Óh borzalom! René pármai herceg, Zita császár-királyné fivére Budapesten lappang! Már tíz napja bújkál itt! Már tíz egész napja! Mit csinál az itt? Mit csinálna mást, mint ellenforradalmat! Mit főzhet egyebet, mint borzasztó vérfürdőt, melyben a forradalom fő- és pótvezéreit mind le fogja gyilkolni! Sápadtan szaladgáltak emberek, vészhíreket hordozva. Az egyik csak hallotta, a másik már egészen bizonyosan tudta, a harmadik már látta is, hogy álruhás Burgzsandárok, pribékek, hóhérok vannak mindenfelé elbújtatva, kik csak egy füttyre várnak, hogy fölkoncolják a jámbor polgárokat! Parmát elfogták. Naphosszat vallatták. És azután a nagy rémüldözésnek óriási kacagás lett a vége! Kisült, hogy egyes-egyedül van itt. És miért? Kisült, hogy szerelmi kaland hozta ide és hogy mióta Pesten van, soha ki nem mozdult egy szép énekes-diva illatos ágyából. Óriási öröm tört ki erre, szaladt végig a városon végtől-végig a kacagás; nem volt az a söntés, hol nem ezt forgatták, mesélték, kacagták nagy megkönnyebbüléssel,

annyira örült mindenki, hogy — hál' Istennek! — még ebben a fekete világban is van valami, amin még jóízün kacagni is lehet. Egy-két napon át a Pármai René olyan népszerű lett, hogyha meglátták volna valahol, bízton megéljenzik...

A vonat a sötét téli éjszakában sokat állingált. Olykor szabad pályán is, valami kisebb állomás előtt, hosszú, vészes füttyöket sivítva a koromfekete éjbe. Az ember soh'sem tudta, hol van, mert az állomásokon nem volt semmi világosság.

Gondolataim másfelé tértek ismét.

November második felében próbálkoztak nehányan valami szervezést vinni a polgáriak közé. Próbáltak összejönni, összefogni. Ekkor alapították meg félig titokban a „MOVE"-t. Ugyanakkor a Pesten hivatalból, vagy véletlenül tartózkodó erdélyiek, nagyrészt székelyek, megalakították a „Székely Nemzeti Tanácsot". Jancsó Benedek tanár volt a hivatalos elnök. A valódi vezér Bethlen István. A legkülönbözőbb színezetű emberek résztvettek ebben. Ami összefogta őket, az erdélyi voltuk volt és hazafias aggódalmuk a legutóbbi események láttán. A kormány radikális szárnya nem valami jó szemmel nézte az egészet, de minthogy a „Nemzeti Tanács"-alapítás akkor roppant divatban volt, mégsem akadályozhatták meg. Én is beléptem ebbe az alakulásba, hol legalább hasonló gondolkozású emberekkel találkozhattam össze. Itt termett az a gondolat, hogy a mi körünkből ki kellene küldeni legalább egy megbízottat külföldre. Önálló embert, ki őszintén elmondhassa, mi folyik itt; ki a valót mondja el és nem hivatalos vagy félhivatalos véleményt; ki fölvilágosítsa a győző hatalmakat. Fölvilágosítsa arról, mint terjed a kétségbeesés okából is a bolsevista mozgalom. Mint terjed napról-napra, úgy, hogy bizonyos, hogy amennyiben nem változtatnak politikát ezzel a tönkrement országgal, ha valamikép nem támasztják alá a hazafias szárnyat minálunk, el nem kerülhető igen rövid idő alatt a szovjet-irány győzelme. Ennek pedig nemcsak a belső teljes összeomlás lesz a következménye, melynek véres anarchiájával még békét kötni is

nehéz lesz, de a nálunk kitörő tűzből lángbaborulhat akár a fél világ.

Akkor még azt hittük, hogy ez érdekel valakit odakünn.

Olyan embernek kellene kiútaznia — gondoltuk, — kinek háború előtt valami kapcsolata volt külföldön, főleg Angliában. Ha valahol, hát ott számítottunk valamennyi megértésre.

E terv keresztülvitelére útlevél és bizonyos pénzösszeg volt szükséges, még pedig idegen valutában, melyet akkoriban magánember meg nem szerezhetett. Engem bíztak meg, hogy ezeket Károlyi útján megszerezzem. Úgy emlékszem, éppen annak a katonai zendülésnek a délutánján jártam ez ügyben nála. Még egészen a délelőtti események hatása alatt volt. Nagyon föl volt háborodva. Talán ezért fogadta jóindulattal a „Székely Nemzeti Tanács" tervét és beleegyezett, hogy kizárólag a maga nevében küldjön ki valakit. Hosszasan beszélgettünk a mindenfelől fenyegető veszélyekről, melyek őt könnyen puszta bábbá tehetnék, minden hatalmat kicsavarva a kezéből, és az ő egész vállakozásának nemzeti jellegét, melyre ő akkor még nagyon tartott, romba dönthetik. Ilyen argumentumok számbavételével vállalta, hogy a szükséges valutát engedélyezi. Ezzel a válasszal tértem vissza megbízóimhoz.

Most azonban váratlan nehézség támadt. Azok a nevek, akiket javaslatba hoztunk — diplomáciai szolgálatbeliek között kerestük elsőben, — az ő ellenkezésével találkoztak. Egyik névvel sem értett egyet. Mindenkinél az volt a válasz, hogy azok ellene fognak propagandázni és hogy ő bolond volna, ha azokat külföldre bocsátaná. .

Többször jöttem-mentem a „Székely Nemzeti Tanács" és a miniszterelnökség között, mindig újabb nevet proponálva, de mindenikre csak az volt a válasza, hogy az ellenségeinek nem ad útlevelet. E nehézségek azt a gyanút keltették bennem, hogy talán csak színleli a beleegyezést és valóban nem is akarja. Ezért, hogy próbára tegyem, közbevetettem:

— „Hát nekem sem adnál útlevelet?"

Egy pár percig gondolkodott, aztán azt felelte:

— „Neked adok, de kijelentem, hogy senki másnak." Ekkor dőlt el, hogy csak én mehetek ki. Igy dőlt el egy hirtelen közbedobott, meg sem gondolt szóból.

Nekem nagyon kellemetlen volt ez a fordulat, mert bár barátaim többször felszólítottak, hogy vállaljam a küldetést, mindig azt válaszoltam, hogy én haza akarok menni Erdélybe és csak addig maradok Pesten, míg elintézem ezt az ügyet, melyet beláttam, hogy azt csupán én közvetíthetem sikerrel Károlyival való régi viszonyomnál fogva. És most mégis belekerültem és vállalnom kellett. Két föltételt kötöttem ki azonban. Az egyik, hogy egyötödét annak az összegnek, amelyet magammal viszek — svéd koronák voltak, — a saját pénzemből fedjem, mivel nem akartam, hogy személyi kiadásaimnál a Székely Nemzeti Tanácsnak a kormány által adott összegére legyek utalva. Másik föltételem volt, hogy indulás előtt lerándulhassak haza, az atyámtól elbúcsúzni. Mindkettőt elfogadták.

A tárgyalások köztünk és Károlyi között több mint tíz napot vevén igénybe, a látogatásom Kolozsvártt bizony vajmi rövid lett. Csak december 23-án este tudtam elindulni. Vix francia ezredes adott engedélyt; egyik tisztjével útaztunk le és csupán reggeltől estig engedték meg, hogy ott maradjak. Az éjjeli vonattal, karácsony éjjelén útaztam vissza Budapestre.

Nyolc nap múlva pedig elindultam nyugat felé.

(Ez a hiteles története annak, miként indultam külföldre 1918 legutolsó napján. Batthyányi Tivadar gróf az emlékirataiban, melynek önigazoló szándéka erősen kidomborodik, azt állítja, hogy én Károlyi megbizottjaként utaztam. Ebben téved. Engem a „Székely Nemzeti Tanács" küldött ki és Károlyi engem semmivel nem bízott meg és én sem vállaltam vele szemben semmit. Nem csuda, hogy Batthyányi téved, mert ő már akkor sem volt tagja a Károlyi-kabinetnek, midőn ezek a megbeszélések kezdődtek. Károlyinak nem is volt szüksége egy olyan úgyszólván légüres térbe induló, bizonytalan, még csak ezután létesítendő összeköttetések útján tárgyaló emberre, mint én, hiszen gróf Sigray Antal ment volt el már december 5-én Párisba kapcsolatot és tájékozást szerezni Károlyi számára. Sigray egy amerikai nagykövet veje is lévén, minden szempontból sokkal jobb összeköttetésekkel rendelkezett, mint én.)

A vonat lassan haladt az éjben. Mindezek az utolsó napok történései, fájdalmas búcsúm atyámtól, kolozsvári szülőházamtól, az a sokféle aggodalom és bánat mindenért, ami összeroppant és mindenért, amire még pusztulás jöhet, mint valami pokoli kaleidoszkópnak folyton átrendezkedő, más és másként megjelenő viziókban jelent meg és tünt el, másnak adva helyet, mássá, nem kevésbbé fájdalmassá változva át.

Abban a zűrzavarban azonban egy motivum uralkodott folytonosan erősbödve, ahogy teltek az órák és haladtunk tova: a hontalanság érzése. Úgy éreztem, hogy elszakadok mindentől, ami nekem mindaddig legdrágább volt. Hogy a végzet visz, nem az akaratom. Hogy éppen én, kinek első perctől egyetlen vágyam volt hazatérni, én gurulok tova, el, el, mind messzébb el hazulról.

Azóta sok-sok év telt el. És ezek alatt az évek alatt nagyon sokszor gondoltam el: milyen rejtélyesen csodálatos a sors! Egyetlen meggondolatlan, félig indulatból kiejtett szó elindítja az embert, elindítja olyan nyomon, melyen azután már akarva-akaratlan tovább kell haladnia. Abban a pillanatban, midőn rálépünk, nem is álmodjuk, hogy hova visz. És még azután is jóideig azzal áltatjuk magunkat, hogy az csupán egy incidens, mely rövid időn leperegvén, újra szabaddá leszünk, újra tehetünk kedvünk szerint. Erdőn vannak ilyen ösvények néha, melyek látszólag egymás mellett haladnak. Csupán egy árok vagy vízmosás választja el. Azt hinné az ember, mindegy, melyikre lép. Pedig lassanként elhagyják egymást az útak és nem találkoznak többé.

V.

A hosszú út alatt — úgy emlékszem valamikor dél felé értünk Bécsbe, — ismét számbavettem azoknak a háborúelőtti ismerőseimnek a neveit, kik valamennyire segítségemre lehettek abban az elég kalandos vállalkozásban, amelyre elindultam.

Valóban alkalmas hely volt ez a podgyásszal túlzsúfolt kis fülke az elmélkedésre. A foldozott ablaküvegen, annak lécekkel összetákolt résein alig derengett be ama hónélküli télnek gyér világa.

Adorján és neje fáradtan szundikáltak. Még „Lolotte kutya" is csöndben és mozdulatlan volt. Bizonyára tudta, hogy minden mozgásra elillanna az a jó melegség, amellyel őmaga töltötte be a reáborított takarót.

Ismét, tán századszor, felülbíráltam azt a gondolatsort, azokat az indokokat, melyekkel álláspontunkat alátámaszthatnám.

Igen nagy kritikára van szükség olyan tárgyalásnál, melyet idegen emberekkel folytatunk. Nemcsak az egyén maga különbözően fogékony, de más-más az, ami visszhangra talál franciánál, németnél vagy angolnál. Más az, amit fontosnak tart, más amit érdekesnek. Az ügy, amit előadunk, sőt annak érvei is ugyanazok, bár különböző ismeretkörük szerint kell azokat is előadni és ezenkívül a hang, a szín, a hangsúly az is változik, és változnia kell aszerint, hogy melyikkel tárgyalunk. Ilyenkor érezzük leginkább, legvilágosabban az emberi mentalítás különbözőségét, amelynek ismerete nélkül, megértése nélkül nem lehet negociálni. Nem a magunk szemével kell látni, hanem a másiknak úgyszólván a bőrébe kell belebújni, „entrer dans la peau du bonhomme", ahogy franciául olyan jellemzően mondják, annak a szemszögéből kell megítélni a mondan-

dókat. Természetesen az igazság keretei között kell maradni, már azért is, mert minden legkisebb valótlanság előbb-utóbb megbosszúlja magát, de alkalmazkodni az ellenfél gondolat- és érzelemvilágához, végtelenül fontos. A német diplomáciának a háborúelőtti és alatti időben a legnagyobb hibája volt az, hogy soha sem értett meg mást, csak önmagát.

És ismét eltöprengtem azon: vajjon az az ember, akit legelsőben megpróbálok fölkeresni, fog-e szóba állni velem, velem, ki csupán régi barátságunkra hivatkozhattam és minden hivatalos meghatalmazás híjjával lépek eléje.

Akihez utaztam, Esmé Howard volt, ki ma Anglia nagykövete Washingtonban. Akkor követ volt a svéd udvarnál. Mellette szólt elsősorban az, hogy elérhető. Svédország a háború alatt nemcsak, hogy semleges maradt, de a semlegesek között is a legtöbb jóindulatot tanusította a középhatalmak iránt, valószínüleg az oroszoktól és a bolsevizmustól való féltében. Ide tehát könnyen bejuthatok és tán némi támogatást is találok a svédek részéről.

Angol főkonzul volt Budapesten néhány évvel a háború előtt. Hozzá majdnem barátsági viszony fűzött, ami idegen országbeli emberrel elég ritka. Talán azért rokonszenveztünk, mert igen sok dologban hasonló ízlésünk volt. Ő is szerette a komoly zenét, sok érzéke volt képzőművészetek iránt; olasz felesége volt és talán ezért is közelebb állott fölfogásában „*Európához*" — mert tudnivaló, hogy a teljesen angol angol Angliát Európától különállónak tartja, (úgy mondja az ilyen: „*England and Europe*"), és az ilyen élhet bárhol, bármeddig, soha meg nem érti a nemangol embert.

Howard mellett szólt még az is, hogy úgyszólván a legelőkelőbb és legrégibb angol házhoz tartozott, melynek feje, a Norfolk-i herceg, majdnem fejedelemszámba megy ott. Az ilyen családból származó ember pedig kevésbbé elfogult, a tömegszuggeszció, tehát a tömeggyűlölség nemigen hat reá, könnyen szembeszáll a pillanat divatos jelszavaival, és valahogy ma is érezhető rajta a középkori lovagvilág gondolkodásának valami pici maradványa, mely egykor inkább társadalmi elhatárolásokat ismert, mint földrajzi és nemzeti határokat. Az ő hatalmas összekötte-

tései révén pedig bizonyára szabadságot vehet arra, hogy akár meg is szegjen valamely általános tiltó parancsot, és ha azt jónak látja, szóba áll velem.

Bécsbe érve, megkíséreltem svéd vízumot szerezni. Sajnos, nem sikerült, mert az újév miatt a követség és a konzulátus zárva. Igy azt határoztam, hogy majd Berlinben szerzem meg, minthogy nem akartam vesztegelni Bécsben.

Charmant közjegyző, ki akkor Károlyi bécsi követe volt és Adorján vállalták, hogy azonnal láttamoztatják az útleveleinket a németekkel, így hát szabad lévén, kissé körülnéztem a forradalom utáni „Császárváros"-ban.

Az első, ami meglepte azt, aki rég nem járt ott, az a piszok volt, mely az útakat, járdákat borította. Bécs, amely talán az összes nagyvárosok között a legtisztább vala mindig, roppant lezüllött benyomást tett. Mintha hónapok óta nem sepertek, nem locsoltak volna. A boltok is jórészt zárva, kocsi is alig járt, ember is kevés és az a sok csinos bécsi nő, kiktől hemzsegett máskor a bécsi ucca, mintha mind eltünt volna nyomtalanul.

A Burg elé értem. Itt meglepetés várt. Az a nagy kúpolás kapú, mely a Kohlmarktról a Mária Terézia szoborhoz vezet, zárva volt. Csupán egy kis ajtócska volt nyitva, ebben pedig egy állig fölfegyverzett közkatona állt. Megkerülvén a császári palotát, odatúl a két nagy múzeum előtt is ugyanilyen őrség.

Kézigránátok függtek az övükön, puska a vállon, panganét. Mintha valami ellenséget vártak volna minden pillanatban. Dacos nézésű, elszánt arcú legények. A harctéren láttam ilyen tekintetű embert, a lövészárokban, előretolt állásban, ahol minden percben rajtaütéstől lehetett tartani.

Kérdezősködvén, azt a magyarázatot nyertem, hogy nehányszáz tiszt önkéntesen összeállt, és közembermundérban, közemberfegyverrel, megszállták a palotát és a múzeumokat. Egymást váltották föl, éjjel-nappal ott voltak, nem bocsátottak senkit be, őrizve mindazt, amit ők császári magántulajdonnak tekintettek; hűséget tartva mindennek dacára. A Burg, ott a város óceánja közepén olyan volt, mint valami páncélos kis naszád, mely reménytelenül

is harcol és küzd a szörnyű viharral. Küzd mégis és csak azért is kitart ama kötelesség mellett, mely alól pedig fölmentette az, akinek szólt.

Ez embereket látva, a hűséges kutyáról szóló mese jutott eszembe, mely az ura sírját őrzi mindhalálig. De itt a sír üres volt. A császárjuk már rég nem volt ott, előbb Eckartsauba menekült. Másként talán nem is tehetett, és azoknak az önkéntes őröknek a kitartása hiábavaló kellett hogy legyen. Mégis szép és rokonszenves volt. A „Mannestreue" utolsó sugára volt ez, melyről a „Niebelungenlied" dalol.

Tudva, hogy a közös külügyminisztérium fölszámolásával egy ismerősöm van megbízva, kivel németországi szolgálatom idején többször találkoztam és kivel jópajtási viszonyban voltam, betértem a ballplatzi híres palotába. Barátom ekkor, az összeomlás pillanatában úgyhiszem követségi tanácsos volt, vagy tán címzetes követ. Őt bízta meg az osztrák kormány, vagy talán a magyar kormány is, hogy az egykori „K. u. K." szolgálat még függő személyi és anyagi ügyeit lebonyolítsa.

Az öreg portás a monumentális kapú alatt igen örvendett nekem. Nem mintha ösmert volna, de úgylátszik ritkán jött oda valaki látogatóba és a szegény portás már nagyon reáéhezett arra, hogy valakit bejelentsen. Rögtön fölvezetett azon a hatalmas lépcsőn, melyen egykor a bécsi kongresszus idején alázkodó apróbb királyok, fejedelmek mentek föl Metternich-hez országokat, tartományokat kérni tőle. Odafönn valami hivatalszolga fogadott halk udvariassággal és pár pillanat múlva benn voltam abban a teremszerű írószobában, honnan két századon át a Habsburg-birodalmat kormányozták.

A falakon nagyméretű arcképek aranytündöklésű rámákban, melyek a stucco-mennyezet erőteljes párkányáig értek.

Kevés bútor; az is csak a falak mentén. A terem tulsó végén óriási íróasztal, sötét fényes fából, melyen itt-ott Empire-bronzok ragyogtak.

E mögül kelt föl az én barátom, ki nyilván nagyon

megörült jöttömnek. Ő visszaült az íróasztal mögé, én egy karosszékbe az asztal végén. Nehány visszaemlékezés után, persze az összeomlás körülményeire terelődött a szó. Valahogy a miniszterhelyettes hangjában nem csengett az a bánat, amely a régi diplomácia egy már elég magasrangú tagjánál természetes lett volna. Valami burkolt örömfélét éreztem a szavai mögött, melyet a banális sajnálkozások csak nehezen takartak be. A beszélgetés vontatva haladt. Aztán hirtelen másra fordult.

— „Ki gondolta volna még rövid idő előtt, hogy ennél az asztalnál, a nagy Metternich asztalánál én fogok ülni! Micsoda érzés ez! Ez itt az ő tentatartója, amelyet én használok! Az ő széke, amelyen ülök. Óriási és nagyszerű tudat ez!"

Nyilván nagyon boldog volt. Csak a bútorokat látta abban a teremben, a gyönyörű képeket, szőnyegeket, a remekszép palotát, melyben ő most a legfőbb úr. Elfeledte, hogy ő valóban nem egyéb itt, mint az a csődtömeggondnok, ki valamely egykor nagyhírű céget fölszámoltat. Hogy a hatalom elszállt és csak a burok maradt meg, mint valamely ragyogó csigakagyló, melyből kipusztult az élet, azt nem is látta. Önérzetes volt és barátságosan leereszkedő.

Midőn eltávoztam, a külső ajtóig kísért. Búcsúzáskor melegen szorította a kezemet.

Ha újra Bécsbe jövök, látogassam meg. „Mindenben rendelkezésemre áll" — mondotta nagyon bíztató hangon, mintha valami ragyogó nagykövetséget helyezett volna kilátásba.

Aztán büszkén visszament a dolgozószobájába, melynek falairól Kaunitz és Metternich képei néztek le reá. A szolga hódolatteljesen tette be mögötte azt a nagy szárnyasajtót.

És én elmentem azzal az érzéssel, hogy mégis találkoztam egyetlen egy boldog emberrel és elgondolkozva azon, milyen nagy kincs az, ha a valóságot, mint valami vékony, de rózsaszínű pára belepi az egyéni érvényesülés naiv öröme.

Másnap indultunk Németországba.

Megint ugyanazon zsúfoltság, ugyanazok a dirib-darab üvegből foldozott ablakok, szurtos ülések; a vonat is csak olyan lassan vánszorog, telve sötétarcú férfiakkal, síránkozó, riadt asszonyokkal. És végtelen döcögés után végre mégis Salzburgba értünk.

A hosszú út alatt, közeledve az osztrák határhoz, növekedett bennem az aggodalom. Úgy éreztem magam, mint gimnazista koromban, midőn magántanuló létemre az ismeretlen tanár urakra vártam. Milyenek lesznek? Szigorúak lesznek, rosszakarók?

Ahogy vizsga előtt algebrai formákat és görög „aoristos" eseteket vettem még utolszor szemügyre, úgy most számbavettem, tán századszor, vajjon jó helyre dugtam-e el azt a nekem bizony tekintélyes összeget, melyet reám bíztak?

Tudatott, hogy az osztrák határon „Leibesvisitation" van, hogy nem csupán a podgyászt, de a testünkön levő ruhát, cipőt, mindent átkutatnak, megakadályozandó, hogy idegen bankjegyet, aranyat, vagy ékszert ki ne vihessen senki. A német vámon is ugyanaz az eset a belépőkkel szemben, mert ott papirmárkára cserélnek minden jóféle valutát, persze a maguk nagyon egyoldalú becslése szerint.

Már Pesten figyelmeztettek erre.

És ez bizony nagy gondot adott. Hová tegyem? Hová dugjam azokat a svéd bankókat?

Cipőtalp? Ez már a háború alatt közismert „trükk" volt, melyen állítólag mindenki rajtavesztett azóta.

A kabátbélés és a posztó közé varrni? A bankó recseg, ha megtapogatják; nem, ez nem jó! A nadrág visszahajtásába alul? Ott nincs elég hely és feltűnő volna, ha az nagyon vastag.

Végül fölfedeztem egy almáriomban, melyben a legrégibb holmim volt elraktározva, egy nagyon öreg kemény kalapot. Valóságos kalapmatuzsálem volt. Valamikor húsz évvel ezelőtt lovagló kalapnak épült, nagyon kemény nemezből, széles karimával, belől bőrkarika, magos szövetbéléssel, mely jobban megfogja a fejet. Hátul karikája volt egykor, honnan zsinorral a kabát füléhez lehetett kötni. De a karika kiesett belőle és tekintélyes lyuk maradt utána.

Esőben használtam egykoriban a zsúki falkavadászaton,

buktam is vele egy párszor, akácsövényeken is törtem át vele, midőn a jó öreg megtette a kötelességét és bár betört, megsérült nem egyszer, de megóvta a fejemet. Az aggságtól vörös lett már a színe, a selyemszegés pedig elég rongyos. Valóban jobbféle koldus el nem fogadta volna.

Hát ezt a viharvert öreg kalapot vettem elő. Ezt ugyan meg nem gyanusítja senki, hogy ő vagyonos kalap. Ennek a belső peremébe ágyaztam be a pénzt, megbízva az ő sokéves hűségében.

Salzburgban széjjelválasztottak minket, Adorjánnét „Lolotte kutyával", ki szintén nőnek számított, az asszonyok oldalára terelték, Adorjánt és engem a libasorba állított férfiutazókhoz.

Egyenként bocsátottak előre.

Valami furcsa deszkafolyósóba jutottunk, mely minden két-három méter után hol jobbra, hol balra fordult, helyet adva egy-egy boxszerű deszka kamrácskának, ahova a gyanusított utas (és mindenki gyanus, aki él!) — egyedül lépett be. Itt történt a „Leibesvisitation". Le kellett vetkezni. Cipőt, harisnyát levetni. Mindent végigtapogattak. Még az inge alá is benéztek az embernek.

Én ezt nagy lelkinyugalommal tűrtem. Tapogathatsz, barátom, nincsen rajtam semmi! A kalapaggastyánom pedig odakünn a folyósón lóg egy kiálló szögen. És semmi aggodalmam nem volt, hogy elviszi valaki, mert nincs olyan ember a világon, ki azt a rongyos fejdíszt elsinkófálná.

Igy vizsgáltak át két ízben, míg végül a zeg-zúgos labirintusból a tulsó oldalon a német területre jutottunk. A Matuzsálem büszkén a fejemen.

Egész útamon becsülettel szolgált. Még három ízben mentem át a német vámvonalon, míg végül Hágában végeztem be vándorlásomat.

Ott vettem magamnak új kalapot.

És valóban majdnem megsírattam szegény jó Matuzsálemet, ki ez utolsó szereplése alatt olyan törhetlen becsülettel szolgált.

Hosszú út volt Salzburgtól Berlinig. Némely szakaszon a hatos fülkében voltunk tízen is, úgy hogy Lolotte

kutyát ölben kellett tartani. De valahogy megérkeztünk végre másnap délután.

A Leipziger Banhof-ról a Bristol szállodába hajtattunk szörnyen megpakolt konflison.

Nagy mozgás volt az uccán. Kettős sorokban polgári ruhás emberek lépkedtek; minden tizedik, húszadik egy táblácskát emelt maga fölé. „Nieder mit Ebert!", „Hoch Spartakus", „Hoch Liebknecht!" ilyeneket olvastunk a táblákról, aztán az út másik oldalán megjelent egy ugyanolyan menet. Azoknál is ugyanolyan táblák, de azon más fölírás. Ott: „Hoch Ebert!" „Nieder mit Spartakus!" „Nieder mit Liebknecht!" volt éppen olyan szép betükkel.

A két ellenséges fölvonulás jó rendben így ment egymás mellett az úttest két oldalán; közbül egykedvű kocsisok haladtak, a mienk is csöndesen. Olykor az egyik csoport jobbról éljenzett, olykor a másik balról. Szép rendben mondták háromszor: „Hoch! Hoch! Hoch!", mire a mindenkori túloldal „Nieder! Nieder! Nieder!"-rel felelt. Azután hallgatva tovább lépkedtek, minden fölindulás nélkül.

Valóban nagyon békés tüntetésnek tetszett ez a német rendtartással végbevitt séta.

Csupán midőn a Wilhelmstrasse-n haladtunk el, a kancellári palota és a porosz külügyminisztérium előtt, csak ott láttunk valamit, ami a helyzet komolyságára vallott. Ott acélsisakos katonák álltak fegyverben és géppuskák a paloták kapuja előtt.

Az „Unter den Linden" széles fasorai alatt ismét ilyen táblavivő, szelidnek látszó tüntetők.

Akkor még nem tudtuk, hogy éppen a Spartakus-forradalom első napján érkeztünk Berlinbe.

VI.

A Bristol Hotelben szálltunk meg. Szobáink főútra nyíló ablakaiból tisztálkodás, kipakolás közben olykor egy-egy pillantást vetettünk az „Unter den Linden" széles, fasorszelte úttestére. Igen magasan laktunk, harmadik vagy negyedik emeleten. Jó messzire lehetett ellátni. A Brandenburg-kapu görög oszlopsorai jól látszottak ide és odatúl jobbról a Nagy Frigyes szobra szürkéllett a császári palota ferdén állított kőkockája előtt. Rengeteg bámész nép sétálgatott, őgyelgett, ácsorgott a járdákon. Kocsi alig akadt. És keresztül-kasul járkáltak az emberek mindenfelé. Csak akkor húzódtak félre, ha valami tüntető csoport táblásan, sorokba rendezetten végigmenetelt közöttük. A tüntetők szép rendszerrel kiabáltak, de semmi visszhangja nem volt egyik fajta éljenzésnek sem.

Nem emlékszem, hogy az első délutánon még civilruhás embert fegyveresen láttam volna. A bámész tömeg inkább jókedvű benyomást tett; mintha mindez mulattatná Berlint, és onnan fölülről ugyan nem hallhatta az ember, de biztos vagyok, hogy odalenn sokan az egészből csak tréfát űztek, — „*ulkig*"-nak találták, — ahogy azt berliniesen mondják.

Estére csönd lett. Mi legalább azt hittük és a holnapi vizumszerzések és továbbutazásunk egyéb kérdéseivel foglalkoztunk.

Nem is volt még semmi aggasztó jel a szállodában. Még elég számos idegen vacsorázott ott és a portás előkelően szalutált, a pincérek rendes áltisztelettel szolgálták ki az embert, bár lehet, hogy odakünn a tálalóban nem a kosztolók bornyúszeletéről vagy rántott harcsájáról volt szó. Ott bizonyosan tárgyalták az utolsó két nap dolgait: hogy az Ebert-kormány elcsapta a főkapitányt, Eichhornt;

hogy az nem engedelmeskedik. És nemhogy elhagyta volna a Präsidiumot, sőt ő maga fegyverezte fel a „Spartakus"-t. Talán valamelyik arról is sugdosott valamit, hogy a muszkaszovjet kiküldötte, Radek, Berlinben van már elseje óta és ha itt van, hát nem hiába van itt.

Mindezekből mi naiv átutazó idegenek mit sem tudtunk, hanem nyugodtan tervezgettünk és aztán aludni mentünk.

Puskaropogásra ébredtünk másnap. Elsőben csak itt-ott, valahonnan távolról hallatszott. A „Linden"-en most is nagy sokadalom, mely már sem olyan nyugodalmas, sem olyan jókedvű nem volt, mint a tegnap, hanem riadtan és mégis kíváncsian nézgelődött szerte. Valahol messze, feketéllő tömeg nyüzsgött. Később hallottuk, hogy a szocialista lap, a „Vorwärts" szerkesztőségét ostromolták és romboltak akkor össze.

Délfelé hirtelen riadalom hullámzott végig az úttesten. Futvást-futott mindenki a mellékuccák torkába, vagy kapuk nyílásába. Pár perc alatt már senki a széles útvonalon! Legutolsónak egy-egy uccagyerek rohant, rettentően kapdosva a lábait és rikácsoló hangon ordította: „Es wird jeschossen!" — A furcsa az volt, hogy ezek a kölykök nem tértek sehová be, hanem csak sivítva rohantak a császári palota felé. Aztán pár pillanatnyi várakozó csönd. Aztán gépfegyverkattogás a „Brandenburger-Tor" felől.

Jól lehetett hallani, ahogy egy-egy golyó a hirdetőoszlopokba, reflektorok vasrúdaiba üt, el-elpattog az aszfalton, vagy a kövezet szegélykövein. A szállodaablakból akár páholyból, mindezt kényelmesen meg lehetett figyelni, minthogy az ablakpillér teljes biztonságot nyújtott.

Csak pár percig tartott a lövöldözés. Aztán csönd lett és a publikum lassanként ismét kiözönlött a sétányokra és minden csak olyan volt, mint azelőtt, ugyanúgy állingáltak, bámészkodtak, sétálgattak, mintha még az imént nem sepert volna végig a halál ott előttük.

Ez többször megismétlődött, az uccakölyköket is beleértve. Ott tartózkodásunk első két napján minden ugyanúgy folyt le. Olykor valahonnan megindult a kiáltozás, hogy lőni fognak és mindenki félre menekült, hogy azután visszatérjen a városi ember olthatlan kíváncsiságával és

nembánomságával. Lassanként apadozott tán a sokaság, de a kép mégis ugyanaz maradt akkor és másnap. Sorrendet ezek elmondásában azért nem is tarthatok, annyira egyformák voltak ezek a hirtelen meginduló és hirtelen megálló golyózáporok, melyeknek az okát az ember nem is tudhatta és mint „nem odavalósi", nem is nagyon bánta és melyekhez úgy hozzá szokott, mint áprilisban a változó időhöz. Úgy mondtuk: „most kissé várni kell, mert lőnek". — „Most már ki lehet menni, mert megállt", egészen úgy, mintha esőről lett volna szó.

A délelőttünk azonban elveszett. Mire kitanultuk a géppuskázás természetrajzát, már késő volt vizumok után járni, és ezzel elmúlasztottuk azt az időt, midőn tán normálisan elutazhattunk volna valahogy.

Délután elmentem a svéd követségre. Rég időtől jól ismervén Berlint, tehát gyalog mentem oda, nemcsak mert nincsen messze, hanem mivel érdekes volt többet látni, mint azt a kis babaszínházat a szállodaablakból.

Csupán ott a „Linden", a „Wilhelmstrasse" és a „Pariser-Platz" nyújtott harcias képet. A „Thiergarten" gyönyörű parkja éppen olyan békés volt aznap, mint máskor. Az ápolt pázsitok még zöldek, szépen teliszórva citromsárga hárslevelek arany tallérjaival. Cinkék, rigók játszva repdestek ide-oda. Kopácsolt a harkály és a verebek nagyszemtelenül fölszállottak a márványszobrok kőfodrú hajába és tiszteletlenül viselkedtek nagy komiszságukban.

A „Thiergarten-Strasse"-n haladtam.

Nem járt ott most senki.

Könnyen visszaképzeltem magam a múltba, 1900—1901-be, midőn két évet éltem itt. Nem messze laktam a parktól és ezen az úton gyakran találkoztam Vilmos császár fogatával, mellyel Potsdamból száguldott be a fővárosba. Gyönyörű négy magyar almásszürke röpítette itt el. Úgy ügettek, mint a szél! Magas, bátor fejtartással, csattogó patákkal robogtak tova, egy pillanat alatt megjelenve valamely fordulónál és már szempillantás alatt eltünve a következő kanyarodón.

Most is majdnem vártam, hogy elémrobogjon. Pedig szegény szép szürkék, vajon mi lett belőletek?!

Tovább haladva a „Sieges-Allee" torkához értem. Ott

sorakoznak végig azok a márványszobrok, a választófejedelmek szobrai, melyekről azt hinné az ember, hogy miligyertyából vannak kiöntve, olyan utálatosan símák, fényesek és zsírosak. II. Vilmos önmagát akarta bennök dicsőiteni. Van tán vagy harminc, kik ott szoronganak egymás mellett és mindeniknek a leleplezése jó alkalom volt neki „schneidig" beszéd mondására, mellyel szegény, azt hitte, hogy magát népszerűvé teszi, de melynek hibátlanul tapintatlan volta, még leghívebb szolgáinak is tönkretette az idegeit. — Egyiknél magam is ott voltam. Valóban feledhetetlen volt az a recsegő hang, az a kellemetlen páthosz, ahogy igen nagy szókészséggel szónokolt és azok a színpadias ripacs Lohengrin-kosztümök, melyekben annyi öröme telt. Fehér köpenyeg, ezüst páncél, aranyos sisak, lakkcsizma, marsallbot, minden, ami harcias külsőt adhat, az mind volt rajta, rengeteg rendjel és lánc, meg szalag is és mindennek dacára olyan benyomást tett, mintha mindezt kölcsönvette volna, hogy alapjában békés, nyárspolgári mivoltát leplezze. Minden parádénál, ahányszor láttam, mindig azt találtam, hogy annak a gyönyörű, férfias hadseregnek és gárdának a keretében, mely tán legszebb volt a világon, ő volt az egyetlen, ki nem talált bele abba a környezetbe.

Ilyen visszagondolások között haladtam tova, míg végtére a svéd követséghez értem.

A követ, Essen báró, nagyon szívesen fogadott. Minden támogatást megígért, de azt mondta: jöjjek el másnap az útlevelemért, mert a konzulátus délután zárva és csak holnap láttamozhatják.

Tőle hallottam, hogy baj van a vonatokkal. Állítólag, csak egy vagy két vonalon indultak ma, mert a külvárosok állomásai már részben a Spartakus-ok kezében vannak. No, de majd meglátjuk, mi lesz holnap! — ezzel váltunk el.

Sötét este volt, mire hazaértem, jó vargabetüt vágva az itt-ott elzárt uccák miatt. Mégis kényelmesen hazajutottam. Ha jól emlékszem, talán a Leipziger Bahnhof-nál valami barrikádfélét építettek, de lehet, hogy ez csak másnap volt.

Január 7-én keményebb lövöldözés kezdődött már reggel. Legerősebb tűz a belvárosból hangzott, ahol délben,

így hírlett, a kommunisták bevették a városházát. Azután közelébb kezdődött rettenetes zaj.

A Bristol-szálloda hátsó oldala a Behrenstrassera nyílik. Itt akartam kijutni, hogy a svéd követségre menjek, de őrség volt ott, mely nem bocsátott át a Wilhelmstrasse felé, melyre útam vezetett volna. Tényleg heves csetepaté volt arra a kancellári palota iránt, mely szemben áll a Behrenstrasse beszögellésétől nem messze. Ott erősen ropogott a géppuska. Este tudtuk meg a magyarázatát. A Spartakusok befészkelték magukat a Kaiserhof-szállodába és onnan lőtték az átellenben lévő palotát és a hozzáépült külügyminisztériumot. Amazok válaszoltak keményen. Végül sikerült visszafoglalniok a Kaiserhofot.

Én elértem a Friedrichstrasse-ra, hol egészen nyugodalmasan lehetett haladni és minthogy az épülettömbök minden hangot elfogtak, azt hihette volna akárki, hogy békés, csöndes városban sétálgat. Még a boltok jórésze is nyitva volt.

Nagy kerülővel eljutottam Essen báróhoz, ki átadta az útlevelemet és elbeszélgettünk a helyzetről. Nagyon válságosnak látta. Ma már egyetlen vonat sem indul innen. A Görlitzi és a Schlesischer Bahnhof Spartakus kézben és romokban. Lehet, hogy a többi állomás is. Az Ebert-kormány ágyukat várt Spandauból, de nem érkeztek meg. A főváros helyőrsége bizonytalan; a rendőrség pedig nyiltan átpártolt Liebknechtékhez. Lehet, hogy már holnap ő lesz az úr itt és rajta keresztül az orosz-szovjet.

Ezeket a kellemes kilátásokat tárgyaltuk jó mély karosszékekben ülve a széles ablaknyílásban, melyből végig lehet látni az egykori vadaskert gyönyörű fasorain, tavain. Milyen nyugodalmas csönd ült a százados tölgyfák alatt, a hosszú nyíladékok már árnyékba boruló végtelenén, melyeken egykor Nagy Frigyes űzte a szarvasokat! A vízlaposokon még derengő fény, melyet meg-megtört néha az ott tenyésztett vadkacsák falkája.

Olykor elhallgattunk e gyönyörű kép előtt, de a gondolataink mégis az aggodalmainkon jártak.

Egy ilyen pauza után felém fordult Essen báró:

— „Ha baj lenne" — mondta minden hangsúly nélkül, mint legtermészetesebb dolgot, — „akkor Önt a kö-

vetséggel magammal viszem Stockholmba, mert bizonyos, hogy visszahívnak, ha a kommunisták lesznek itt az urak; Ön pedig innét nemegykönnyen szabadulhat — akkor!"

Nagyon melegen köszöntem meg jóságát, mi annál meghatóbb volt, mert csak a tegnap ösmerkedtünk meg.

Hazamenet ismét nagy vargabetű. A szálloda körül megint sok puska- és gépfegyvertűz, most nem a belváros felől, hanem a Brandenburgi kapu és a „Pariserplatz" vidékéről.

Este, midőn Adorjánékkal vacsorához ültünk, már alig volt valaki az étteremben. Mintha pincér is kevesebb, a főbejárat pedig igen korán már bereteszelve, bezárva. Tanácstalanok voltunk, mi tevők legyünk, és határtalanul nevetségesnek éreztük, hogy mi idegenek ideszorultunk Berlinbe, kibicelni a más ember forradalmának.

Adorjánné Franciaországba törekedett Kopenhágán át, a férje Hollandiáig akarta kísérni és azután, mint „Az Est" tudósítója, Svédországba szándékozott. Én egyenesen Stockholmba voltam menendő. És mindhárman, sőt Lolotte kutyával négyen, itt ragadtunk Berlinben és se előre, se hátra. — Volt ebben valami rettentő kómikum. Az éjjel lármásabb volt mint eddig. A császári palota felől ágyúszó és nagy tűzfények. Tehát égett ott valami, vagy tán lángszórókkal harcoltak.

Reggel már alig lehetett kimenni, mert a Thiergarten kapujában éles tűzharc. Állítólag a Spartakusok azt éjjel bevették és most a kormánycsapatok ostromolják. Az Egyetem mögött is csatazaj az egyik gárdakaszárnya felől. A mi szállodánk pedig éppen a legszebb stratégiai középen. Valóban érdekesebb pontot egész Berlinben nem lehetett volna találni magunknak!

Adorján elment az „Az Est" berlini tudósítójához, ki valahol a Tempelhoferfeld tájékán lakott. Mi azalatt csodabámulással töltöttük az időt a szálloda ablakából és Lolotte kutyának egészségi sétát adtunk, midőn kis időre megállt a golyóeső. Délben a hoteligazgató kijelentette, hogy csak ma estig, vagy legfeljebb másnapig tűr meg a szállodában, mert az élelmezési hivatal is Spartakus kezébe került tegnap és most már nem tud minket rendesen ellátni. Elhatározta

tehát, hogy másnap becsukja a boltot, mi pedig menjünk ahova tudunk.

Adorján Andor visszatérvén megtárgyaltuk a helyzetünket. Ő ismét elment, de estére azzal az örömhírrel tért vissza, hogy szerzett egy magántaxit, melynek vezetője vállalkozik, hogy holnap elvisz minket Warnemündébe, ahol a kopenhágai hajót elérhetjük. Elég nagy összeget kért a taxis, de valóban nem voltunk alkuvó kedvünkben. Megosztjuk a költséget és illa berek! — el innen akárhogy! Minthogy a szállodából ki kellett költözni, abban maradtunk, hogy összes csomagjainkat Adorján elszállítja reggel az „Az Est" tudósítóhoz a Friedrichstrasse déli végére, én pedig délelőtt valahogy megszerzem a dán vizumot és egyenesen odajövök, ahonnan észrevétlenül indulhatunk el.

Másnap, 9-ikén, kis podgyászomat Adorjánék szivességére bízván, nekivágtam a városnak, hogy a dán követséghez jussak, mely a Spree és a Thiergarten közötti Alsenstrasse-ban van, a Parlament mögött.

Északnak kellett induljak, mert nyilvánvaló volt, hogy a közvetlen vonalon, a Pariserplatz és a Park-kapun lehetetlen átjutni, ott nézvén farkasszemet a két ellenfél. Igy a Spree tulsó oldaláról akartam odakerülni.

Megvárva egy szünetet, átmentem a már néptelen „Unter den Linden"-en, hol csupa zárt boltot hagytam magam mögött, gyorsan haladva a most már majdnem néptelen járdán. A Friedrichstrasse pályaudvaron túl azonban, abban a már külvárosias negyedben, hirtelen megváltozott a kép.

Ott nagy sürgés-forgás. Mindenki az uccán. A hentesés péküzletek nyitva és más boltok is, a sörmérők előtt rengeteg ember, asszony, sok gyermek is csoportosan állingált, izgatottan beszélgetve, vitázva. Mindenki nyugat felé nézett, a Reichsrath irányába, mintha onnan vártak volna valamit. A tömeg között gárda-ulánusok gyalog, nagy csörtető kardokkal, (a kaszárnyájuk ott a közelben volt) és más katonák is elszórva. Elég piszkosak voltak, de a mi meglepő: békeegyenruhában. Ezek nagyban barátkoztak, paroláztak a jórészt kispolgári lakossággal. Bár gyorsan haladtam át a tömegükön, az a benyomásom volt, hogy a nép közé vegyült katonák azt magyarázták, hogy ők bizony nem har-

colnak sem a kormányért, sem a Spartakusért. Legyen ami lesz, nem bánják. És tán a nembánomságot bizonyítandó, egyik-másik egy-egy nővel tréfálkozott kézzelfogható módon, a lányok pedig kacagva vihancoltak, sikoltoztak kissé.

Aztán hirtelen kettévált az állingáló tömeg.

Sötét csapat szelte át, jött velünk szembe.

Munkások. Négyes sorokban. Puskásan. Vagy kétszázan lehettek.

Nem néztek sem jobbra, sem balra. Komor, elszánt arccal meneteltek gyorsan. Egy kiáltás sem volt; egy hang sem.

Kopott, elnyűtt munkaruhákban, de vállukon fegyverük újdonatúj volt, a puskaagy olyan fényes, mintha ma politurozták volna. Bizonyára valamelyik Arzenálból osztották ki azon a reggelen.

És mentek nehéz, dobbanó lépéssel, mentek dél felé, a „Linden", a „Brandenburgi kapu" felé, mentek tova végzetük útján, komolyan, szó nélkül.

A bámész tömeg is elhallgatott a láttukra. Mintha a halál angyalának szárnysuhogását hallották volna a fejük fölött zúgni.

Még vagy két ilyen csapattal találkoztam azon az úton.

Nagyon érdekes volt mindez, valóban forradalmi látomás. De bár szerettem volna kissé tájékozódni, beszédbe bocsátkozni az íróember örök kíváncsiságával, sietnem kellett a föladatom után.

Pedig valóban barátságosak voltak hozzám az emberek.

Abban a városrészben vannak olyan uccák, melyek azt a Reichsrath épületétől, mint középpontból, sugárszerűen szelik át. Mindenik a palota egy-egy ablakának a tengelyében halad. Ezek egyikén akartam a követség felé menni. De az uccasaroknál megállítottak és figyelmeztettek, hogy ott járni nem lehet, mert a parlamenttől azon végig „szoktak géppuskázni azok a gazemberek! Ne menjek arra!"

Nagyon megköszöntem ezt a szíves figyelmeztetést. Azt hiszem ezt is hűséges Matuzsálem-kalapomnak köszönhettem, melynek sorsverte külleme minden „burzsuj"-gyanút elhárított rólam.

Messzi kikanyarodtam hát, át a Spree-hídon, messze

be a Moabitba és onnan vissza a másik hídnál a Buschcirkusz előtt. Igy értem végre a Reichsrath mögé a dán követséghez.

A követ otthon volt és azonnal fogadott. Régi jóismerősöm volt, kivel tizennyolc évvel ezelőtt — akkor még csak titkár volt gróf Moltke — igen víg életet éltünk Berlinben. Most már követ, de mitsem változott; és ugyanolyan frissen mosolyogva jött elémbe, azzal a kedves, egyszerű, nagyúrias modorával.

Nagyon nevetett azon, hogy itt rekedtem és azon, hogy taxin utazom Dániába. Rögtön rendelkezett a vizumom iránt és amíg az elkészült, kedélyesen csevegtünk.

Odakünn erősödött a tüzelés, most már kiabálás is hallatszott. Elég közel. Egészen az a hang volt, mint szuronytámadáskor a lövészárokban.

Valóban ott dúlt a csata a szomszédban. A Spartakusok változatosság okából ma a Thiergarten felől támadták a Parlament épületét. Kitünő szimattal megint odabotlottam, ahol „valami történt"!

Moltke kedvesen tartóztatott. Várjam meg, míg „az" odakünn kissé csendesedik. Hát tovább csevegtünk, míg végre valami szélcsönd állt be az uccán.

Valamikor 1 óra után értem a Friedrichstrasse másik végére a Tempelhof-i gyakorlótér táján. Egy jó öreg berlini „Droschké"-n döcögtem oda, melyet nagy szerencsével fogtam el. A gebe bölcs nyugalommal ügetett végig a városon. Ez a szegény ló, mintha azt mondta volna: „Láttam én már különb dolgokat is!" és bizony nem sietett egy szikrát sem, nem bánva semmit.

A taxi már ott állt fölpakolva. Rögtön beültünk.

Nagy öröm volt ez.

De nem az ülés maga. Oh nem! Az nem! Hanem az elindulás. Az ülés az rettenetes volt!

Kis zárt, régi divatú taxi. Kívül a chauffeur mellett és a tetőn kofferek. Bent két pótülés. Az egyiken Adorján, a másiknak a helyén más kofferek, egészen föl a mennyezetig. Hátul Adorjánné és én. Az én ölemben táska és plédszíjj. Adorjánné térdein egy kazetta és annak tetején a

Lolotte kutya. Soha ezt az ebet olyan kövérnek nem találtam, mint ez alkalomkor. Valóságos kis vízilónak tetszett abban a szűk kocsiban. Déli két órakor kezdtük meg az utazást.

A mi már elsőben meglepett, az volt, hogy nem északnak indultunk, a merre tulajdonképpen menni kellett volna, hanem mind nyugatnak. És mind mentünk, mind tovább, mind messzébb el a célunktól, a sterlitzi úttól: hosszan, ismeretlen szűk sikátorokon másfelé...

Amennyire a csomagoktól ki tudtam pillantani, úgy éreztem, hogy valahol Charlottenburg táján járhatunk. Végre valóban oda is értünk és az ottani császári palota előtt hajtottunk el. Itt aztán hirtelen északra! És ismét szűk, lakatlannak látszó uccák!...

Eleinte az a gyanú ébredt bennem, hogy ez az ember elvisz valahová bolondjába, de Adorján megnyugtatott, hogy így beszélték meg, mert másként nem juthatunk ki a városból.

A terv bevált és mihamarább megbizonyosodtunk, milyen okos vezetőnk van. Csupa mellékuccákon hajtott. Ha valahol maga előtt három-négy embert látott állingálni, azonnal betért vagy jobbra vagy balra valami oldaluccába és a következőnél fordult ismét előre. Ezt megismételte Isten tudja hányszor, habozás nélküli biztonsággal. Igy cikáztunk keresztül a német főváros peremén végig, tán két órát is kocsiztunk így, míg végre kiérkeztünk a szabad országútra.

Egy párszor nehány rossz külsejű egyén elibénk akart állni, egyszer meg is kapaszkodott egyik az ajtóban. De a soffőr gázt adott és jóféle Treptow-i szitkokat szórt (ez a legvirágosabb berlini dialektus!), így az le is maradt rólunk és tovaillantunk.

Ez alkalommal érte el Lolotte kutyát a nemezis. Mikor az az ember az ablakhoz ugrott, ő persze rögtön ugatott. Oh! milyen jó néhány taslit kapott a megriadt gazdájától! Csak úgy csattogott a kövér háta!

Valóban nagy örömöm tellett benne.

Nagy megkönnyebbülés volt, midőn végül mezők, rétek és erdők közé kerültünk. Szabadba.

És besötétült. Koromfekete januári éjjel. A sötétség pedig a menekvők palástja.

Nagyon hosszasan utaztunk így. El is szundikált az ember a szörnyű kényelmetlenség ellenére.

Nagyon soká nem is történt semmi.

Aztán hirtelen megálltunk. Lámpák sürögtek-forogtak körülöttünk, és bevilágítottak a kocsiba. Harctéri ruhájú, sisakos katonák. Egy tiszt hozzánk lépett és igazoltatott.

Mikor visszaadta az útleveleinket, megkérdezte, honnan jövünk.

— Berlinből! — feleltük.

Erre kijelentette, hogy nem mehetünk tovább.

— Miért? — kérdeztük, hiszen minden vizumunk rendben?

— Hiányzik a berlini Polizei-präsidium igazolása az ottani tartózkodásukról. Be kellett volna jelentkezni és ki is kellett volna jelentkezni; ez a szabály!

Mi magyarázni kezdtük, hogy Berlinben forradalom van, hogy Polizei-präsidium talán nincs is, a főkapitányság ostrom alatt áll és oda senki el sem juthat, aki nem akar öngyilkos lenni.

Mindez nem érdekelte és nem is ment a fejébe.

— Laut Verordnung müssen Sie sich das Polizeiattest verschaffen! — ettől nem tágított és fölszólított, menjünk vissza azonnal Berlinbe és szerezzük meg a rendőrség igazolását.

Kutya helyzetnek látszott ennek a rendtartó németnek a csökönyössége. Adorján mentett ki jól sikerült „bluff"-el. Azt mondta, hogy ő a „Verordnung"-ot ösmeri, azonban annak szövege szerint nem tartozik jelentkezni, mert ő az új magyar kormány kopenhágai követe.

Erre a tiszt nagyon elképedt. Nem emlékezett, hogy mi is van a „Verordnung"-jában diplomáciai személyekre nézve és elkezdett habozni, — mire Adorján azzal fenyegette meg, hogy amennyiben azonnal tovább nem bocsát minket, ő innen helyben a kormányának sürgönyöz.

Ennek a veszedelmét a német már nem bírta el. Szalutált és elment.

Mindez Neu-Sterlitzben történt vagy 100 kilométerre Berlintől este 8 óra körül.

Eredeti tervünk szerint itt akartunk megvacsorálni. Most azonban már nem mertünk megállani, nehogy időt adjunk a tisztnek a meggondolásra. Igy hát ismét elrobogtunk a sötét hideg éjjelbe.

Ismét hosszas, hosszas, hosszú út.

Valamikor éjjel egy órakor Warnemündébe értünk.

Minden vaksötét és minden be van zárva. Abban a reményben, hogy a kikötőnél találunk valamit, odahajtattunk. Ott csak egy deszkabódé-féle állomásépület volt, honnan nagy dörömbözés után kikászolódott valami vasúti őrféle.

Ez bocsátott be egy csűrforma faalkotmányba, ahol pokoli hideg volt. Nagyvártva valami „Wurst"-ot és két kemény tojást adott igen-igen jó pénzért, aztán elment.

Leheveredtünk a falócákra és a közel 15 fokos hideg ellenére elaludtunk mégis.

Ezután következett útunk legizgalmasabb délelőttje.

Borzasztó hírt közöltek velünk! Szörnyűt! Rettentőt! Lolotte kutya nem léphet be Dániába!

Csak negyven napi áristom után! Elébb nem. Egy pillanattal sem. Óh! ez iszonyatos!

Az első órák hullámzó eseményeit tollam el sem tudja mondani. Csak hárman voltunk, — mert Lolotte nyugodt maradt, nyugodtabb és barátságosabb, mint valaha, — de mi hárman a megzavart hangyabolyt elég jól ábrázoltuk.

Széjjelszaladva, vissza-visszatérve tárgyaltunk a határrendőrséggel, vámosokkal, kikötő-parancsnokkal és csempészgyanús egyénekkel. Hiába! Nem lehet! Azután a „kutyaszanatórium" igazgatójával, vagyis azzal a vasuti őrrel, ki az éjjel olyan drágán adott két keménytojást hármunknak, és aki azt mondta, hogy gyakran nála hagynak megőrzésre kutyákat a Kopenhágába utazók.

Azonban úgy találtam: felette gyanús szolgálatkészséggel vállalta ez az ember a Lolotte kutya megőrzését és midőn villogó szemekkel végig símogatta annak hájas

hátát, mintha csettintett volna a nyelvével! Bizonyos, hogy másnap megette volna Lolotte-ot! Mert Németországban „Delikatess"-nek tartják a kövér kutyát és én gyakran olvastam hentesboltokon ilyen hirdetést: „Morgen wird ein fetter Hund geschlachtet!"

Adorjánné már-már elfogadta a furcsa „kutyakedvelő" ajánlatát, midőn közbeléptem. Bár Lolotte igen neveletlen dögöcske volt, mégis ilyen gyászos pecsenye-halált nem szántam neki és Adorjánnét beavattam a fenyegető konyhasors veszedelmébe. Erre sok búsulás után szegény Adorjánné arra gondolt, hogy inkább rögtön most megmérgezteti szegény jó Lolotte-ot, semhogy utóbb megsüssék.

Ezt a tervet férje nagy örömmel kapta föl. Rögtön el is szaladt állatorvost keresni. Vissza is jött azzal, hogy minden rendben, az állatorvos készen áll a strichnines fecskendővel!

Mire azonban visszatért, már más megoldást találtunk. Látva szegény Adorjánné könnyeit, bánatát, vállaltam, hogy Lolotte-ot valahogy megmentem.

Vakmerő terv volt, de sikerült!

Bebonyáltuk abba a nagyon nagy angol takarómba, melyet addig szabadon vittem magammal. Körülszíjjaztuk egy plédszíjjal. Valóban olyan lett, mintha valami rendes pléd lenne, semmivel sem nagyobb, mert az a takaró nagyon vékony volt, és a kutya lábai sem döfték félre a szövetet, olyan kurták lévén és ő olyan egyformán kolbásztermetű.

Igy vittem be a hajóra.

A plédszíjjat a hajóhídon nem vizsgálták. Igy hát lelopóztam a legalsó kabinba, hol valami rést nyitottunk az orrának, hogy meg ne fulladjon, de különben így bebónyálva maradt és összeszíjjazva, míg a dán parton a waggonba szállíthattuk.

Szerencsére ez egyszer nem ugatott!

Ez Lolotte kutya menekedésének hiteles története.

Hosszú időbe telt, míg megrendült a hajó és csöndes síklással kiindultunk a német kikötőből.

Csöndes tenger, olajsíma, ezüst villanású selyemhabok.

Fölmentem a fedélzetre.

Mintegy húsz-harminc csukaszürke katona állt, vagy járkált ott föl s alá és kelet felé nézett az elég távol levő kereskedelmi móló felé. Francia tisztek voltak, vadonatúj mundérban. Meg nem látszott rajtuk a fogság. Jól táplált, egészséges arcszínű emberek. Villogó szemmel, hangos beszéddel, boldog önérzettel.

Váratlanul s fájón ütött meg a találkozás. Mindeddig csak a legyőzött országbelieket láttam. Elcsigázott, a végső kétségbeesésig megfeszített küzdés embereit, kik bármilyen táborba tartoztak is, nemzeti romlásuk fájdalma tükröződött egész lényükön. Most találkoztam először a győzedelmesekkel.

A francia szívósságot, melyet egykor annyian, főleg németek, olyan bambán lebecsültek, a világháború már régen igazolta volt akkor. Én azelőtt is így értékeltem őket. De soha olyan nyilvánvaló, olyan szembeszökő nem volt az a fölfokozott gall önbecsülés, az a minden mást fitymáló, de mindennel azután akár a vakmerőségig szembe is szálló és áldozatkész nemzeti öntudat, amely a francia népléleknek egyik sajátsága. Korántsem rokonszenves sajátság, de nagy erő. Ahogy ott álltak hetykén, kihívóan, előrevetett lábbal csipőzve, mindez sugárzott róluk. Benne volt az a lángoló honszeretet, mellyel majdnem félszázadig szótlan vártak és készültek a „Revanche"-alkalomra, — „Y penser toujours, r'en parler jamais" jelszavával az egész nemzet, — benne volt a közelharcok vállalása, amelyek előtt a közember, a „poilu" tán öntudatlan érezve gyöngébb szervezetét, maga kérte azt a bódító patikaszert, a „droge"-ot, hogy a természetadta erején fölül is szolgálni tudjon, — és benne volt a kegyetlenség, a könyörtelen bosszúállás öröme, mint a kopófalkában a lakomavárás, mely a lehajszolt vad széjjeltépésére készül.

És mintha mindezek a dolgok hirtelen hangra kapnának: a távolból fölhangzott a „Marseillaise"!

Két nagy szállítóhajó vált el a tulsó mólótól és indult ki velünk a tengerre.

Azokon énekeltek. Kétezer francia legénységi fogoly indult haza rajtuk. Azok kezdték. És most a tisztek is belévágtak.

Soha így nem hallottam ezt a dalt. Soha ilyen diadalmasan, ilyen kihivóan, ilyen győzelemittasan, mint itt, midőn szárnyra kelt az ének, az ő hazatérésük, az ő győzelmes hazatérésük küszöbén, ott a német kikötő homokbuckái előtt.

Máskép éneklik azok, mint ahogy azt zenekaroktól, ünnepi dalárdáktól halljuk. Gyorsabb, sebesléptű ütem és szaggatottabb frázis. Egy-egy hang kihúzva, mások összerántva, — helyenként mintha fánfárok kürtölnének dübbeszkedően, jókedvű, hencegő nagyzolással. A francia „blague" és a „furia francese" vegyülése az.

„... Le jour de gloire est — arrivé!" — milyen igaz volt ez nekik.

Lementem vissza a hajó gyomrába. Ott jobb volt. A hullám ellen lebéklyózott ökörszemablakon nem jött át külső hang. Csak a gőzgép szuszogott szortyogó asztmával és a csapágyak csikorgása hallatszott.

Künnebb érve, a habverés megerősödött a gőzös bordázatán. És csöpögve csurgott vissza egyforma ritmusban a fölcsapó, folyton megújhodó hullám.

A természet örök nagy egykedvűsége dobbant változatlan a hajó oldalán. És a hajtócsavar forrongó kavarodása mögött nehány ölnyire már helyresímult a víz, tisztán és szűzen, mintha soha át nem szakította volna az az emberalkotta vasszörnyeteg, mely annyi szenvedélyt, örömöt és bánatot tudott magával hordozni...

VII.

Kopenhágában nagy csalódás várt.

Ott tudtam meg, hogy Esmé Howard angol követ nincs többé Stokholmban. Két napja utazott el onnan. Párizsba hívták a világosztó „*Grand Cinq*"-hez. Ahhoz az ötös bizottsághoz, amelyben Wilson, Clemenceau és Lloyd George megalkották a mai európai állapotokat.

Ezzel a ténnyel füstbe ment egész tervem.

Howard bizonyára fogadott volna, bár angol felfogás szerint „alien ennemy" ellenséges idegen voltam ekkor; bizonyára meghallgatott volna, igen tág látókörű és okos ember lévén.

Dehát ennek vége volt! Már Párizsban van és oda semmi módon be nem lehet jutni!

Egészen tanácstalanul álltam.

Kopenhágából a mi követünk éppen hazautazott volt és csak Stanislaus Deym ügyvezetőt találtam az ottani követségünkön.

Néhány délutánt töltöttem nála.

Itt éreztem valamit először abból az emigráns légkörből, amelyet később Hágában annyi alkalmam volt kikóstolni.

Szalonjában spanyol felesége, a gyönyörű Claruchitta grófnő társaságában teáztunk délutánonként. Szép butorok, kitünő tea, szépen fátyolozott selyemernyős lámpák, és legszebb a háziasszony, ki nehány héttel ezelőtt eltörte volt a lábát és most csipkés pongyolában, brokát takarók és kendők közepette egy pamlagon feküdt és azt hiszem, rettentően unatkozott. Mert kevesen jártak hozzá. Egy pár semleges diplomata és a mi követségünk ifjabb tagjai. Ez volt minden. A dánok nagyon entente-barátok voltak, régi tradicióból is és a németektől való féltükben; azokból ott nem láttam egyet sem.

Ott abban a jószagú szalonban a gyönyörű szép hölgy mellett mindenki megpróbálta, hogy gondtalan és derűs legyen, de mindenkin rajta ült annak a világpusztulásnak az érzése, mely odakünn egész Középeurópában, napról-napra mind jobban, mind vészesebben terjedt. Valami hontalan érzés is, mintha elragadott mentőcsónakban hányódnánk az óceánon.

Deym, akit Bécsből felületesen ösmertem, meglehetős hűvösen fogadott.

Csak mikor meggyőződött, hogy nem Károlyi megbizásából utazom, akkor engedett valamit a merevsége. Károlyiról nagyon keményen nyilatkozott. Azt hiszem császárhű volta mellett annál inkább, mert fiatal korukban elég közel álltak egymáshoz Károlyi Mihály és Deym. Nehányszor vadászott nála Parádon. És együtt tették meg azt a bolondul vakmerő légi utazást, melyet Károlyival kapcsolatban már elmondtam.

Céltalan volt Kopenhágában tovább maradnom. Nekem amúgy is türhetetlen hely volt. Az uccák tele azzal a tömérdek francia katonával, kik velünk egyszerre indultak el Warnemündeből és kiket a dánok nagyban ünnepeltek. Az ünneplés persze főleg kölcsönös ivásból állt, úgy hogy egész éjjel gajdoltak és ölelkezve tántorogtak mindenfelé.

Adorjánné próbált onnan hajón utazni Franciaországba. De ez nem sikerült, amit talán nem is nagyon bánt, mert az Északi tenger még teli volt elszabadult aknákkal, és majdnem naponta olvasta az ember, hogy itt egy bárka, ott egy gőzös ütközött aknába és elsülyedt. Igy aztán úgy határozott, hogy Hollandiába utazik, és onnan próbál hazajutni. Adorján elkiséri. Én ismét hozzájuk csatlakoztam, abban a reményben, hogy Hollandiából talán tudok valami kapcsolatot kapni Angliával.

Nagy tárgyalásunk volt, merre utazzunk. Papiron a legjobb összeköttetés Berlinen át kinálkozott. De egyszer már ott rekedtünk a porosz fővárosban Spartakuszék miatt, tehát mást, valamivel hosszabb útat választottunk, azt hogy Hamburg—Bréma—Osnabrück-ön át utazunk, nehogy ismét úgy járjunk, ahogy a multkor.

Elindultunk.

Újra Warnemünde, de onnan egyenesen nyugatra.

Lassan ment bizony a gyorsvonat, zsúfolt is volt, dehát mindezt már eléggé megszoktuk.

Már közel jártunk Hamburghoz, midőn egyszerre csak valami kis állomáson megáll a vonat.

Valami rongy kis állomás. És állunk, állunk, meg nem mozdulunk. Ott az állomásfőnökség előtt a vasutasok nagyban tárgyalnak valamit.

Mi az? Mi történt?

Végre nagysokára a kalauzok végigjárják a vonatot. Mindenki szálljon ki! Nincs tovább.

Nincs tovább, mert Hamburgban ma, éppen ma! — kiütött a Spartakus forradalom és a nagy Hanza-város az ő hatalmukban van.

Volt valami végtelen sors-komikum abban, hogy mi mikor éppen ezeket akartuk elkerülni, egyenesen beleszaladtunk; mikor a Berlin—Hannover-i vonalon semmi bajunk sem lett volna. Dehát itt voltunk!

A „Herr Stationschef"-el tárgyalást kezdtem. Tőle tudtam meg, hogy Altona még a „Reichsregierung" kezében van; ott megvárhatjuk az eseményeket.

— Mennyire vagyunk onnan? — kérdeztem.

— Vagy husz kilométer lehet. De lehet több is, mert a Hanza területet el kell kerülni.

Betelt vagy két-három óra, míg valami fuvart szereztem a falubeli vendéglőstől a legjobb „norddeutsch" kiejtésemet használva, hogy gyanut ne keltsek, mert idegennek alig álltak volna kötélnek.

Végre ott állt a kocsi két szomorú lóval az állomás előtt.

Nagyon kedves öreg bárka volt. Csak gyermekkoromban láttam ilyet budai fiákkeresnél, mikor azok még fehér, külön számozást viseltek. Furcsa alkotmány, félig nyitott hintó, félig üveges kocsi. Úgy hívták ezeket valamikor az 50-es években: „batár alahátt" valószínüleg „Batard à la hâte"-ból. Vagyis gyors batár. Hátul bőséges visszahajló fedél, melynek végső izülete mint valami merev deszka, úgy meredt ég felé, elől kis ülés, berámázva üveges ablakkal két oldalt és a bakkfelől. Ki tudja, hány kézen járt ez az öreg kocsi, míg abba az északnémet faluba jutott.

Hát ebbe építettük bele azt a sok koffert, táskát,

plédszíjjat, mikkel már annyira összebarátkoztam, ebben szorongtunk hárman, azaz helyesebben négyen, mert Lolotte kutya itt is az első személy volt.

És megindultunk a már sötétedő estében.

Hol jártunk, hol nem, fogalmam nincs. Valamikor késő este valóban meg is érkeztünk Altonába. És ott tényleg még rend volt és szálloda is és ami fő: még valami vacsora is.

Másnap kora reggel megpróbáltam telefon-összeköttetést kapni egy hamburgi barátomhoz, Karl Mönkeberg-hez, ki kedves pajtásom volt a Süd-Armee idején. Csudálatosképen sikerült. Nagyon szűkszavúan felelt, de ezt már ösmertem, mert Pesten a Károlyi-forradalom után mindenki ilyen óvatosan telefonált. — Kérdeztem, hogy nem tud-e valami megoldást? Nem mehet-e vonat Hollandia felé? Nem láthatnám-e őt valahol? — Nem. Nem tudja mi lesz. — Találkozni? — Nem, azt most nem. — Talán lesz vonat, lehet, nem tudja, de talán lesz, mert valami tárgyalás folyik erről a két város hatóságai között.

Ez volt az első reménysugár a továbbjutáshoz.

Délben meg is jött a hír: egyetlen vonatot Bréma felé, Hollandia felé a „Spartakus" átenged a városon, de sehol senki ki nem szállhat. — No, erre bizony nem vágytunk!

Nem telt bele egy negyedóra és már a vagonban ültünk.

Kevés utas és aggodalmas arcok. Még korántsem volt bizonyos, vajjon valóban betartják-e azt, amit ígértek, valóban átjutunk-e Hamburg számos állomásán. Hiszen ilyen időkben mindenfelé alakulnak pót-, al- és mellék-kormányok, melyek bizony azt teszik, ami eszükbe jut.

A vonat lassan haladt tova. Dörögve zakatolt a rengeteg váltókon, csúszott mintegy habozva át a hamburgi területre, — nagy fedett állomások és apróbb megállókon át — nagyokat füstölve, fütyülve. Mindenki egy-egy ablak mellett ült, hogy lássa, mi van odakünt, de senki sem nézett ki egyenesen, nehogy azt higyjék, hogy kémlelni akarjuk őket és megállítsanak. Minden állomáson ugyanaz a kép: állig fölfegyverkezett munkások, kik öt-öt lépésnyire glédában álltak a sínpár mentén, és sötét ellenséges arccal nézték a burzsuj-vonatot. Volt valami félelmetes azokban

a néma, mozdulatlan sorfalakban, melyek között a lelakatolt vonat lassan átvonult.

Nagyon hosszan tartott, míg megkerültük az egész várost, az egész óriási kikötőt. Sűrü, téli ködben, mit sem látott az ember, mit sem tudott, merre jár. Végre hatalmas zakatolás zendült fel. Az Elba hídja! A szabadulás hídja! És valóban most már sebesebb iramot vett a gőzös, és mind távolabb maradt el a viziószerű látomány.

Kissé földerült az ég és érdekes volt a táj. A Lüneberger Heide északi végét szeltük át, mely nagyon mocsaras. Teljes síkság, nagy, végeláthatatlan rétség, melyen itt-ott nyir és több feketefenyő csoportok állingálnak szanaszét. És a mező nem zöld, nem is sárga, hanem valami sötét, barnás, lila-levelű, bokrozó növénnyel borítva. Nagyon érdekes, csodálatos vadon; furcsa kép az a lilás tenger és azok a csoportonként növő gyász-fekete fák. Teljesen lakatlannak tetszett ez a vidék. Csak itt-ott bukkant föl a töltés mentén egy-két szurtos ember, kik turfa kockákat ástak a vasut mentén. Senki sem hitte volna itt, hogy Németországban jár, Európa két legnagyobb kikötője között.

Bréma előtt, Sägedornnál újra álltunk. Álltunk és még mindig álltunk és ismét valami hosszadalmas tárgyalás. Hát mi volt? — Az volt, hogy Brémában is a Spartakus került uralomra ma! Éppen ma!

Kacagva fogadtuk a hírt, mert ezen valóban már csak kacagni lehetett. Nem is lett nagyobb baj belőle, mert sok morzézés után a Sägedorn-i állomásról letértünk délre és innen akadály nélkül elértük a határt.

Mondhatom, nagy öröm volt Hágába érkezni. Nagy öröm ez a kedves, ósdi és mégis mindenben tökéletes főváros. Azok a látszólag igénytelen, de finom házak. Elsőrendű téglákból, melynek minden köze fehér mésszel ki van rajzolva, minden ablaka ragyog a vajszín kőkeretek között. Megmosdott házak. Tiszta házak. És ez nemcsak olyan kifundált melléknév. Nem. Ott valóban megmossák a homlokzatokat. Az udvarfelőli falakat is. Dancs, piszkos embernek tartják ott, ki évente legalább kétszer nem fürészti meg a házát. Éppen, midőn behajtottunk az állomásról, láttunk egy ilyen épület szépség-ápolást. Egy ember és egy asszony álltak a házuk előtt. Az asszony vizipuskával

tussolta a téglafalakat, a férfi pedig létrán állt és hosszúnyelű gereblyeforma seprűvel masszirozta a frontot.

Az „*Oude Doelen*" szállodába szálltunk, ugyanoda, hol majd husz évvel azelőtt laktam, midőn először látogattam meg Hágát.

Kedves, öreg épület. A neve azt teszi: „*a régi lövölde*". Valószínüleg itt gyakoroltak céllövést azok a kemény, szívós „burgher"-ek, azok a bátor és mégis bölcs polgárok, kereskedők, kézművesek és szatócsok, kik az egész spanyol világhatalom és világelnyomással szemben megvédték azt a kis sirinka földet, melynek jó részét a tengertől hódították el hangyaszorgalommal, megvédték a szabadságukat és a hitüket, kik meg nem hódoltak soha senkinek, sem a rettentő Alba hercegnek, sem a Napkirály ezernyi seregének és még Napoleonnal is szembeszálltak. Kik meg tudták tartani a koloniáikat, nem erőszakkal, de jósággal és megértéssel, kik befogadták a belga-menekülteket, de a világháború ovülölködését soha át nem vették. Valóban nagy nép ez a nehány millió németalföldi!

Ma, midőn emlékezéseim e részéhez érek, ahoz a helyhez, hol annyi hónapon át éltem, miközben népem fölött összecsaptak sár- és vérhullámok, megindultan gondolok reád vissza, kedves Hollandia! ki olyan voltál akkor, mint valamely békés, derűs rév a tomboló világorkántól védve, mint valami boldog sziget a Csöndesoceánban, melynek lagunáiba be nem tud törni a tajfun ereje, hanem megtörik koráll szirtjeinek rózsaszín gyűrűjén.

VIII.

Ebben az öreg bájos „*Oude Doelen*" szállodában ösmerkedtem meg Pelényi Jánossal és kedves anyjával, kik protestáns ügyek miatt tartózkodtak Hágában, és kikkel hamarost igaz barátság kötött össze.

Régi hollandi ismerőseim közül — valami számosan amúgy sem voltak, — egy sem lakott már a városon.

Első utam a volt osztrák-magyar követségre vitt. Azért mondom, hogy a „volt" közös követségre, mert ott már ketté osztva találtam a követségi palotát. Jobbról magyar szoba, balról osztrák. A közbülső nagy terem olyan semleges zóna féle, melynél talán a szőnyeg, vagy a közbülső asztal képviselte a határt. Valószínüleg a szőnyeg jobb szélén a padló és a szőnyeg már Ausztria, mert az osztrák mindig értett hozzá, hogy magának többet szerezzen az úgynevezett „közös"-ből. „Kleine Fische, gute Fische!"

Nehány héttel azelőtt a követ, Széchenyi Lajos jóbarátom elhalálozván, Calice gróf ügyvezetőt és Nagy Eleket találtam csak ott. Igen szívesek voltak mindketten, és Nagy Elek, ki ottani házassága révén is, igen jó összeköttetésekkel bírt, sokban próbált segítségemre lenni.

Az első hetek alatt történt dolgokra már alig emlékszem; inkább arcok, alakok, helyzetek, benyomások maradtak meg abból az időből, minden sorrend nélkül, összefüggés nélkül, mintsem az események rendje. Ide jegyzem hát őket találomra, ahogy az ember valami távoli utazás után egy-egy pillanatfölvételt kiszed a fényképalbumból, úgy, ahogy a kezeügyébe akad.

Van ebből sokféle. Sokféle figura, jó és rossz értelem-

ben. Mindannyiját a háború vihara vetette ide, erre a keskeny földsávra, — akár jómagamat, — ahogy az árvíz a magával ragadott, mindenfajta holmit kidob a partjára valami fordulónál.

Lássunk néhány ilyen arcképet.

Kezdjük Blücher hercegen. *Gebhardt Lebrecht Fürts Blücher von Wahlstadt,* a waterlooi Blüchernek, a híres „Marschall Vorwärts"-nek az unokája. Nagyszerű fej. Tökéletes képmása nagy ősének, kinek számos portréját láttam Berlinben. Annak a 73 éves aggastyánnak, ki Quatre-Bras, Belle-Aliance és Waterloo hármas csatanapján tizennyolc órákat ült nyeregben, vagy négy lovat kilőttek alóla, a francia vértesek árokba is döntötték lovastól, és ki magas kora dacára, a legfiatalabbként hat mindazokból, kik szerepet játsztak abban a harcban. Talán ezért is érdekelt annyira ez a korombeli Blücher. Urlovas termetű, szikár, acélos ember. Vékony, éles sasorr, solyom nézésű szemek. Azt hiszem, kalandos élete lehetett, melyről csak itt-ott elvétve ejtett egy-egy szót. Óriási szileziai majorátus örököse, mégis évekig valahol Dél-Afrikában egy plantage-on élt csupa négerek között. Amerikáról, Indiáról is úgy beszélt, mintha húzamosabban ott lett volna, nem mulatságból, hanem dologban; majd vadász és versenyistállóról is Németországban. Az ember azt érezte nála, hogy sok vihart látott és sok mindenen ment át. A felesége — Evelin Stapelton, — nagyon szép angol nő, kiről a németek úgy hallom, azt suttogták, hogy Brittániának kémszolgálatokat tett. — Ki tudja? Talán ezért laktak ekkor Hágában, vagy tán azért, mert az asszony vissza akart jutni Angliába és innét inkább tudott családjával tárgyalni. Később sikerült is neki. — Ekkor éppen egy könyvön dolgozott, az emlékiratain, melyek utóbb meg is jelentek. — Úgy éreztem, hogy Vilmos császárral valami baj lehetett, bár a hercegnő egy fényképet mutatott nekem, melyen ő a keresztanyja az egyik vízrebocsátott hadihajónak, ami a császár ellenére bizonyára nem történt. A tengerész porosz herceg, Heinrich von Preussen-nel jól állhattak, mert arról mindig elismeréssel beszéltek. Igaz, hogy a császár Henrik öccsével rossz lábon élt és ez utóbbi Angliában viszont sokkal népszerűbb volt, mint császári testvére.

Blücher jó ítéletű, nagyon elfogulatlan, széles látókörű ember volt. És jóakaró. Hiszen pusztán szívességből ő hozott össze ott az angol katonai attaché-val, Oppenheimer alezredessel.

Nagyon kalandos, rémisztően titokzatos dolog volt! Blücher a *Vyverbergh*-en lakott, azon a sétányon, mely az egykori hollandi grófok potykás tavát szegélyezi. Oda kellett jöjjek valamikor éjjel. Sok ravasz vargabetűvel, más úton jönni, más úton elmenni; jó félórába telt, míg a szállodából odaértem, vagy onnan hazakerültem, bár lakásom még öt percnyire sincs onnan; mivelhogy állítólag Hága tele van spionnal és kontraspionnal! (Én bizony egyet sem vettem észre!) Jelre kellett várni, míg az ajtón csöngetnem szabad, és eltávozás előtt is sok mindent megfigyelni az úttesten.

Ha valami jámbor polgár látott engem ott éjjel ólálkodni a ház körül, várni, míg a megbeszélt ablakban enyhe villanyfény gyúl föl a vörös függöny mögött, sietve az ajtóhoz repülni végül, — bizonyára azt hitte, hogy szerelmi légyottra készülök, vagy tán én vagyok az a féltékeny Othello, ki a gaz csábítóra les, gyilokkal a zsebében.

Nagyon nevetségesnek éreztem ilyenkor magamat, és tán nevettem volna rajta, ha az indító oka mindezeknek nem lett volna olyan tragikusan komoly.

Többször jöttem itt össze Oppenheimerrel. Vele meghányva-vetve az indokolást angol szájízre hangolva, neki adtam végül át azt a memorandumot, melynek mását, kissé más alakban, Treub hollandi volt pénzügyminiszter vett át tőlem, és melyekben megpróbáltam vázolni a magyar belső helyzetet, az ott mind vészesebben fenyegető bolsevizmust és annak Európára is veszélyes következményeit.

Igen kellemes, okos ember volt az alezredes, nagyon sajnáltam, mikor pár évvel később azt olvastam, hogy egy turista kiránduláskor a Mont Blanc-on szerencsétlenül járt. Akkor már a Népszövetséghez volt beosztva.

Blücher hercegen kívül egyéb német előkelőségek is ott tartózkodtak akkor.

Ezek már húmorosabb alakok.

Ezek is főrangúak, némelyek hercegnők, hanem egyet kivéve, ki azonban hamar eltávozott, elég furcsák. Ide szorultak ugyanis azok az amerikai miliárdos hölgyek, kiket férjeik a háború előtt súlyos dollárjaikért vettek el. Más miatt — esküszöm — bizonyára soha! Gyapott, sonka, olaj és szafaládé királynők. Jó kövér pénzházasságok, melyekről egyszerre csak kisült, hogy a legönzetlenebb szerelmi házasságok voltak! — minthogy hazulról, Amerikából a háború óta a nők többé egy krajcárt sem kaptak. Ide, Hágába is azért költöztek, hogy pénzt kaphassanak tengerentúlról. De nem jött semmi! E nagy nyomorúságban tengődve, roppant csodálkoztak rajta, hogy most milyen rossz dolguk van. Föl voltak háborodva! A pénzzel persze a férjek is többé-kevésbbé elpárologtak mellőlük és mulatságos volt hallgatni, hogy panaszkodtak a drágaságra, az otthoni rokonaikra, a németekre is, a hollandiakra, egymásra is, de legfőképen a kedves férjeikre. Az ottaniak sem ismerkedtek velük, amit nagyon megértettem, így hát ők mindig egymásközt voltak, az árvák! — Mit tehettek hát szegények?! — Hát egész nap bridgeztek negyed centekbe és tízed centekbe és azt hiszem ezt is hozomra nagyrészt. Csak egy, vagy kétszer jártam náluk, mert társaságuk csupán látványosságként volt élvezhető. Nagy, kövér kacsáknak nézhette volna őket valaki, kik a tó kiszáradt iszapján panaszos hápogással töltik szomorúságuk napjait.

Nemcsak Oppenheimer útján kerestem kapcsolatot Angliával, hanem más utakon is. Az egyik ilyen út egy állítólag elég bizonytalan értékű úrhoz vezetett, de érdekes figurához, amilyet csak az olyan világfölfordulás produkálhatott, mint a nagyháború.

Nálunk kétes hírű ember, de talán másutt is. A központi hatalmak kémirodái entente spionnak tartották. A hágai követségünk csak közvetve érintkezett vele, mert ha nem is kémet, de angol ágenst láttak benne. Ez kellett nekem, minthogy mindent megakartam próbálni, hogy valami kapcsolatot nyerjek a tulsó oldallal. Fölkerestem hát. — Magyar illetőségű, de soká Angliában élő újságíró ez a Leipnik úr. Vagy tán inkább szociológus, némi prófétai

pózzal. A háború alatt a központi hatalmak bukását profetizálta semleges lapokban. Világmegváltó eszméket, testvérisülést, talán valami Népszövetségfélét is. Lehet, hogy ezért fizettek neki; lehet, hogy csak meggyőződésből tette, de okvetlen nagy ambicióból, ami világos lett, midőn megösmerkedtem vele.

Scheweningen-ben lakott, egyikébe azoknak az óriási fashionable szállodáknak, melyek közvetlen a strand elé vannak építve.

Itt kerestem föl.

Szörnyen vígasztalan képet nyújtott akkor februárban már kívülről is az a hatemeletes hotel, az utolsó az északi Dünák előtt. Sok száz ablaka zárva. Oszlopos tornácai eldeszkázva. Mindaz, ami nyáron, a nagyszezon idején, csupa szín, csupa virág, dísz és fény, az mind kopott, szürke és rongyos, minden, a kert, a környék, csupa elhagyottság és szemét. Egy kis szolgálati lépcsőn kellett fölmennem Isten tudja hányadik emeletre. Itt egy pici szobában találtam a kitünő Leipnik-ot.

Alacsony, sovány emberke, ősz és ráncos. Mély barázdák szántották végig az arcát és olyan sárga volt, mint a citrom. Olyan savanyú is.

Az első udvariaskodás után rátértem arra a kérdésre: — miként lehetne Angliába bejutni?

— „Ha én azt tudnám, már ott is volnék!" ez volt a válasza.

Hát bizony ez nem valami bíztató kezdet. A folytatás pedig hamar világossá tette, hogy egészen hiába jöttem hozzá.

Rettenetesen szidta az angolokat és minden más entente-belit is, nyilván, mert a háború alatt felhasználták és most?! most fütyülnek reá!

Ezek hallatára bátran hazamehettem volna, vissza Hágába, de most már ő érdekelt, mint emberi adat, és maradtam. Hosszan maradtam ott és számtalan cigarettát szíva, egy-egy szóval segítve az ő beszédjét, végig hallgattam sok súlyos panaszait. Nagyon sokáig tartott az előadása, már sötétedett és ő még mindig beszélt, le s föl járkálva az alig négy méteres kis hotelszobát, a bejárattól a tengerre nyiló talpigüveg erkélyablakig és vissza.

Mindenkit szidott. Mindenkit gyűlölt. Azt mondta, mindenki belőle élt, az ő nagy szelleméből. — Károlyi és Jászi tőle tanultak, tőle vettek minden ideát és hogyan csinálták meg? — rosszul! ostobán! őtet meg sem kérdezték!

És Lloyd George is és Clemenceau, Salandra, mindenki! — és Wilson! — az is ellopta az ő nagy gondolatát! — azok a párizsi palotákban ünnepelnek, esznek, isznak, dőzsölnek, pohárköszöntőznek, tömjéneztetik magukat, és ő, Leipnik, a nagy Leipnik, ő akinek a szelleméből élnek, őt nem engedték oda, ahol az ő nagy szelleme kibonthatná a szárnyait, — nem engedték oda az irigyek és tehetségtelenek, és ideszorították, ide kergették, — és ő most itt nyomorog ebben a silány, fűtetlen szobában, — itt ez előtt a sivár tenger előtt, itt ebben a hideg zúgban! Ez a hála! Ez a köszönet! Így bánnak vele!

Soká beszélt így. Persze nem ezekkel a szavakkal, de ezzel az értelemmel.

Volt valami roppant drámai abban, ahogy ott mind sötétebb, mind árnyékszerűbb rajzként vált ki az alakja a nagy öblös ablak zöldfényű háttere előtt. Mögötte szürke köd borította tenger, — Homerosz „*keserű*" tengere — a haragos hullámok végtelenje, melynek tajtéktarajai hiábavaló örök dühvel, örök nyugtalansággal rohantak szüntelen, vertek zúgó, támadó, visszacsurgó és egyhangú ütemet a szálloda lábához.

Ha reá gondolok, mindig úgy látom magam előtt, ahogy ott járt le s föl, le s föl és újra, újra és mögötte a tenger zaja kiséri csalódott szavait ritmusos, meg nem szűnő haraggal, hiú csapkodással, örök reménytelenséggel...

Nagyon érdekes élmény volt.

Voltak más, kevésbé tragikus magyarok is ott Hágában. Ott élt feleségével Thyssen-Bornemissza, a német nehézipar egyik feje, ki már a háború alatt Rotterdamban céget alapított és onnan szállított nyers anyagot a német hadi iparnak. — Ott volt Vadász Miklós öccse (az, aki a Törley plakátokon folyton pezsgőt iszik). Úgy emlékszem, Schweiz-ból került oda. Állandóan föltalált valami hiába-

való dolgot és ezeket magyarázta hosszan az embernek. (Később egyik találmánya mégis sikerült: a „*Mikiphon*", mellyel úgy hiszem sok pénzt csinált.)

De nem vele, hanem egy másik pesti fiúval fejezem be az emigránsoknak ezt a képsorozatát. Ez az ifjú „*Monsieur de Solmont*".

Úgynevezett „szép fiú". Göndör, barna haj, síma rózsás arc, nem magos termet, de gömbölyű idomok. Roppant elegáns volt, virág a gomblyukban; illatos selyemzsebkendő, mely mint a kutya nyelve nyáron, úgy lógott ki a mellső zsebéből. Minden nap más ruhát vett föl, tarka barka szövetűt; drapp, vagy kockás betétű cipőt viselt, és olyan könnyedén lépdelt rajta, mintha rugókon járna.

Adorjánék Párisból ösmerték, így hát minduntalan velünk volt.

Mondhatom, irigyeltem. Nem a gyönyörűséges cipőjét, sem domború idomait, hanem azt a boldog önelégültséget, amelyben élt. Például szolgáljon a következő: Igazában Sonnenbergernek hívták; a szülei jámbor, tisztes kereskedők Pesten, valahol az Erzsébetvárosban; az apai Sonnenbergert fordította ő franciára: Sonne = Sol, Berg = Mont, berger = de mont, — tehát „De Solmont". Igy igen szépen és nemesi névnek hangzott és ez nagyon tetszett neki. De nem tetszett valami franciáknak, kiket valóban „De Solmont"-nak hívtak és kik névbitorlásért fölléptek ellene. — Nagy fölháborodással beszélte ezt nekem: micsoda hallatlan dolog, — hogy azok nem örülnek neki, hanem tiltakoznak ellene, pedig ő akár külsejével, ügyes viselkedésével, akár finom szellemével, mint újságíró, csak becsületet szerez a nevüknek! Ahelyett, hogy hálásak lennének! Hallatlan! Hallatlan!

Úgy látszik, pénze is volt a fiúnak — vagy hitele — mert alig, hogy megérkezett, máris lakást bérelt, szép, finom lakást a belvárosban, nagy pamlagokkal, perzsaszőnyegekkel, és meghivott Adorjánékkal és még egy-két nővel az új szállásba teára. Volt ott minden jó és drága, kaviár, szardinia, narancs és ananász, de legdrágább volt a háziúr maga a tarkaselyem pizsamakabátban, ki ide-oda kellemkedett graciozus mozdulatokkal. Hogy minden báját bemutassa a hölgyeknek, egy kis boxmérközést akart ren-

dezni a mulatságukra. Mert hogy ő nagy boxoló. Ő nagyszerű boxoló. És ez gyönyörű sport, a legférfiasabb, a legszebb, és gyönyörű mozdulatok, ezt látni kell, ezt kell megbámulni! — Mi ezt mindnyájan nagyon helyeseltük, kitünő! — mutassa be! Lássuk! — Egy kis baj volt azonban: az, hogy csak mi ketten voltunk ott még férfiak, Adorján és én, és egyikünk sem vállalkozott a szép mutatványra. — Sebaj! — Mutassa be egyedül! — És ő bemutatta!

Levetette a brokát kabátot és rózsaszín trikóban elkezdett boxolni. Nagyon szépen csinálta. Össze-vissza tipegett a lábujjain kecses tánclépéssel. Olykor csak vigyázva ide-oda fordult, ravasz csellel előre lopódzott, vagy könnyedén elszökdelt, olykor hirtelen parade-okkal kivédte a láthatatlan ellenfél szörnyű ütéseit, aztán villámgyors „knock-out"-al állon, orron, gyomron csalhatatlan pontossággal leöklözte a nem létező másikat. Egészen tűzbejött. Összeszorított fogakkal, figyelő szemmel aprított ott a szoba közepén, a szája körül fölényes, diadalmas mosoly és néha nekünk, laikusoknak egy-egy műszót is odakiáltott, amit mi valóban nagyon szívesen vettünk. Végül mégis kifulladt — ami nem csoda ilyen nagy tusakodás után! — és a divánba omlott a nők közé, bíztatva a hölgyeket, tapogatnák meg az ő karjait: — lám milyen kemények, óh! borzasztó izmosak! Bizony, akit ő megüt, annak vége, az vagy meghal, vagy megnyomorodik egész életére. Ilyen ember ő!

Ilyen nagyszerű legény volt ez a kis „De Solmont".

E szép szereplésnek pár nap mulva azonban váratlan vége lett. Vége lett, mert volt neki — miért, miért nem, — volt neki ott Hágában valami haragosa. Ezt kereste ő napokon át, hogy megfenyítse. Egy este belépve az „*Oude Doelen*"-be, hallom a portástól, hogy azon a délutánon ott valami verekedés volt a hallban. „Na!" — gondoltam — „De Solmont hát végzett az ellenségével".

Este Adorjánék beszélték el azután, mi történt.

A haragos a hallban volt. Hölgyekkel teázott. „De Solmont" hozzáment és megszólította; mit mondott neki, az bizonytalan. Bizonyos csak az, hogy a haragos fölkelt és olyan két paraszti nyaklevest mért le a kiváló boxolónak, hogy az keresztül esett három asztalon és estében

összetört nem tudom hány finom delfti kannát. — Más részletet nem tudok. Megsérültek-e „De Solmont" domború idomai a kannacserepekben, vagy tán elájult — bizonyos csak az, hogy a pincérek kihurcolták szegényt és a haragosa visszaült előbbi helyére. — Más folytatása akkor a dolognak nem lett. Vagyis mégis lett valami. Az lett, hogy ifjú barátunkat kitiltották az „*Oude Doelen*"-ből és többé nem is találkoztam vele. Nagyon sajnáltam, mert hátha megtaníthatott volna boxolni, ami nagyon hasznos dolog, ahogy a példa mutatja.

Csak két hollandi politikussal ismerkedtem meg akkor. Az egyik Treub, kit fennebb már említettem, a másik Jongher Van Karnebeck, az akkori külügyminiszter. Mindkettőhöz Nagy Elek szívessége folytán jutottam.

Treub-ról sok mondanivalóm nincs. Nagy megértéssel fogadta azt az emlékiratot, a Magyarországon terjedő bolsevista veszélyről és megígérte, hogy eljuttatja a „Grand Cinq"-hez Párisba. Minthogy azonban Budapesten néhány nap mulva kikiáltották a tanácsköztársaságot, természetes, hogy semmi foganatja nem lett.

Karnebecknél is ezért jártam néhányszor. Azt szerettem volna, ha az akkori holland követ Párisban, Loudon gróf, is szóba hozza ugyanazt. Első találkozáskor valami hajlandóság látszott a külügyminiszternél. Később ez mind jobban eltünt, mert neki is súlyos gondjai támadtak, melyek egész figyelmét igényelték, minden energiáját igénybe vették. Ő mondta el, mi történt, amit ideiktatni, talán elég érdekes. A jó belgák, hálából azért, hogy Németalföld az ő százezernyi menekültjeit vendégszeretően fogadta és ingyen eltartotta az egész háború alatt, — most vádlóként léptek föl Hollandia ellen. Azon a címen, hogy a hollandi kormány átbocsátotta a Belgiumból visszavonuló német hadakat a Limburgi tartományon, a belgák kártérítést követeltek, még pedig a Zeelandi tartományt és a Schelde torkolatait. Hiába érvelt Hollandia, hogy a német sereg Limburgon, mely helyenként alig néhány kilométer széles és teljesen védetlen, erőszakkal is áttört volna és a Vilma királynő kormánya az engedélyt csupán azért adta meg, hogy

békés alattvalóit az erőszakkal járó pusztítástól megvédje, hogy hadászati szempontból ez mit sem jelentett, hiszen a német front már amúgy is összeomlott volt, már akkor, — a belgák fönntartották a vádjaikat és követelésüket, és Hollandia igen veszélyes helyzetbe került. A Schelde birtoka ugyanis Hollandiának létkérdés. A Schelde töltései sok méterrel magasabbak, mint a folyók mellett fekvő falvak és városok. Azok legfigyelmesebb fönntartásától függ nemcsak a szomszédos lakósság élete, de végig egész nagy területé, majdnem Hágáig. Jól jellemezte ezt a miniszter: — „Tudja-e Ön, mi ez az ország? — Ez az ország nagyon kevés föld nagyon sok víz között!"

Mindez akkor még nem volt köztudomású.

Csak néhány nappal később lépett a Zeelandi kérdés a nagyközönség elé.

Örülök, hogy akkor ott voltam. Örülök, hogy tanuja lehettem annak a nyugodt, bátor és egységes mozgalomnak, melyet az ebben a kemény fajban kiváltott. Annak az elszánt erőnek és hazafiságnak.

Mindenki a helyén volt. Mindenki természetesen és egyszerűen a kötelességét tette, elkezdve a királynétól, ki sorra járta a Zeelandi falvakat házról-házra a dock-munkásokig és szervezett szocialistákig, kik között egyetlen kiáltás hangzott végig: ellentállni! — Ellentállni a végsőkig, ellentállni akár a nagy-hatalmaknak is, Franciaország milliós seregének is, Anglia hajórajának is, de nem engedni senkinek és inkább elpusztulni! — Valóban a régi hollandok szabadságszelleme volt ez, mely csekély számuk dacára őket mindenkor fenntartotta.

Hollandia nem mozgósított. — Más utat választott.

Mindenkinek, aki szabadon jelentkezett, adott egy puskát és egy katonasapkát. És úgyszólván mindenki jelentkezett! — az alig serdült gyerkőctől őszbecsavarodott öreg urakig, mindenki. És minden rendű ember.

Gyakran láttam ilyen civil önkénteseket, — a fejükön sapka, a hátukon puska, — ahogy délutánonként biciklitek ki a városból valami rétre, ahol gyakorlatoztak. Néhány nap alatt nagy kerékpáros hadsereg támadt föl a semmiből, mert Hollandiában mindenkinek biciklije van és a szélesebb utcákon külön járda azok számára. — És

mindez plakátok nélkül, szónoklatok nélkül, nyugodt egyszerűséggel. Az erő nyugalmával.

Ez időben láttam egy érdekes fölvonulást a hollandi fővárosban.

Az előzménye az volt, hogy nehány nappal, mielőtt Hágába jutottam, ott egy forradalmi puccs-kisérlet történt. A forradalmárok megszállták az állami könyvtárat, mely két utcára nyílik és a királyi palota közelében áll. Itt zárta el, itt ostromolta meg őket a hollandi polgárság, mely nem volt olyan pipogya, mint más országokban. A homlokzat szürkés faragott kövein akkor is még fehér pettyek virítottak, a golyók nyomai abból az időből, mikor megadásra kényszerítették a puccsistákat. Ebben a rendcsinálásban az oroszlánrészt az ottani katholikus alakulatok vették ki, kik, mivel a katholikusság ott kisebbség, egyetlen központ alá vannak szervezve. Ezek vonultak föl e komoly órában, vezérük Abbé Nolens szavára.

A zeelandi kérdésben való szolidarításuk bizonyítására és arra is, hogy aláhuzzák ezt a szolgálatot, melyet a forradalmi kísérletkor tettek, azért is tán, hogy az erejüket bemutassák, a katholikus szervezetek nagy tüntetőfölvonulást rendeztek Hágán keresztül.

Sok-sok ezer ember. Minden csoport előtt a község, város, vagy egyesület neve, ahova tartoztak, és elől, és közbül is többször, a pápai zászlók aranysárga és ezüstfehér színei.

Érdekes volt látni azt a nyugalmat és fegyelmet olyan óriási tömegvonulásnál. De tán még érdekesebb a járdán álló sokadalom, a protestáns többségiek tömege, kik a kisebbségi szervezeteket nemcsak türelmességgel, de igaz rokonszenvvel nézték és nem vették zokon, hogy nem a nemzeti színek a „Vierkleur", kék-fehér-piros és narancs, hanem a pápai sárga-fehér színek lobognak a menet fölött. — Érdekes itt éppen ebben az országban, mely előharcosa volt a protestantizmusnak; amely annyit küzdött, annyi szörnyü tusát vívott a Reformatio védelmében a katholikus elnyomatás ellen. Érdekes itt, ahol a mai hollandiak is büszkén hivatkoznak arra a sok szenvedésre, melyet protestáns hitükért egykor viseltek, Harlem ostromára, Alba

kegyetlen vérengzéseire és arra a sok mártirra, kik áldozatul estek ebben a harcban.

Valóban nagy emberi tulajdonságok ezek.

Eközben március vége lett.

Megjött a hír, hogy Budapesten kikiáltották a Tanácsköztársaságot és a bolsevisták átvették az uralmat.

Ezzel küldetésem célja megszünt.

Nem váratlanul ért az esemény. De bekövetkezte mégis komoly elhatározás elé állított. Az a bizony elég szerény összeg, amit a magaméból magammal hoztam személyes költségeimre, a megélhetésemet még néhány hónapig fedezte ugyan, de számba kellett venni, hogy sem hazulról Erdélyből, sem Budapestről mit sem remélhetek talán nagyon hosszú ideig. A szovjeturalom pedig ki tudja meddig eltarthat!

Ezeket végig gondolva, elhatároztam, hogy idejében kenyérkereset után nézek. Számbavettem, mit tudok olyat, amiből megélhetek. — Nehéz dolog ez idegen országban. Irással nem lehet, mert elfogadhatóan írni csak németül vagy franciául tudnék, amire itt tér nincs. Semmi kézművességet nem tanultam, ilyenhez tehát nem foghatok. — Csupán három foglalkozás között választhattam tehát.

Az egyik: beállani valami lovardába és ott fizetésért nyers csikókat belovagolni. Ilyen alkalmazás azonban felette bizonytalan, és nagyon terhes is; az a kevés ilyen állás pedig bizonyára be van töltve, és legfennebb protekció és kunyorgás útján lehetne hozzájutni.

A másik humorosabb lett volna: fölhasználni billiardtudományomat, melyet annyi elprédált éjszakával szereztem egykor Berlinben, hol billard-versenyeket is nyertem profi-játékosok ellen, és beállni markör-nek, vagy billiardtanárnak valamely kávéházba. — De ez sem volt valami csábító dolog, és huncutul kietlen foglalkozás.

A harmadik a legjobb: festeni. Festeni apró arcképeket olcsó árért, mely szerényebb tárcáknak is megfelel. Ilyeneket kedvtelésből gyakran csináltam már háború előtt és később, midőn a német Süd-Armee-Commando-hoz voltam beosztva, inkább politikai, mint katonai föladattal,

festettem kis méretű aquarell arcképeket. Hát erre határoztam el magamat.

A sikerhez kettő kellett: megszabadulni címemtől, mert a cím egyrészt mindig dilettáns gyanuba hozza az embert, másrészt potyamunkát várnak a viselőjétől, — továbbá bizonyos gyakorlatot kellett szerezni, hogy tapogatózás nélkül és gyorsan lehessen a megrendelőt kiszolgálni.

Elköltöztem tehát az „*Oude Doelen*"-ből, mely számomra most már igen drága lett, és egy kis faépítményű olcsó szállodába vonultam, mely ott állt „Bosch"-nak, annak a nagy parknak a szélén, mely egykor a hollandi uralkodók vadaskertje volt és amely Hágát a tengeri fürdő és halászfalu Scheweningentől elválasztja.

Itt már csak „M. Bánffy"-t írhattam be a vendégkönyvbe, minthogy nem idegenből érkeztem és így útlevelet nem kívántak tőlem.

Itt kezdődött meg vándorlásaimnak egy új fejezete, munkás, mulatságos és elég gondatlan időszak, melyre mindig nagy kedvteléssel gondolok vissza.

OSZK

IX.

Miután beköltöztem a „Belle-Vue" nevezetű, fából-épült kis szállodába, fölkerestem Aarlofs mestert, akinek festő iskolája volt a padlásba épített, felső műterembe. A villája a Scheweningische Bosch-nak, e gyönyörű parknak a tulsó oldalán állt.

Már messziről elárulta ez a ház, hogy nem közönséges ember lakik benne, mert nem az a kedves egyszerű vonalú németalföldi villa volt, mint a szomszédai, hanem angol „cottage" eltulzott imitációja. Itt-ott földig lesüppedő, borzasztó meredek fedélidomokkal, melyekből itt óriás kémény tornyasodott kifelé, ott egy ablak könyökölt ki belőle; ide-oda ugráló kiszögelés és hasasodó „bow-window" minden oldalán, külömböző magasságokban, melyek hólyagos üveggel hunyorítottak az emberre, mintha valami óriás monoklikat raktak volna egymás mellé, és mindenikén lesben állna valaki.

A háziúr is más, mint az itteniek; roppant udvarias, kissé franciás jellegű uraság, ami hollandiaknál szokatlan. Dehát hiába! — ha az ember Párizsban tanult, ugye? — Hát akkor mégis... hát akkor az meglátszik; jó is, hogy meglássék, mert az mégis más, az mégis előkelőbb, mint aki csak itt ebben a vacak kis országban tanult . . . és a megrendelőnek az mégis imponál, ugye? — Hogy Párizs...!

A külseje is franciás; kis vékony barna emberke; kékszürke göndör borzosított haj, korom-feketére mázolt bajuszocska. Persze barna bársony kabát, a régi „rapin"-stilusban; könnyű selyem nyakkendő hanyag és omlós csokorba kötve, — oh, egészen úgy, ahogy kell, minden!

Nagyon szíves volt és nagyon megnyerő, de elég busás díjért vette fel az embert, természetesen tanítványnak, más-

ként nem lehet — mondotta. Modell csak akkor van, ha a tanítványok fizetik. Máskor? — Máskor csöndéletet festenek. Az is nagyon tanulságos. (Ebben igaza is volt.) De ha kívánnak modellt, oh, az nem kerül sokba! Öreg asszony a legolcsóbb, férfi az már drágább, és még drágább az akt; dehát amilyent akarnak! — Azt ő szerzi be, mert neki összeköttetései vannak a legjobbakkal. — „És van-e önnek festő-fölszerelése?" — kérdezte. — Mondtam: „Nincs, de még ma megveszem." — Nem! Azt majd ő szerzi be. A legjobbat. Ő tudja. Vásznakat és festéket, palettát, állványt, mindent. Ez így sokkal kevesebbe kerül, (ami nem volt igaz!) mert ő neki árengedményt adnak a boltosok (ami pedig igaz volt).

Hát így bizony elég sokba jött mindez, de ez mind Aarlofs mester „tanítási rendszeréhez" tartozott, hát nem volt mit tennem, ha valahol gyakorlatot akartam szerezni.

Következő nap reggel fölkisért az iskola-műterembe és bemutatott a növendékeinek, elhelyezett és beállított a tiszteletemre egy csöndéletet két gyönyörűséges narancsból és egy citromból, azután otthagyott.

Elég szűk helyiség volt ez, alig öt méternél több széltében hosszában és a belső falat vastag Meidinger-kemence foglalta el, előtte pedig még egy olaszfal is terpeszkedett az esetleges modell számára. Igy a megmaradó szabad tér aligha volt három méternél mélyebb. Ezen a rövid részen helyezkedtünk el mi „növendékek" haton. Mert rajtam kívül még ötön votak a műteremben, négy nő és egy férfi.

A férfi fiatalos mogorva ifjú; teljesen tehetségtelen. Ez különben hamarosan elkerült onnan, miután valami halk, de heves vitája volt a „Tanár" úrral. — A nők közül három fiatal és kedves leány, az egyik, az a fitos barna, az az Aarlofs leánya, a másik csinos az is, egy rokonuk Rotterdamból, ki vendégük volt, a harmadik pedig, kivel ceremoniásabban bánt Aarlofs, egy hágai előkelőségnek a leánya, egy „jongher" leány, ki elegáns és valóban szép, — a negyedik azonban szomorú orrú időttöltött özvegyasszony, lógó fekete hajakkal, ki viszont egyedül festegetett hangyaszorgalommal napestig. A többi nők inkább csak nevetgéltek és bonbont majszoltak, olykor megbujtak a

szomszéd padlásszobában nagy titkos pusmogásra és csak akkor rohantak a rajztábláikhoz, mikor a mester léptei megdobbantak a fölvezető falépcsőn. — De hát minek is? Mint később hallottam, a jongher leánya és a rotterdami mindkettő menyasszony, az Aarlofsé is biztosan szerelmes, mit rontották volna magukat azzal, hogy két narancsnak és egy citromnak megalkossák a tökéletes képmását? — Volt nekik annál kedvesebb gondjuk.

A délelőtt végén a „tanár úr" visszajött. A leányok rajzolást mimeltek rögtön és ő úgy mellékesen belenézvén a munkájukba, a szomorúorrú özvegyasszonynak is mondva egy megvetően barátságos szót, végül hozzám lépett. — Megtekintette, amit nagy kínosan összecsaptam, — már sok éve olajfesték nem járt a kezemben, — és némi elismerést színlelt. Aztán azt mondta, hogy a módszerem rossz, ezért másnap jöjjek be hozzá az alsó műtermébe, ott majd megmutatja, hogy kell.

Másnap ott voltam.

Szép gazdag, kissé sötét, sokszőnyeges, széles kéjpamlagos műterem.

Az ablak előtt egy már majdnem befejezett női arckép. Nem jó, de kellemes. Nagyon kellemes, elegáns és megnyerő. Olyan „jaj be szép"-féle festés, az a fogpaszta vagy arckrém, Odol vagy Elida-szerű csinosság, szépségápolási hirdetésnek való, vagy az olyan családi képnek, melyről majd késő unokák elmondhatják büszkén „né milyen gyönyörű volt a kedves nagymama fiatal korában!" Az a fajta kép, ami a szalon falán nem bánt senkit, nem nyugtalanít, de nem is érdekel senkit és nem kél versenyre a finom és banális butorokkal.

De kár nekem csúfolkodni Aarlofs mesterrel, mert bizony én is ilyenre törekedtem, mikor megélhetésért festettem arcképet. Különben is el kell ismerni, hogy rendkivül ügyesen és nagyon sok tudással föstött.

Volt azonban valami a festésén, ami kellemetlenül tünt föl nekem. Az egész festett felületnek, mindennek, — arc, kezek és ruhának, — valami irizáló fénylése volt, mely az egyszerű színt megtörte. Azoknak a gyöngyházra pingált tájképeknek van ilyen furcsa mellékragyogása, melyeket mint „Riccordo di Sorrento"-t tengeri kagylókon

kínálnak Nápolyban az embernek. És mihamarább kisült, hogy mitől van az a furcsa fénylés. Az Aarlofs festő eljárásából származott. — Ő ugyanis következőleg járt el. Elsőben pontosan fölrajzolta a képet szénnel; mikor minden el volt helyezve, akkor minden fontos vonalat kihúzott fekete építész tussal; mikor az is megvolt, úgy kezdett festeni, hogy össze-vissza, nem is keresve a formát, a színeket sok apró foltokban, csak úgy találomra reáhányta a rajzra, azzal a szándékkal, hogy az előforduló színek mindenfelé széjjel szóródjanak. Ez volt az alapozás. Ilyen állapotban úgy hatott az egész, mintha a szemünk káprázna. Mikor ez megszáradt, akkor kellett csak formák szerint követni a természetet.

Ez adta a furcsa irizáló tündöklést, amely Aarlofs-nak úgylátszik tetszett, mert a régebbi kész képek, melyeket magának csinált, azok is ilyenek voltak, az elhalt felesége portrait-ja, a leányáé kis korában és mások a lakásban. Honnan merítette ezt az eljárást, nem tudom. A párisi mestereitől bizonyára nem; lehet azonban, hogy némely *Rembrandt* szürkés égháttere, vagy meleg barlangmélységei vezették ide, azok vannak talán úgy festve, mert azoknál, de sohasem figurális részen, vannak néha ilyen irizáló hatások. (Legkifejezőbb példa: a „*Diana és Endymion*" kép Bécsben, melynek széles holdvilágos egét, ha közelről nézzük, akkor egyenletesen tompa szürke, távolról pedig valami reszkető tündöklése van.)

Nehány elkezdett dolgán megmutatta ezt az ő módszerét és minthogy mindenen tanulni lehet, azokon a tanulmányokon, melyeket nála csináltam, megpróbáltam azt alkalmazni. Sikerre nem vezetett. Egy dolog abban azonban elég hasznos: a szénrajz biztosítása tussal, mert, föltéve, hogy az ember nem engedi megszáradni a festéket („peindre dans la pâte", ahogy a franciák mondják), szükség esetén a rajzot mindig meg lehet találni, még ha el is távolodott volna tőle az ember.

Különben azt hiszem Aarlofs sem hitt valami nagyon a saját művészetében, ellenben kétségtelen, hogy igen jó ítélete volt.

Egy későbbi alkalomkor világlott ez ki. Az előzménye az volt, hogy valahol a városon valami maskarabált rendeztek. Aarlofs nagyon föl volt puskaporozva és rávette a három csinos lányt, hogy csatlakozzanak hozzá és együtt menjenek oda, ő mint orientalis „kék szakáll" és a lányok, mint a feleségei. (A szomoruorrú özvegyet persze nem hívta.) — Napokig csak erről volt szó a műteremben. A lányok kaftánokat próbáltak, bő selyembugyikat mutogattak hirtelen egymásnak, aztán eldugták csiklandós viháncolással és súgtak sikamlós kis szókat egymás fülébe. Aarlofs is föllátogatott többször sárga brokát turbánban, melyben nagy tetszést aratott, és csalhatlan tanácsokat adott a kosztümökre nézve.

A bál utáni napon aztán ezek közül meg nem jelent nálunk egy sem, de harmadnap már egyébről sem volt szó. Úgylátszik, remekül ment minden, „oh be szép volt! oh, be nagyszerű!" — mondták a lányok és még többet suttogtak a szoba sarkokban, mint máskor és még többet kacagtak. — Aarlofs is feljött a maga dicsőségében sütkérezni és minthogy ezt a gyönyörű báli emléket valamikép meg akarta örökíteni az utókor számára, kiadta a rendeletet nekünk, növendékeinek, hogy jövő szombatra — kedd volt akkor, — mindenki csináljon egy színes illusztrációt a „kék szakáll" témáról.

Ez nekem kapóra jött.

Otthon a faszálloda kis szobájában, hosszabbodván a napok, délutánonként illustratio próbákat csináltam, kísérleteztem sepiával, színes tusokkal, itt-ott aquarell festékkel.

Szombatra kész voltam egy úsztatva színezett rajzzal, melyen kissé szokatlanul és inkább humorosan van a jó „Barbe-Bleu" ábrázolva és amelybe bele komponáltam a kitünő Lolotte-kutya arcképét is, amint oszlopszerűen tornyosodik azon a nagysúlyú fundussán.

Teljes számú gyülekezés volt a bemutató napján.

A lányok dolgai elég gyöngicsék voltak; talán még a „Jongher" leányénak volt valami értelme. (Az özvegy sértődötten kijelentette, hogy ő hozzá sem fogott.)

Természetes tehát, hogy az én rajzom ilyen társaságban úgy hatott, mintha egy Derby-ló indulna Shetlandponyk között. Aarlofsot nagyon meglepte, ami természetes

hiszen eddig miegyebet sem látott tőlem, mint azokat a kínos tanulmányokat, melyeket olyan keservesen szültem az ő rendszere szerint, míg rajzolni mégis eléggé megtanultam még régi mesteremnél, Székely Bertalannál. Hát miután nagyon megdicsérte a „kék-szakállamat", elvitte magával.

Elsőben nem valami nagyon örültem ennek, mert azt hittem, megtartja, de a folytatás nagyon hizelgőn alakult. Pár nap mulva félrevett és közölte, hogy az illusztrációmat megmutatta egy kollégájának, kit ő a legnagyobb mai művésznek tart. Kérdeztem, ki az?

— Van Koneinenburgh. Nem ösmeri a nevét?

Megvallottam, hogy nem. Azt sem mutattam, hogy milyen furának tartom, hogy így hívják, mert ez hollandul azt jelenti, hogy „Házinyulvári!" Ilyen név! Nálunk kikacagnák vele az embert.

— „Ca, c'est un peintre!" mondotta. Az valóban festő!

Valami udvariasságot cikornyitottam, hogy mennyire örülök, hogy *még egy* nagy művésszel találkozhatom. Ő azonban — és ez mellette bizonyít, — nem falta be a bókot, hanem lemondóan legyintett a kezével, mintha azt mondaná: — hol vagyok én attól! — és folytatta: Elvittem hozzá a maga rajzát — a barátomnak nagyon megtetszett és meg akar önnel ösmerkedni. Ma hideg vacsorára várnak minket.

Este együtt mentünk el oda.

A művész az öreg Hága egy kis házában lakott. Pici lakás, pici műterem; az egésznek valami meleg barnás tónusa, mint a régi hollandi képeken. Minden sarok zsúfolva rajzokkal, egymásba dültött, elkezdett és félbehagyott képekkel, óriási gyűjtő foliókkal, melyekben alig fértek a rajzok.

Ebben a sötét, szűk zúgban — Rembrandt lakhatott így — talán még érdekesebbnek hatott Van Koneinenburgh gyönyörű Beethoven feje. Nagyon egyszerűen, póz nélkül beszélt, a megfeszített szellemi munka nyugalmával, az egyetlen lelki cél nyugalmával, annyira magától értetődő volt számára, hogy a művészet az egyedül fontos, az egyedüli dolog, ami számba jön! És érdekesen egészítette ki a házastársa. Az is valóban ide való, ugyanazon női gazd-

asszony-tipus, ki a XVII. századbeli festményeken tejfelt fölöz, vagy ruhát foldoz. Széles és nehéz. De szemeiben valami furcsa fanatikus láng gyuladt ki, ha a férjére nézett hódolattal is, anyáskodva is; arra az ő lángész férjére, ki hiába viaskodik, kinek nincs sikere, kit alig ismer valaki, ki alig kap itt-ott egy-egy kisebb állami megrendelést, éppen, hogy tengődjék, és aki pedig olyan nagy, mint a legnagyobbak a németalföldi multban.

Valóban nagyon nagy művész. A stílusa valami váratlan keveréke a modern látásnak és a legkorábbi flamand festésnek. Sokban Jan Van Eyk és Memling-re emlékeztet, de mai lelkiséggel. Valahogy ugyanaz a kapcsolat, mely Adyt Balassi Bálinttal köti össze. Rendkívüli rajz-tudás is. Olyan szigorú és egyszerű, akár a Dürerek. Csak egy vonal néha, mely azonban mindent kifejez.

A falakon heves mozdulatú nagy kompoziciók kartonjai, pályázatok falfestéshez, melyeket persze mások, nálánál ügyeskedőbbek nyertek meg, bizonyára tetszetősebb, szelidebb piktorok, nem olyan eposzi nagyságúak.

Soká maradtunk nála. Én pár szelet fölvágott és egy pohár sör mellett a gyűjtő mappák rajzaiban gyönyörködtem. Az asszony hozta őket elém, de mielőtt valamit elővett, mindig előbb kérdőleg a mesterre nézett, hogy vajjon szabad-e? Nem profanálás-e? És csak ha az intett, akkor tette elém. Úgy látszik nagyon szent dolgok voltak nekik ezek a tanulmányok; csak kiválasztottakat méltattak reá. — Tényleg, midőn Aarlofs-al hazafelé mentünk, mondta, hogy ez Van Koneinenburgh-nél egészen kivételes dolog és csak olyat enged betekinteni a munkájába, kit egész különösen érdemesnek tart.

Hágai tartózkodásom alatt többször voltam a mesternél.

Érdekes teoriái is voltak, melyekről velem szívesen beszélt. A compositio elhelyezéséről a térben, a foltbeosztásról és a fővonalak egymáshoz való viszonyáról egész rendszert alkotott magának. Ő azt hitte, hogy azok mathematikai szabályok, mert az ő fantáziájában azok az önmagukban mit sem jelentő vonalak és szögek, élettel és kifejező erővel teltek meg. Ezért azt hitte, hogy örök törvényt fedezett föl, pedig csupán az ő nagy tehetségének volt ez a

természetszerű megnyilatkozása és másra nézve mitsem jelentett, hanem erőszakolt lett volna.

A Van Koneinenburgh rokonszenve nagy hasznomra volt, mert önbizalmat adott. Innen származott az is, hogy egy szép nap elhatároztam, hogy szakítok az örökös narancs és citrom csöndéletekkel, sem a citromnak, sem a narancsnak ez bánatot nem okoz és eröltetni fogom, hogy élő modellt kapjunk a műterembe. — Ez nagy elhatározás volt ám, mert a többi növendékek a költségben a világért sem vettek volna részt, azt mondták: oh, az olyan nehéz! minek az nekik! — pedig ha volt, hát ők is azt rajzolták és a jó Aarlofs annak alapján oktatott.

Sok bosszúság is volt ezzel. Egy vagy kettő megszökött, egy vén asszony pedig ülés közben mindig elaludt. Végtére a mester mégis szerzett egy igazán jó női aktot, ki foglalkozásszerű modellnek látszott, nem pedig olyan szedett-vetett fajta, mint az előbbiek. Igaz, hogy nagyon drága, de kitünően tartotta a pózt, és gyönyörű színei voltak. Az igazi flamandi nő, olyan Rubens-es tejfehér bőr, kissé telt, de mivel még nagyon fiatal, hát inkább rózsaszín húsú üszőcske, még nem fejős tehén. Pár vázlat után nagy kedvvel fogtam egy életnagyságú akt-tanulmányhoz, midőn ezzel is baj történt. Sötét, oh be sötét történet!

Már vagy négy napja dolgoztam a képen, és az aránylag meglehetősen is haladt, midőn egy szép reggel Aarlofs mester „új tanítványt" hozott a műterembe. Parfümös, elegáns úr, monoklis, kamáslis. Kissé kopaszos, de roppant előkelő. A tanár úr be is mutatta körben, — valami németes bizonytalan nemesi név, — aztán odaültette szembe a modellel, az *én* modelemmel, egy incompinc rajztáblát nyomva a markába; még valamit sugdostak nevetgélve és a jó Aarlofs aztán eltünt. Az egyik modell-pihenés alatt, emlékszem, odaléptem a jövevényhez. Az ő rajztábláján néhány krétapiszkolás volt inkább, mint rajz, valami egészen formátlan firkálás.

— „Már nagyon rég nem rajzoltam!" — mondta a monoklis önigazolásul, látva, hogy csodálkozom. Mikor újra kezdtük a pózt, a karja alá csapta azt a miniatür rajz-

táblát és szótlan eltávozott. Többet nem jött vissza. De a modellem sem. Hiába vártuk másnap. Nem jött. Következő nap sem. Én elég bamba voltam még akkor is remélni, hogy előkerül. A szomoruorrú özvegy világosított föl. Megleste, míg a többiek elmentek, aztán kipakolt. Ne várjam azt többé, — a monoklis elvitte — ő azt már akkor tudta, mikor idehozta a tanár, — látta is őket kocsin, a lányt kiöltözve, — nem modell az többé! És látva bosszuságomat, elkezdett a mesterre gonoszokat mondani, — ilyen ember az, — oh, rettentő ember az! — biztosan a monoklis vett tőle egy képet, — azért a világot eladná, azért mindenre képes! — mert az olyan ember . . . !

Hát ez bizony ilyesvalamikép lehetett, de én mitsem tehettem. Kissé gúnyosan vittem meg a hírt Aarlofsnak, ki úgy tett, mintha nagyon föl volna háborodva, (a kamáslisról még azt is mondta: disznó! —), de minthogy a tréfás szó mögött mégis értette a kissé maró célzást, megfogadta, hogy keres nekem egy igazán rendes modellt.

A haragom azonban olyan hamarosan nem ült el. Gondoltam, én is nekiindulok, hátha találok valakit, akit magam fogadok meg, az tán nem csap be olyan könnyen!; és minthogy nyáron sok festő van Scheveningen-ben és ott csinos leányok és gyönyörű népviselet van, odamegyek, ott bizonyára lesz olyan, ki hajlandó esetleg kosztümben ülni. A következő vasárnap tehát kimentem a fürdő melletti tengerész faluba.

Hát valóban gyönyörű kép volt. Az ottani helyi divat szerint szárnyas kis csipkefőkötőt, fehér ingvállat viselnek a lányok, és a fölött nagy gallért, mely kívül fekete posztó, de belül valami világos kiabáló színnel van bélelve, és ezt persze kacéran visszadobják, hogy lássék a belseje; a szoknyájukon is hasonló rikító sávok vannak és tarka harisnyáik fényesre csiszolt kis facipőbe bujva.

Idáig tehát ez jól lenne. Most azonban valamelyiket úgy kellene kapni állingálva, vagy lézengve, hogy megszólíthassam, reá beszélhessem, nem pedig olyan sebbel-lobbal való sietésben, amellyel az egész leányság karonfogva egymással, vagy egy-egy halászlegénnyel, mind egy irányban vo-

nul, mind az északi dünák felé! — Arra indultam hát én is, hátha ott leülnek, széjjelszóródnak jobban. Kiérve az első homokdombhoz, oda fölmásztam és leültem a legtetejére rajzolni, pokolian ravasz gonoszsággal azt képzelve, hogy majd azok meglátnak és a kíváncsiság odavonzza Éva leányait. Akkor aztán majd beszédbe ereszkedünk, — már ekkoron meglehetősen törtem a nyelvüket, — és, szóból szó, majd csak rábeszélek egyet a modellkedésre.

Hát én csak rajzoltam, rajzoltam, mind csak rajzoltam, és telt az idő, és nem jött felém senki. Az első félóra, háromnegyed óra alatt még látszott itt-ott a düna dombok között egy-egy tarkálló gallér, egy-egy patyolat főkötő, néha összefogódva vagy egy halászlegénnyel is; de aztán az is eltünt és mintha egyes-egyedül ültem volna annak a homoksivatagnak a közepén. Talán bizony tánc van itt valahol? talán oda mentek? — De nem! — semmi zene sem hallszik, csak a közeli tenger monoton habverése.

Sok idő telt már el így és nincs kietlenebb dolog, mint egyedül ülni egy homokbucka tetején. Gondoltam, mégsem messze tünhettek el a tengeri tündérek és megindultam a mély, száraz homokban. — Szörnyü fáradságos járás biz' ez. Minden lépésnél bokán felül besüpped az ember lába, és ha kimásztál egy kis meredeket, majd annyit csúszol vissza, ahányat léptél. Szerencsére nem kellett valami messze menjek, hogy az én szörnyű egyedülmaradásomnak megtaláljam a nyitját.

Roppant girbe-görbe azon a részen a düna; minden négy-öt ölnyire kipúposodik, kiöblösödik magában és úgy elválasztja a völgyecskéit, hajlásait éles, kimeredő éllel, mintha mind megannyi homok ágyat állítana körül porond olaszfallal. — Ezt én csak akkor fedeztem föl, de úgyhiszem a scheveningeni fiatalság azt világéletében ilyennek ismerte, tudta, milyen ruganyos a dünafű, milyen puha a száraz homok, milyen tökéletesen tiszta is, semmi nyomot sem hagy az ünneplő galléron, rokolyán, a facipő sem vész el benne, ha el is ejtik néha, és ennek a rozsdasárga porond és ezüstszürke fűpárnázat minden egyes hajlásában, mindenütt, mindenütt, egyedül, „édeskettesben" meghuzódik, akárha superlátos ágyban, és én szerencsétlen, ahogy ott ide léptem, oda, — úgy éreztem magamat, mint valami

nagy bolond őskori Mammuth-állat, ki belétaposok, hol az egyik párnak, hol a másiknak az ő boldogságába. — Mondhatom, hamarosan elmenekültem onnan!

Úgyhiszem ez időre esik első kirándulásom Haarlemen át Aardenhout-ba, hova Mendlik Oszkár hivott, ki véleményem szerint a ma élő tengerfestők vagy tán minden idők tengerfestői között a legnagyobb.

A látogatásra utóbb reátérek; előtte azonban el kell mondjam azt az élményt, amely első odautazásomhoz fűződik. Részben mert szeretem azt ismét fölidézni, részben azért is, mert azt hiszem, minden szépetszerető embernek szolgálatot teszek vele, ha mint valami Cook-ügynök bekonferálom ezt az elég ismeretlen gyönyörködési alkalmat, mely Hollandiában április közepén kínálkozik. Utam ugyanis tulipán-szüret idejére esett. Ez a három nap, midőn a tulipán mezőkön lemetszik a virágokat, hogy a hagyma kifejlődjék.

Leyden-ig vonaton, onnan az országúton haladó villamoson utaztam. Elsőben a régi egyetemi város öreg falain túl nehány hosszú „polder", — tengervíz tavak, melyek valószínüleg az egykori erődítések védőárkai lehettek. Majd sós mezők tehenekkel. Aztán az út egy hirtelen fordulatánál váratlan kép! Széles síkság. És ameddig a szem ellát, csupa legrikítóbb szín egymás mellett. Hosszú négyszögök, egyik piros, másik sárga, a következő rózsaszín vagy bíbor. Az egész vidék mint valami óriás sakktábla, melynek minden kockáját a tavasz-isten tündöklő színűre varázsolta volna. És széltében mindenfelé a tulipán kertészek családostól, — kinn van ilyenkor apraja nagyja, — a virágokat metszik le. Az út mellett, az úton mindenütt gyerekek, leányok, mindeniknek óriási virágfűzér a vállán, korona a fején, — még a jámbor fekete-tarka tehenekre is jut virágőv, koszorú, — a szekeres-lovakra, azokra is, a sürgönypóznák is befonva, a drótokra is földobva. Mindenütt ez a pompázás, ez a színorgia, ez a pazarság, mely nagy vérgarmadákat dob az útra, az árok tetejére, ami mind-mind a leggyönyörűbb virág, végigszórja a síneket, beszór mindent pazar prédaséggal, mintha a kikelet tün-

dére be nem tudna telni a szépség ajándékozással. — Pöttömnyi gyerekek botorkálnak a virágpalástjaikban, szép üde, szőke lányok nagy bokrétákat kínálnak kacagva és az ember után dobják, ha tréfálkoznak velük. — Olyan ragyogó és pompázatos ilyenkor ez a közel húszkilométeres utazás, hogy az ember midőn beér Haarlem-be, azt hiszi, hogy megvakult, midőn hirtelen szürke színtelen házakat lát.

Valóban, aki teheti, nézze ezt meg, feledhetetlen élmény ez.

A tulipán főváros még azzal is tetézi a virág-aratás szenzációját, hogy ilyenkor rendezi meg a nemzeti virágkiállítást, hol az új fajta tulipán-alkotások versenyeznek egymással. Egyetlen új ruhájú virág kapja meg az az évi nagyarany érmet.

Üvegcsarnokban vannak kiállítva, sok más növényekkel körülvéve, azaleák, rododendrónok, jácintok körén belül. Ott áll közbül egy domb, melyen a versenyző ujdonságok emelik a kelyheiket merev vagy hajlékony szárakon. Némelyikéről már nem is hinnéd, hogy tulipán, olyan bolondos alakú vagy olyan váratlan zománcú. — Midőn ott jártam, a Tulipán nagy-díjat olyan sötét-bíbor virág nyerte, hogy a szirma majdnem feketének látszott; keskeny, nagyon hegyes szirmok, melyekre mindegyikre akár egy-egy gyilkos tőr-pengére a hegyétől vissza és az élein keskeny vércsík íródott, mintha mindegyiket épp ebben a percben szakították volna ki valami halálos sebből. Gyönyörű, gonosz virág volt, dölyfös, illattalan és idegenül ágaskodott a hideg halványzöld nyílegyenes szárán.

Haarlemtől csak néhány kilométer Aardenhout.

Szép tölgyfa-liget közepén áll a Mendlikék villája.

Roppant kedvesen fogadtak. Olyan meleg magyar vendégszeretettel, úgy éreztem magam, mintha valahol otthon volnék vendég, boldogabb időkben.

Mendlikkel az is összefűzött, hogy ő is Székely Bertalan tanítványa volt. Ő is annyira nagyrabecsülte azt a nagy mestert, kit annyira félreismertek, hátraszorítottak egész életén át. — Mendlikné szobrászművész. Nagyon tehetséges és nagyon kedves. Megtisztelt azzal, hogy egy kis

agyagfejet mintázott rólam, melyet aztán nekem adott kedves emlékül. Nagy örömöm van ma is benne.

A főszenzáció Ardenhout-ban azonban Mendlik tengeri képei voltak, és legfőképpen az olaj vázlatai, melyeket közvetlenül természet után festett. Volt különösen egy sorozat, melyet legutóbb az Atlanti oceánon vetett kartonra, midőn egy hollandi hajón Rotterdamból New-Yorkig hajózott és vissza; kiszállás nélkül, mert mint „háborús ellenség"-nek sehol sem engedték meg, hogy partra léphessen. — Nagyon nagy viharba kerültek és ő megfestette a vihart. A parancsnoki hídhoz köttette magát, hogy le ne sodorja az ár. És így festett. Megfestette a tengert, mikor még távolról, csak a láthatáron jelentkezik a közeledő orkán. A szín-változását a haboknak az erősödő hullámveréssel, a növekvő zivatart és végül a tombolás tetőfokát, midőn már a szél ereje olyan vészesen leteperi, lenyomja a hullámokat, hogy csak óriási sárga-szürke dombok görbülnek egymásba, hajolnak öblösödve vagy ducolva és minden hab nélkül, minden tajték nélkül leigázva rohannak el a szélvész leszorító tenyere alatt. — Azt hiszem soha senki ezt így meg nem festette!

Ha az ember belegondol abba, mit jelent az, tengeri viharban odakötve lenni egy vaskorláthoz, mikor a tenger végigsöpri a fedélzetet minden hullámhegynél, valóban bámulni lehet a művészi alkotás mellett az embert, ki ilyen áldozatot vállal, ilyen szenvedést magára vesz.

X.

Az itt elmondottak hágai tartózkodásomnak úgyszólván kimagasló eseményeiről szólnak.

A mindennapi élet e mértföldkövek mellett ment a maga útján; csöndes egyformaságban pergett le. A délelőttök a műteremben, a legtöbb délután is vagy a hotelszobában rajzolgatva, egy-egy látogatással megszakítva valamely állami vagy magán képtárban, amelyből olyan sok van ebben a gazdag kicsi országban. — Némely estét Pelényi Jánosékkal vagy Nagy Elek családjában töltöttem, kik ekkor már villában laktak és ahova tán márciusban megérkezett az a sokat emlegetett gólya egy jólsikerült fiúval.

Roppant büszkék voltak erre a kövér, egyformán rózsaszín és mindenütt domború csecsemőre, „kihez csak hasonlítható is még soha meg nem született!" és akitől még percekre is nehezen váltak meg, olyannyira, hogy midőn egyszer náluk ebédeltem délben, virágkosár vagy „Giardinetto" helyett az abrosz közepére tették azt a jóltáplált babát és ennek az eleven asztaldísznek a szépségeit, de rendkívül okos voltát is méltattuk és dícsértük az egész ebéd alatt. — Nagyon kedvesek voltak az ő boldogságukban. És szép volt ezt látni! Bár reám nézve, ki atyámról, nővéremről és családjáról, otthoni erdélyi dolgokról soha semmi hírt sem vettem hosszú, hosszú hónapokon át, mindez még jobban aláhúzta a hontalanság érzését.

A tavasz beköszöntével az „Aarlofs-atelier" kirándult a szabadba tájkép tanulmányokra. Egy ilyen kiránduláskor érdekes tapasztalatot szereztem, mely roppant jellemzően világít be abba a mély kultúrába, mely a hollandi nép minden rétegét átitatja.

Szép zöld réten ültem egy csatorna partján. Mögöttem fekete-fehér foltos békés tehenek glédában legeltek, mindegyik egy-egy cövekhez kötve hosszú sorban. A csatorna tulsó oldalán paraszttanya nehány gyümölcsfával, mint háttér, előtérben a vizen két ladik és oldalt a tanyára átvezető könnyű magán-híd.

Ennek ültem neki. Már jó ideje rajzoltam, midőn a gazda, látom, onnan túlról átjön azon a hídon, csöndes lépéssel hozzám jön és megáll a hátam mögött.

Egy ideig csak áll ott; belenéz a rajzba, néz, vár, és végre megszólal:

— Nem volnék-e olyan szíves, hogy elsőben azt a két ladikot fejezném be? — kérdezi, — mert neki az egyikkel a városba kell mennie. Nem rögtön, hanem úgy egy félóra múlva. Addig még várhat. — Azért jött át, hogy erre megkérjen, mert nem szeretné elrontani a már megkezdett képet; de mivel okvetlen el kell vinnie az egyik hajót, hát gondolta, előre szól, hátha be tudom úgy osztani a munkát.

Hát nem hihetetlen ez?! — Mennyi műveltség, mennyi frázis nélküli igaz jószándék jut szóhoz ebben a kis történetben! — Hol vannak másutt ilyen emberek?

Ilyen rendű egy másik tapasztalásom is, melyet később tettem, midőn valami illusztrációkat csináltam a szállodai szobámban. Az egyiknek a „Daphné"-mythosz volt a témája, melyben az üldözött nympha babérfává változik. Ehez lombtanulmány kellett, mégpedig természetes növésű babérról, mert képtelenség lenne, hogy az a bájos hölgy valami gúlaforma fává változzon át.

Gondoltam, nem lesz könnyű dolog itt ilyet találni. Más országokban is a Laurusokat már kis koruktól fogva formára nyírják, hát még itt, ahol még a tölgyek, bükkök, nyárfák, jegenyék, mindenfajta fa meg van nyesve majdnem a legcsúcsáig. Meg kell kérdezzek valami idevaló kertészt!

Megtudakolván hát annak a címét, ki a szomszédos villák virágágyait és pázsitjait ápolja, fölkerestem.

— „Hol találhatnék nyiratlan babérfát?" — kérdeztem.

— „Az kérem, itt Hágában egyáltalán nincsen" — felelte ő, — „de uraságod menjen el Delft-be, ott lakik egy kertész, kinek elég nagy parkja van és abban festők hasz-

nálatára modelnek mindenféle „*vadfákat*" nevel. Ahoz tessék fordulni, annak bizonyára az is lesz."

Ilyent csak ebben a tökéletes országban hallhat az ember!

Azt hiszem ezidőtájt, május végén, jöhetett meg Vadász Miklós Hágába, kit régóta jelzett már az öccse és kit jóideje vártunk. Nagyon örültünk neki, az ő mindig kellemes társaságának is, de azért is, mert végre valami újságot hozott hazulról, honnan teljesen el voltunk vágva. Igen sötét dolgokat mesélt az ottani szörnyű nyomorról. Mégis jó volt hírt hallani a dolgok fejlődéséről. (Azt hiszem Smutts angol generális küldetése a magyar Szovjethez állt akkoriban az érdeklődés középpontjában.)

Vadász éppen olyan elegáns és ápolt volt mint mindig, de az ő mindenkori „Weltschmerz"-én fölül most roppant keserűen és csalódottan beszélt. Messze volt akkor már attól a lelkesedő hangulattól, melyben az őszirózsás forradalom idején láttam. Az illuziók elszálltak és kiábrándulása nagyon fájdalmas és reménytelen volt. — „Ott nincs mit keresni többé!" — mondotta mélységes szomorúsággal.

Hágában dolgozni, keresni akart. Nálam tájékozódott a viszonyokról. — Mondottam: nehéz dolog az itt; itt nincsenek nagyszabású kiadók, sem olyan művészi folyóiratok vagy artisztikus élclapok, mint Párisban vagy Londonban, és ami ilyen van, azoknál aligha akad munkaalkalom, mert az itteni művészek azt betöltik, kik, bár nem érnek föl tudásban hozzá, de a helybeli közönség által elfogadott és megbecsült nevek. — Eleinte tamáskodott állításaimban, de pár nap alatt meggyőződött, hogy igazam van. Ekkor úgy határozott, hogy nagy olaj portrait-okat fog csinálni.

Hát ez bizony elég kilátástalan terv volt. Hollandiában sok, igen kiváló arcképfestő él, kiknek ott jó nevük van és bizonyára megalapozott összeköttetéseik. Ezekkel megküzdeni csak az olyan világmárka tud, mint amilyen László Fülöp. Igy hát eleve is reménytelennek látszott szegény barátom vállalkozása, mégha sokkal jobbat tudott volna nyujtani.

Dehát ő nekifogott nagy kedvvel és elkezdett olajban fösteni, először életében.

Adorjánné ült az első kísérleteihez. Talán két arcképet festett róla, egy kisebbet és egy nagyobbat.

Szörnyük voltak!

Szörnyük! újabb bizonyságául annak, hogy a rajz és a festés milyen különböző dolog. Vadász Miklós, ki mint rajzoló egészen elsőrangú volt, kinek a rajzai majdnem színesen hatottak, annyira ügyesen tudta a krétát vagy a 6 B. Castell-t használni, kitől nagyon szellemes színes plakátokat és lytographiákat láttam, realisztikus festésnél teljesen formátlan, egészen furcsa dolgokat produkált. Rajzban minden a helyén volt, de a színek semmi domborúságot, semmi levegőt, semmi fényt sem hoztak, hanem úgy hatottak, mintha egyes tompaszínű papirdarabokat egymásmellé ragasztottak volna.

De ő ezt nem látta! Nagy büszkén mutatta nekem az elsőket. Én ugyan egy kissé csóváltam a fejemet, de nem akarván elrontani a kedvét, azt mondtam, hogy ez első próbának megjárja, azonban sok gyakorlat kell még. — Ezt ő nem fogadta el, mert ő ezeket már tökéletesnek tartotta! Talán azért is nem jutott tovább. Mivel szentül hitte, nagyszerű minden festménye és folyton azt magyarázta: ő nem is képzelte volna mostanáig, hogy festeni ilyen *borzasztó könnyű dolog!*

Valóban megható volt látni azt a boldog öntudatlanságot, mellyel Vadász Miklós az ő olajmázolásaiban gyönyörködött, és azt a kissé vállveregető jóindulatot is, melyet nemcsak az én mázolmányaim, de minden más festés iránt tanusított.

Én akkoriban tanulmányképpen egy Rubens-arcképet másoltam a *Moritzhuys*-ban.

Vadász gyakran föllátogatott hozzám, és ilyenkor végigsétáltunk ennek a gyönyörű képtárnak egy-két termén. A *Moritzhuys* bizonyára egyike a legtökéletesebb kis múzeumoknak. Pici egyemeletes palotácska, egészen símára faragott kőből. Nem hiszem több lenne benne tizenöt-húsz szobánál; de ami benne van, az mind, kivétel nélkül, elsőrangú. Minden nagy németalföldi név kitünően van benne képviselve, Vermeer, Ruysdael, a két Hals, a Breughel-ek

mind és Rembrandt nagyon sok képpel az ő késői idejéből is, midőn már majdnem varázslat az, ahogy fest, annyira átszellemült és érthetetlen a fakturája. Vadász azonban gáncs nélkül egyet sem hagyott, egyedül Vermeer-en nem talált valami kifogásolni valót. — Mégis mindig nagyon örültem, ha jött, mert mindezek dacára nagyon kedves és igazában jóindulatú volt.

Érdekes találkozást is köszönhetek neki.

Egy ízben én a vásznam előtt álltam és ő egy széken ült csevegve, midőn a terembe belép egy látogató. Magas, sovány, erőteljes ember, kitünően nemes fej, roppant nagy úri tartás. Vadász hozzálép és üdvözlik egymást. Aztán bemutat neki. Pár udvarias szót váltunk, aztán tovább megy Vadász Miklóssal. *Ramsay Macdonald* volt, az angol Labour-párt feje. Amsterdamból jött át, hol a szocialista világkongresszus ülésezett akkor. Átjött egy délelőttre, hogy a *Moritzhuys*-t megnézze. Erre szakított időt. Minden munkát félretett, hogy átjöhessen, hogy láthassa. Időt szakított akkor, midőn az egész kongresszusnak ő volt a tengelye, az irányítója. Kis részlet ez, az igaz, de úgy hiszem nagyon jellemző erre a munkásvezérre, ki azóta önfeláldozása és hazafisága útján majdnem epikai nagyságúvá nőtt.

Aarlofs, kivel a „modell-szöktetés" óta inkább hűvösen bántam, végre megemberelte magát és engesztelésül egy szép napon azzal lepett meg, hogy végre talált egy valóban jó aktmodellt. Érdekes leányka volt. Kistermetű, vékonycsontú, száraz és finom izületekkel és gyönyörűen egyenletes színű bőrrel, mintha régi elefántcsontból lett volna az egész teste. Olyan sárgás barna, hogy minálunk cigánylánynak tartottam volna. Talán az is volt, bár hollandi születésű, valami Amsterdam melletti faluból, hol állítólag az egész lakósság ilyen sötétbőrű. Úgy mondják, spanyol időkben telepedtek oda.

Szerecsenszerű szája és göndör kékes haja, hosszan vágott mandula szemei a fejét is érdekessé tették, amit még fokozott, hogy valami furcsa szomorúság ült az arcán. Nagyon megörültem neki és nem is csalódtam benne, mert hágai tartózkodásom végéig hűségesen kitartott.

Nagyon rendes kislány volt és menyasszony! Azért állt modellt, hogy összeszedje a hozományát. A vőlegénye artista, kivel majd együtt fognak föllépni, ha elég pénzük lesz a kellékeikhez. Addig nem! Pedig ők nagyon szeretik egymást! De addig nem lehet. És nagyon sok pénz kell ehez! — Ezért egészen elszomorodott, midőn azt mondtam, hogy csak délelőtt foglalkoztatom. Oh! hisz akkor mikorra gyül össze a pénz! Nem lehet-e délután? — Mondtam: az nekem igen drága. — Oh! ő olcsóbban is ül, ha a lakásomon ülhet, — itt a műteremben nem teheti, mert a díjból le kell adjon (hogy kinek, azt nem mondta!), de nálam az más volna, ott megteheti!

Reáálltam. Nemcsak mivel olyan kedvesen kért, hanem azért is, mert olyan érdekes feje volt. Gondoltam, csinálok róla egy-két portrait-szerű aquarellt, mintha megrendelt kép volna. — De van-e neki valami jobb ruhája? — Oh! igen, van egy! az nagyon szép, az az ünneplője, csak nagy alkalmakra tartja, de hozzám elhozza, majd meglátom!

Másnap eljött a szállodába. Abban a rendes rongyban jött amiben máskor is, de a karján, szépen papirban, ott volt a selyemruha. — Egészen csinos volt benne és egészen elpirult örömében, amikor fölvette. Pedig semmi kacérság nem volt benne és azt hiszem, nagyon nagyon hű volt az artistájához. De mégis örült, hogy ő most milyen csinos, nem olyan maszatos, mint rendesen.

A kis hotelszobában csak úgy tudtam távolságot kapni, hogy ő az asztalra ült, én meg az ablakpárkányra. Igy föstöttem róla vagy három arcképszerű, negyedméretű képecskét, melyek három-négy napot vettek igénybe.

És ennek váratlan következése lett.

Egy este, midőn a „table d'hôte"-hoz mentem, a sötét folyosón megszólít egy széles, lomha, kissé éltesebb hölgy. – „Én vagyok-e az a *Monsieur Banfi*, ki az emeleten lakik?" — Meghajoltam és ő folytatta:

— „Mennyiért csinálna ön rólam egy olyan arcképet, mint amilyenek a szobájában vannak? — a tegnap, midőn takarítottak, nyitva volt az ajtó és akkor láttam őket" — fűzte hozzá magyarázatul.

Hamarjában kellett határozni. Nem kérni igen sokat,

nehogy elugorjék, túlkeveset sem, ami lerontaná a mű hitelét. Hát kétszáz forintot kértem, ez bőségesen fedne két heti megélhetést. Ő nagysága alkudott. Végre megegyeztünk százötvenben. Jó. Holnap délután. Az ő lakásán, itt a szállodában. Jó. Négykor. Helyes, ott leszek.

Már díszbe öltözve várt a szalonjában. Sötétkék brokát selyemruha volt rajta, a nyaka körül sok és drága csipkével. Most vettem jobban szemügyre. Egyike volt azoknak a jávai nőknek, kikkel a koloniákon élő hollandiak gyakran házasodnak össze és akiket hazahozva a hollandi társaság teljesen egyenrangúként fogad be. Itt a legjobb társaságban találkozik az ember akár Jongherekkel is, kiknek az anyjuk, vagy nagyanyjuk jávai bennszülött. Ez is ennek a népnek a bölcsességét bizonyítja: az által, hogy színes alattvalóikat nem tekintik páriáknak, hanem minden vonatkozásban emberként kezelik, meg tudták tartani a gyarmataikat haditengerészet nélkül, erőszak nélkül, dacára, hogy Jáva és Borneo igen értékes és kívánatos koloniák.

Megkerestük a pózt; kényelmes is legyen és mentül kevesebb árnyék az arcon, hogy a ráncok jobban eltünjenek. (Ezt persze nem mondtam neki.)

Elég érdekes feladat is volt. A széles arc, kiálló pofacsontokkal majdnem kínai benyomást tett. A szemhéjjak is olyan átborulók, mint a kínaiaknál. Kora dacára koromfekete haja annyira síma, sűrű és fényes, mintha atlasz sisakot viselne.

Nagyon nyugodtan ült, akár valami keleti bálvány és sohasem szólt egy szót sem, úgyhogy elég gyorsan haladtam a képpel, bár csak egy-egy órát dolgoztam, hogy el ne fárasszam.

Tán harmadik napon bejött a férje. Súlyos szőke, már kopaszodó hollandi, jómódra valló pocakkal, melyet hatalmas óralánc abrancsolt át. Minden köszönés nélkül a hátam mögé lépett, belebámult a készülő képbe, nézte egy ideig, aztán az asszonyhoz ment. Valamit beszéltek előttem ismeretlen nyelven, ami úgy hangzott, mint a madárcsicsergés egy-egy csattintással vegyítve. Pár szó után az asszony hozzám fordult:

— „Szokott ön uzsonyálni?" — kérdezte, — „mert ha

szokott, akkor rendelek önnek egy csésze csokoládét" és hozzátette nagylelkű hangsúllyal „csokoládét habbal". A férfi is jólelkűen bólintott felém, mintha azt mondaná: „nem sajnáljuk mi ezt magától, szegény piktorembertől".

Örömmel fogadtam el. Nemcsak a csokoládénak és a tejhabnak örültem, de inkább annak, hogy úgy látszik, a férjnek tetszik a kép. (Megvallom, bizonyos mértékig megcsinosítottam ő Nagyságát, akár a jó Aarlofs.)

Ezután minden délután megkaptam a csokoládémat, és ötödnapra kész volt a kis aquarell-portrait, melynek hátterét szobámban fejeztem be. Mikor visszahoztam, nagy családi tanács volt; minden távolságból, világításból megszemlélték. Aztán újra tárgyaltak madárnyelven és most a férfi fordult hozzám:

— A nőmnek van egy szép gyémánt melltűje; nem lehetne-e azt még reá festeni utólag?

— „Hogyne", mondottam, „tessék csak föltűzni". Az asszony előkereste a „broche"-t. Kis arany arabeszk féle volt, a középen egy körömhegy nagyságú kicsi gyémánttal; majdnem beleveszett a csipkefodrokba! Gondoltam ez így nem lesz jó, ez a csöpp ékszer meg se látszik, ha természet után megyek, — hát mondtam: majd a szobámban beleföstöm, mert itt nincs fedőfestékem.

— „A broche-t magával akarja vinni?" kérdezte a nő rejtett aggodalommal; de megnyugtattam:

— „Oh, azt már fejből meg tudom csinálni" — és elmentem a szobámba.

A melltűt kétszer akkorára vettem. A gyémántot négyszer akkorára. Negyedóra múlva visszamentem a házaspárhoz. Nagyon örültek. Újra gusztálták mindenünnét. Végre a férj barátságosan a vállamra ütött:

— „Nem gondolja-e Ön (most már azt mondta: kedves barátom), nem gondolja, hogy a gyémánt a valóságban talán valamivel nagyobb? — Oh! nem sokkal, de mégis valamivel?"

Kérlelve nézett reám. Jól tudta, hogy nem nagyobb, hanem jóval kisebb. De a szavai oly világosan mondták: „Fesse kérem még nagyobbra az én kedvemért!"

Hát hogyne tettem volna meg! Bevallottam, hogy én tévedtem és újra visszavonulva, akkora nagy követ föstöt-

tem a nő mellére, akár egy Kohinoor-fióka és mikor meglátták, nagyon örültek; másnap pedig, mikor berámázva átadtam a képet, nemcsak szívesen fizettek, hanem a férj megrendelte nálam úgy a saját, mint az ő anyja arcképét, és nem is alkudott le semmit a kétszáz forintból. Igy igazolódott az a közmondás: „Jótéteményért jó jár!"

Ez a kis történet legkedvesebb emlékeim közé tartozik, azért is beszéltem el ilyen nagy hosszadalmassággal. — Még egy mulatságos epilogja volt később.

Telcs Ede két évvel később, nem lévén Pesten munkája, az amsterdami Begheer ezüstárú cégnél mint kisplasztikus alkalmazást vállalt, Telcsékhez pedig én sokat jártam háború előtt, hiszen az ő szobrához én csináltam az architekturát az Erzsébet emlékpályázatkor. Mikor Pestre visszatértem, tán el is mondtam ezeket neki. A leánya, ki vele ment ki, véletlenül megismerkedett azzal a jávai öreg hölggyel és annak lakásán látta is azt a képemet. A hölgy kérdezte, nem ismeri-e azt a magyar festőt, aki azt festette? — A kis leány azt válaszolta, hogyne ismerné, az egy gróf, aki most Magyarország külügyminisztere.

— „Az nem az!" — felete a hölgy, — „aki engem föstött, az *egy nagyon szerény, igénytelen ember volt!*"

És hiába magyarázta a Telcs leánya, hogy ő biztosan tudja, az aláírásomat is ismeri, — én akkor menekült voltam, de most miniszter vagyok, — az öreg nő megmaradt abban, hogy az teljes lehetetlenség, az ő szegény piktora más valaki volt!

A megrendelt arcképek megfestésére sajnos nem került sor.

Még aznap este kaptam Bethlen sürgönyét Bécsből, melyben csak annyi volt: „Gyere azonnal".

Tudtam, mit jelent. Tudtam, azt jelenti, hogy a Szovjeturalom Budapesten végnapjait éli. Tudtam, hogy a hazatérést jelenti, végét az emigrációs életnek, végét a hontalanságnak, talán visszajutást otthonomba, Erdélybe.

Mégis, mikor gyors pakkolás, visum-szerzés, búcsúzás után a vonat kirobogott velem a hágai pályaudvarból, midőn mind jobban elapadt ennek a kedves városnak a képe

széjjeltáguló zöld mezők mögött, a visszatérés örömteljes reményébe bánat is vegyült, bánat: elhagyni ezt a helyet, hol aránylag gondtalanul éltem annyi hónapot, védetten a világ viharaitól, egyszerű és kedves munkában. És ahogy sötétedett az este, ahogy zakatolt a vonat, rohanva keletnek a nyílegyenes síneken, önkéntelen is éreztem, hogy nagy felelősségek, küzdések és csalódások felé visz, szenvedélyek és gyűlölségek közé, nehéz kötelességek vállalása felé és örömtelen, tán hiábavaló harcba.

XI.

Bécs nagyon megváltozott, mióta múlt januárban néhány napot töltöttem ott. Az az önkéntes tiszti őrség, mely a császári palotát a város kellő közepén citadellaként lezárta volt, eltünt, széjjeloszlott, miután az uralkodó angol fedezet alatt elhagyta az országot, a családjával Schweizba költözött. Talán bölcsen tette. Talán nem volt maradása a mind jobban pirosodó Bécs közelében. Talán az élete is veszélyben forgott. Talán nem követhette Ruprecht bajor trónörökös, vagy Boris bolgár király példáját, kik honn maradtak, az előbbi pláne még a rövid életű bajor szovjet alatt is. — Nem ismertem eléggé az okokat, melyek elutazásra bírták, és mindazt, amit pro és contra hallottam sokaktól, ellenőrizni soh'sem volt módomban. Bizonyos azonban, hogy távozása után a császárhű és konzervativ elemek teljesen eltüntek, falura vagy vidéki városokba vándoroltak és Deutsch-Oesterreich kormányzata mind balabbra tolódott.

A budapesti tanácsköztársaság erős kommunista propagandát folytatott Bécsben. Ha sikerült volna ott is hatalomra jutni, különösen a bajor bolsevista kísérlet idején, áprilisban, úgy Európa közepéig ki lett volna építve az utjok.

Két forradalmi puccsot meg is próbáltak és talán fölül is kerekedtek volna végül, ha Schober, az akkori Polizei-Präsident, — a későbbi kancellár, — szembe nem szállt volna nagy bölcsességgel és eréllyel is ezeknek a meg-megújuló kísérleteknek. Schober helyzete a Renner—Bauer kormánnyal szemben, annak bizonytalan és folyton habozó volta miatt, elég nehéz volt, mert Ausztria akkori politikai „vezérei" mindig számítottak azzal a lehetőséggel, hogy náluk is előbb-utóbb bolsevizmus lesz és sokan közülök

abban az irányban is valami önbiztosítás félét akartak maguknak szerezni. Ezek tán azt gondolták: — „*Nichts Gewisses weiss man nicht!*" — ahogy szegény nagyanyám mondta szándékosan rossz németséggel.

Schobernek azonban május első napjaiban váratlanul olyan adatok kerültek a kezébe arról az aknamunkáról, melyet Kún Béláék az osztrák fővárosban folytatnak, annyira bizonyítani tudta saját kormánya előtt, hogy őket hatalmukban és személyükben is milyen veszély fenyegeti, — hogy szabadkezet nyert és befolyása megnövekedvén elég erélyel tudott úgy a szovjet propaganda ellen föllépni, mint az oda menekült magyar emigránsokkal jóakaratulag bánni.

Ez bizony egy elég kockázatos vállakozásnak az előre nem látott eredménye volt.

Bécsbe akkor sok magyar katonatiszt húzódott meg. Központjuk az egykori magyar gárda palotája volt, melyben Takács-Tholvay gróf ezredes vezetése alatt az összeomlás óta magyar részről a katonai fölszámoló bizottság működött. Ezek a tisztek valahogy megtudták, hogy egy Fenyő nevezetű népbiztos érkezik Bécsbe, a bankgassei magyar szovjet-követségi házba, nagyon nagy összegű pénzzel, sok-sok millióval, melyet a kommunista forradalmi fölkelés költségeire küldenek. A hír azt is állította, hogy a magyar szent koronát is hozza Fenyő, melyet külföldre akarnak csempészni, hogy ott eladják.*

A tisztek érintkezésbe léptek néhány, a Bristol-szállóban élő politikussal (ez volt az emigránsok elegánsabb és kalandosabb csoportja, kikről később még szó lesz), kik egy angol újságírót szereztek meg a dologhoz. Ez — nemcsak szívességből — mint angol diplomata szerepelt. Május 2-án este a tisztek hirtelen berontottak a követségi palotába, az ottani pár embert lezárták és mikor a népbiztos éjféltájt megérkezett, azt is lefülelték. A szent-korona nem volt vele, de nagyon sok pénz, állítólag 135 millió különböző idegen valutákban és „kék pénz"-ben. Miután a biz-

* Ezt mi Hollandiában is hallottuk, hól Nagy Elek és Thyssan-Bornemissza segitségével egy pénzcsoportot alakitottunk, mely a Szt.-István koronáját megvette volna, ha valahol eladásra kinálják, nehogy olyan kezekbe jusson, honnan többé vissza nem lehet szerezni. Alberge amsterdami hires antiquarus vállalta a régiségpiac ellenörzését.

tost és a pénzt, mely legnagyobbrészt az ellenforradalmi sereg ausztriai és szegedi szervezésére fordíttatott később, biztonságba helyezték, átvizsgálták a követség összes iratait. Ez volt a szerencséjük, mert midőn másnap Kun Béla fölszólítására az osztrák rendőrség letartóztatta a tiszteket, akkora bizonyító anyagot mutattak be a Polizei-präsidiumnak a szovjet-követség által folytatott aknamunkáról és további terveiről, így az ausztriai kormány erőszakos eltávolításáról, sőt arról is, hogy a Bank-gassei palotából még a szomszédos osztrák-magyar bank kirablását is tervezték a földalatti csatornán át, hogy a tiszteket nehány nap mulva kaució ellenében szabadon bocsátotta a bécsi rendőrség.

Ezután Schober egész eréllyel fordulhatott a kommunista propaganda ellen, a magyar emigrációt pedig jóakaratú semlegességgel kezelte.

Igen sok magyar emigráns élt ekkor Bécsben: sok száz tiszt és több csoport politikai menekült, képviselők, elkergetett állami hivatalnokok és tisztviselők, de sok olyan ember is, kit bár politikával soh'sem foglalkozott, de a neve vagy a vagyona miatt túszul le akartak otthon fogni.

A Bethlen István csoportja, mely a szegedi kormánynyal annak megalakulása óta állandó összeköttetésben állt és oda tiszteket és információkat küldött, megérkezésemkor a „*Lugeck*" egyik házában tartott fönn egy szűkös kis irodát. A „Roteturm-Strasse" nagyforgalmú útja mellett van a „*Lugeck*" tér. De oda lehet jutni Bécsnek azon a számos szűk kis belvárosi utcáján, sok átjáró házán is, úgy hogy tízféle módon odamehetett az ember és tíz más úton eltünhetett onnan. Az irodát állandóan őrizni kellett, mivel a rendőrség csak szemet húnyt az ellenforradalmi szervezkedés fölött, de nem adott neki védelmet. A vörösek pedig tudván, hogy komoly munka itt folyik ellenük, többször erőszakot próbáltak ellene.

Furcsa élet volt ez ott Bécsben. Az osztrák hatóságok passziv viselkedése mellett, lappangó harc a magyar polgári menekültek és a budapesti propagandisták között. Mindenki revolverrel járt. A nagyvárosnak gyéren világított, de békésnek látszó utcáin mégis fölfigyeltünk, ha va-

lami járókelő hosszabban követett, és szembefordulva megvártuk, hogy az elhaladjon. Egy-egy vendéglőben vacsorakor néha a szomszéd asztalnál vörösek ültek, kikkel ugyan farkasszemet néztünk, de kellemesen sörözve eltréfálkoztunk azokkal a magyar hölgyekkel, kikből egynehány a férjével menekült Bécsbe.

Mind csinos nők voltak, hiszen csak fiatalok vállalkoztak az olykor nagyon kockázatos menekülésre.

Az egyiknek kiszökése nagyon kedves és bizonysága annak, hogy milyen életrevaló tud az asszony lenni.

A férjével egy győrmegyei kuriába bujtak meg. Itt határozták el, hogy átszöknek a határon. A terv, melyet az a nagyon okos férj sok igen széles alaposságú tanulmány, menetrend olvasás, jegyzés és töprengés után kidolgozott, az volt, hogy ki-ki egyedül utazik más-más vonattal Bruck-ig és ott a határhídnál a legpontosabban találkoznak egymással. Csalhatatlan biztonsággal találkoznak, ha az asszony jól megtanulja a leckét. Meg is tanulta, bár már unta kissé, hogy a férje annyiszor ismétli neki. — A férj előző nap hát elutazott Győrbe, onnan indulandó. A nő Óvárt szállt vonatba. Idejében Bruckba is ért. Aki nem érkezett meg, az a férje volt! Az, aki tanította már napok óta: „El ne maradj! Le ne késsél! Ott légy pontosan! Az életedbe kerülhet, ha eltévedsz! — Mit csináljak, ha nem leszel ott?! Meghalnék az aggodalomtól, ha nem találnálak! Eszednél légy! — eszednél légy, most az egyszer!" — és még sok egyebet, tán nem is hízelgő dolgokat mondott képletes beszédekkel. És ő a nagyokos férj nem jött; ő maradt el, ő ült be Győrben nem a brucki, de tévedésből a soproni vonatba!

A felesége várta. Parasztasszonynak öltözve, kendővel a fején, bőséges szoknyákban. Igy is nagyon csinos volt. A hátán batyuban minden cók-mókja alatt az ékszerei. Semmi írás, igazolás nem volt nála, mert az ura bár a legjobb hamisítványokat megszerezte, jó móddal, de egyet sem adott neki, merthogy fehérnépre nem jó írást bízni, bizton elveszíti, és akkor nincsen elő, amikorra kéne!

Most hát mit csináljon?!

Az állomásról nem távozhatott, hiszen hitvestársa

mind azt mondta „ott legyél! el ne kószálj!" — hát ott kellett maradnia. És várt.

Várt napestig.

Látva, hogy a férje nem jön, beszédbe ereszkedett a hidat őrző vörös katonákkal. Leült hozzájuk a padra. Tereferélt. Tréfálkozott. Aztán elkezdett sopánkodni nagyon, hogy a nagynénije nem jön, az, aki bement a városba és ő biza vissza kéne menjen az osztrák Bruck-ba, ahol szolgál. Most mit tegyen, megveri a gazdája, ha tovább is késik. És addig beszélt, addig panaszkodott, azt hiszem addig mosolygott is szépen a marcona hadfiakra, míg azok végül nemcsak átbocsátották a határon, de még el is kísérték az osztrák őrségig, hogy baja ne essék!

A férj vagy egy héttel később jutott csak el Bécsbe, és azt hiszem azért a késésért busásan megbünhödött szegény nem is egy, de sokszorta és sokféle módon.

A Bankgasse-ban „szerzett" pénzen a menekültek több tervet próbáltak megvalósítani. Az egyik ilyen kisérlet az volt: csapatokat szervezni Vas- és Zala-megyék stájer határa előtt, melyekkel onnan be lehetne törni az amúgy is eléggé ellentálló vármegyékbe. — Tiszt volt elég, de közlegény kevés. Ezért hát azt határozták, hogy verbuválnak a bécsi lakosság között elszánt, jószándékú embereket. Kishirdetést tettek egy pár lapba, mely szerint erőteljes fiatal és bátor ifjakat illő javadalmazás mellett fölfogad X. Y. és Z. iroda itt és itt, melyekben jelentkezni lehet délelőtt ennyi órától, délután ennyi óráig. — Én csak az egyik ilyen sorozó irodának a sorsát ösmerem, egy barátom mondta el, aki annál a bizottságnál a pénztáros föladatát töltötte be, de azt hiszem mindeniké azonos volt.

Ez az X. Y. vagy Z. iroda a Landstrassén nyilt meg a „*Rother Hahn*" nevezetű fogadóban. A bizottság öt tagból állt. Mikor ezek reggel odamentek, meglepetésükre már nagyszámú vállalkozó legény várt rájuk a járdán, de ahogy telt az idő, mind jobban szaporodtak. — A szerződtetés odabent pedig elég lassan haladt. Nem is mehetett másként, hiszen minden zsoldos-jelölt egész nácionáléját meg kellett ismerni, kissé a nézeteit is, a jellemét, múltját is és

azt is meg kellett neki magyarázni, mire fogadják föl. Az elég tágas terem zsúfolásig megtelt, de odakünn a járdán, az úttesten sok-sokszázan várakoztak a bebocsátásra, olyannyira, hogy még a forgalom is fönnakadt a Landstrasse-n. Hogy ilyen sokan jelentkeztek a hírdetésre, nem csoda, hiszen Bécsben akkoriban már nagy munkanélküliség uralkodott.

Mármost ez a csődület föltűnt a kerületi rendőr-komisszárnak. Toboroznak a Landstrasse-n fiatal munkásokat?! — ez csak bolsevista dolog lehet! — Meg is telefonálta ezt a központba, honnan rögtön utasítást vett, hogy a sorozókat el kell fogni, a csődületet pedig széjjeloszlatni rögtön!

Körülbelül délfelé lehetett, midőn a rendőrség, egy detektiv vezetése alatt, benyomult a „*Rother Hahn*"-ba.

„Hände hoch!" kiáltott a vezető revolverrel a kezében.

Nagy riadalom támadt erre. A zsoldos kandidatusok pillanatok alatt már elillantak; az ötös bizottságból kettő, az is elmenekült a nagy zándorodásban. Csak a barátom és két társa maradt a teremben. — A detektiv igazoltatott. Már arra, hogy az egyik huszár őrnagy, a másik kapitánynak mondta magát, erősen csóválta a fejét — de a barátom nevére — Bécsben is nagyon ismerős főrangú névre — arra már elképedt. Csak akkor hitte el végre, midőn iratokkal is bizonyítani tudta.

— „Jessus Maria! San's denn a Verwandter vom lieben Grafen Anton?" — kérdezte, — und von der Gräfin Sarolta?" — „und wie san's denn a Bolschewik worden?!"

Kisült, hogy a detektiv azoknál volt fiatal korában vadőr; az egész családot, kik nagyon jószívüek voltak, ismerte, szerette, most is hálával gondol reájuk.

Ezek után nem volt nehéz meggyőzni arról, hogy éppen a kommunisták ellen gyűjtöttek embert, nem pedig a javukra. A detektiv most már szívesen elbocsátotta volna foglyait, de hát az utasítás az volt, hogy be kell a tetteseket kísérni a kerületi kapitányságra, ami neki borzasztó terhére esett. — Hogy ilyen urakat rendőrök kísérjék világos nappal a Landstrassén végig! — nem, az lehetetlen! — Úgy oldotta meg hát a kérdést, hogy a „foglyok" elől mentek magukban, mintha csak sétálnának; tíz lépéssel

hátrább a rendőrök a temérdek lefoglalt iratot cipelik, a detektív úr pedig a tulsó járdáról integet, hogy erre meg arra, amíg odataláltak a Polizei-kommissariatra.

A komisszár úr jó kis tintaszagú „Beamter" emberke volt. Jóakaró, de pontos és parancstisztelő. Az iratokból csak azt tartotta meg, ami az ügyre vonatkozott, egyebet, így a barátom chekk-könyvét és jegyzeteit, visszaadta rögtön. — „Mindjárt telefonál a központba, hogy mitevő legyen. Addig érezzék magukat az urak *otthon!*" mondotta.

Minthogy dél volt és válasz nem jött azonnal, a rendőrök a szomszédos legjobb vendéglőből ebédet hoztak a letartóztatottak számára, a detektivek pedig minden módon mulattatásukra törekedtek. Ebbe telt el nehány óra, mire megérkezett a rendelkezés szabadulásukra és estefelé a sorozóbizottságnak azok a tagjai, kik a *„Rother Hahn"*-ból nem ugrottak el, nyugodtan hazatérhettek.

De nem úgy jártak azok, akik elillantak onnan. Az a kettő jó magyar összeesküvői óvatossággal elment még aznap délután korzózni a Kärntner-Strasséra. Ott az egyik sorozandó megismerte őket. Nagy buzgón a sarki rendőrnek szólt. A sarki rendőr segítségért fütyült. A korzózó urakat lefogták és panganétok között bevitték végig a Ringen a Főkapitányságra. Ott senyvedtek magánzárkákban napokig. Végre hire kelt, mi történt velük és közbenjártak. És csak így szabadultak ki nagysokára.

Minthogy julius végén érkeztem Bécsbe, személyes impresszióim csupán e legutolsó időre vonatkoznak. Ezeken kívül csak olyanokat jegyzek föl ide, amit ott élő számos barátomtól hallottam és amik szakkönyvekben nem láttak napvilágot, de mint adatok jellemzőek a korszakra, vagy az abban szereplőkre.

Bécsben már csak két oázis őrizte meg a császárváros régi légkörét.

Az egyik a Hitzingi Zichy-villa, hol a menekült nők egy része gyűlt össze és hol délutánonként bridge-partie folyt, teljesen képzelt valutában — pénze senkinek sem lévén — és könnyed flirt-beszéd. A hölgyek kevesen és fér-

fiak sokan, képzelni lehet hát, mennyire jó dolga volt az úgynevezett gyönge nemnek.

Sok hónappal később találkoztam, már Budapesten, az egyik hölggyel. — „Nem is láttuk egymást" — mondtam, — „a bolsevizmus óta!"

— „Oh! hol van már az a jó öreg bolsevizmus!" — felelte ő mosolyogva.

A másik oázis a Sacherné boltja. Az öreg Sacherné, annak a hires szállodának a tulajdonosnője, volt az utolsó aktiv osztrák legitimista. Mindenben ellentállt a Renner—Bauer kormánynak.

A kormány meg akarta törni. Kikapcsolták a villanyvilágítását, elvették a vendéglő italmérését, föllázították a pincéreit. Bírságolták, bosszantották minden módon. De ő nem engedett. A Restaurant-ját becsukta és csak a boltját tartotta nyitva, melyben a pénztár mellett trónolt karosszékben, akár valami császárné. Itt fogadta a régi hűségeseket, kik néha egy-egy doboz sardiniát vagy egy üvegecske régi „Mixed Pickles"-t jöttek venni, de legtöbbször csak diskurálni elmult szép időkről, hódolattal kezet csókolni. Valóban ő volt az utolsó uralkodónő *„in der Kaiserstadt"*.

A baloldali szereplőkből csak kettőt láttam Bécsben: az egyik Hatvani Lajos báró, a másik Böhm Vilmos.

Hatvani itt ugyanúgy kibicelt az eseményeknek, ahogy addig egyes kiválasztottaknak.

A kibic természete, hogy *„résztvesz"*. Ha a játékosnak *„Tercász-bélája"* van, úgy viselkedik, mintha ő miatta volna; ha pedig a bemondó megbukja a *„kontrát"*, hát csóválja a fejét nagyon, mert ő megcsinálta volna. Meg bizony — mert nem azt a kártyát kellett volna hívni, hanem egészen mást, ahogy megsúgta, de hát nem követték, nem hallgattak reá.

Egykor Ady nymbuszából font magának glóriát. Az októberi forradalom idején Károlyi-val sürüzött. Ady, kinek nem tetszett, hogy Hatvani vele henceg, nehány vers-

ben egyenlítette ki a sütkérezési számlát. Károlyi másképpen.

A forradalmi kibicelésből született az „*Egy hónap története*". Itt Hatvani mindent magának tulajdonít. Ő tanácsolta ekkor ezt. Ő mondta találóan azt. Az ő éleslátása akadályozta meg ezeket meg azokat.

Valóban azonban semmi szava soha. Csupán, hogy ő is ott volt. Ott volt az Astoriában, a Nemzeti Tanácsban és ott volt Belgrádban. De ama könyvben, melyet önreklámnak írt a forradalom utáni decemberben, abban akkora tevékenységet hírdet magáról, hogy azt, akik olvasták, mind komolyan vették és innen indult az a nagy gyűlölség ellene, ki pedig valójában addig, szegény, csak annak a játékosnak drukkolt, aki mellé leült.

Hatvani Bécsben is, dacára, hogy a Károlyi-forradalom egyenesvonalú fejlődése, a kommunizmus, őt, nagyiparos milliomost kiakobolította hazulról és számba se vette a radikális köntösét, — most is ugyanolyan olympusi fönnségből tekintett le mindenre és csak helyeselt vagy kritizált a magasból. De most már csak a pincérek hajlongtak mélyen, ha megpillantották Lucifernek stilizált, sovány ábrázatát.

Annak a szörnyű ellenszenvnek, melyet maga ellen puszta hiúságból költött, lett az eredménye, hogy a Ring-en meglesték és megpofozták; mire pedig igazán nem szolgált rá.

Vacsora időben az Imperial szállodából jött ki és a Grand Hotel felé indult. Mint mindig, a két oldalán két asszony és egy olasz újságíró, — tán sejtette, hogy lesnek reá. Ahogy a széles körút közepére ér, egy törpe vállas, vaskos ember hozzálép hátulról, megtapintja a vállát és azt mondja: — „Kérem báró úr!" A báró szembefordul, miáltal a két női testőr egy lépéssel tovább jut és abban a pillanatban a támadó két akkora nyaklevest húz le neki, hogy állítólag az Operától a Schwarzenberg-Platzig hallották. — Az olasz zsurnaliszta védelmére ugrik, de a pofozó embernek is volt egy kísérő társa, ki most az olasznak mér le egyet. Az olasz segítségért kiált: — „*Soccorso! Soccorso!*" és az Imperialból az olasz misszió tagjai kirohannak honfitársuk védelmére. De csak azt kapják ott, aki Hatvanit inzultálta, mert a másik, aki az olaszt ütötte

meg, azt már nem találták. Erre a lármára persze nagy tömeg gyűlt össze, mely a tisztekkel, a tömzsi foglyukkal és a sértett olasz íróval beömlik vissza a szállodába. Ott hosszas törvényt tartottak. Mikor azonban szembesítették a rabot az olasszal, az kijelentette, hogy nem ez ütötte meg őt, hanem egy hosszú, vékony, nyúrga ember. Hát erre nagy kölcsönös engedelemkérés, és mivel a fogoly folyékonyan beszélt olaszúl, hát nagy kibékülés, ölelkezés és a béke örömére pezsgő és fölköszöntők. Szegény Hatvanival pedig senki sem törődött. Ő künn maradt a helyszínén. A két asszony tápásztotta föl és ültette le a fasor egyik szomszédos padjára. Ott gubbasztott hosszasan a társnői között, kétrét görnyedve, mert hogy-hogynem, mikor tán védekezésből hanyatt vágta magát, valaki a tumultusban a hasára lépett.

Vele senki sem törődött. Sem vele, sem az ő sérelmével. Senki feléje nem fordult, sem barát, sem ellenség. Még százszor megverhették volna, de senki sem vette többé számba. Ő valahogy ismét kívül volt az események során. Megint csak éppen ott volt, de nem volt fontos, hogy ott van.

Ottlétem alatt hívta meg a pesti szovjet kiküldöttével, Böhm Vilmossal való tárgyalásra az angol misszió főnöke, Cunnigham, Bethlent. Böhm autójával találkoztam, midőn odahajtatott. Rögtön megismertem, bár csak egyszer láttam, akkor midőn honvédelmi államtitkár lett a Károlyi-kormányban. Ehhez az álláshoz talán azért jutott éppen ő és nem valaki más a szocialista pártból, mert Böhm mechanikus munkás létére, évek óta tartotta rendben a honvédelmi miniszterium írógépeit. Láttára mulatságos kis történet jutott eszembe.

Rögtön kineveztetése után ment föl új hivatala lépcsőjén, midőn egy csoport írógépkisasszony jött vele szemben, kik ebédelni indultak. Az egyik a vállára ütött az államtitkár úrnak:

— „Böhm bácsi! — jó, hogy itt jár — nézze meg a Remingtonomat, valami baj van vele!“ — és választ sem várva, tovább szaladt a lépcsőn.

Böhm Vilmos nagy karriért csinált még ezután. Hadügyi népbiztos lett, majd a vörös hadsereg főparancsnoka. Hadvezéri állapotában el kell ismerni, volt annyi belátása, hogy vezérkari főnökét, Stromfeld-et, nem akadályozta, hanem támadói ellen megvédte. Talán mégis hasznára vált, hogy bejáratos volt a honvédelem berkeibe!

Különben a forradalmi időknek mindig az a jellege, hogy olykor igen nagy szerephez jutnak azok, kik békés világban egyébbel foglalkoztak volna, vagy legfennebb valahol, színpadi nyelven szólva, a *„nép és katonaság"* között ágálnának csak. Egy kis titkár követi szerephez jut, egy hadnagyocska pár órára generális. A véletlen jelenlét, az emberek hiánya, az, hogy valamely döntő percben éppen ott van kéznél, vagy valamit elhatározni kell, hirtelen és felsőbb parancs nélkül, sokakat olyan tiszthez juttatott, melyet sohasem álmodtak volna, vagy csak hosszú szolgálat után. Kivételesen egy-egy valódi tehetségnek alkalma nyílik így bizonyságot tenni magáról, hatalmas ugrással nagy útat befutni, elérni oda, hova más időben csak sok év multán, és ez nagy nyereség. A legtöbbje azonban nem ilyen. Azt a szerepet, melyet számos véletlen összejátszása bíz reá, úgy tekinti, mintha az ő nagy képességei miatt nyerte volna el és későbbre, néha egész életére meg van mérgezve, csalódott, elégedetlen és minden intrikára hajlandóvá válik. Ez tulajdonképen természetes, hiszen ő azt hiszi, hogy később, már rendezett viszonyok között, őt nem tehetségtelensége miatt, hanem csupán gonosz rosszindulatból mellőzik. Hiába! — Semmit sem nehezebb elfeledni, mint a politikai szereplést annak, akinek váratlanul jött. Forradalmi viszonyok között mindenki hivatottnak érzi magát mindenre. És belefog. És megpróbálja. Megpróbálja, néha nagyon könnyelműen és minden meggondolás nélkül és némelykor elég lelkiismeretlenül is.

Ennek példájául álljon itt a nevezetes *„Bruck-i puccs"* époszi története, melyet úgy mondok el, ahogy nekem több szereplője elmondta. Az előzmények homályosak ugyan, de maga a puccs úgy történt, ahogy alább olvasható.

Junius eleje volt. Megjött a hír, hogy Szegeden megalakult Károlyi Gyula ellenforradalmi kormánya. Az *Entente* nem ismerte el. Cunnigham ezredes szerint a „*Szövetséges Hatalmak*" csak olyan kormányt fognak elismerni, melyet meg nem szállott magyar területen kiáltanak ki; Szeged pedig francia kézben volt akkor. — Bethlen ezzel nem törődött, hanem rögtön kapcsolatba lépett a szegediekkel és az ott alakuló nemzeti hadsereg legtöbb tisztjét és ama Bank-gassei milliókból pénzt ő küldött oda.

A Bristol-beli csoport mást próbált. Ha az kell, hogy magyar földön kiáltsanak ki kormányt, hát azt kell megcsinálni! Itt van közel Bruck-Királyhida! Azt meg kell lepni, elfoglalni és ott kormányt proklamálni.

Tehát ehhez fogtak hozzá.

A következő terv alakult ki: Titkos küldöncökkel oda kell hívni sok jószándékú embert, kik meglapulnak a Lajta magyar oldalán az állomás közelében, és várnak. Megvárják, míg Bécsből egy tiszti század megjelenik az osztrák oldalon.

Számba kellett venni elsőben, ki hány hívét tudja titkon odarendelni a Lajtahídjához. Úgy mondják: ez a számbavétel elég mozgalmasan alakult, egy kissé olyanformán, mint amikor a baccarat-nál a bankra licitálnak. Igaz magyar vérmességgel elkapta őket a ló, mert míg a reálisabbak azzal kezdték, hogy tán húszat vagy harmincat, a hazárdosabbak mindjárt százakra ugrottak és végül a legnagyobb gavallér az lett, ki kétezerhétszázról állt jót egymaga. Nahát ez jól van így! — A tisztekkel tárgyalásba kezdtek, kiket a Josefstadt egyik pensiójában toboroztak. A Bécsben élő tisztek persze szívesen vállalkoztak, annyival is inkább, mert a vezérek azt állították, hogy minden el van intézve. Odatúl nemcsak, hogy sok ezren várni fogják őket, de gépfegyverekről is gondoskodva van! Minden részlet fényesen kialakult. Meghatározott éjjelen taxikon mennek Bruckba. Ott közel a határhídhoz meg kell bújni. Egy mozdony, mintha csak tolatna, át fog jönni a hídon üres teherkocsikkal, azokba beszállunk, és a szerelvénnyel átjutunk a vörös őrség orra előtt be az állomásra. Aztán ott hajrá! — a várakozó barátaink csatlakoznak hozzánk, a vörös gárdát lefegyverezzük és — ? és mi kikiáltjuk

azt a magyar kormányt, melyet, az már egészen bizonyos! — elismer az *Entente*.

De még egy volt hátra: a kormányt megalakítani már előre, nehogy odatúl ezen kelljen tanakodni. Meg is alakult. És mivel ez így megtörtént, a tisztek annak tagjairól már napokkal előbb, mint miniszterekről beszéltek.

Jó magyar összeesküvő titoktartással, — nincs a világon, ki ebben a magyaron túltesz! — a terveikről nagyon is sokat beszéltek mindannyian. Úgy hallám: a bécsi fiakkeresek is tudták napokkal előre. Azt mondták:

— „Ti Kraffen kehn nach Pruck!" — és nagyon tetszett nekik.

Megjött a várva-várt este.

A Josefstadt pensiónál gyülekeznek vagy negyvenen. Már tíz autótaxi ott áll, az szállítja őket a „hadszíntérre". A század minden tagja valami kisebb összeget, egy rukkzsákot, katonasapkát és szolgálati övet kapott. Talán ötön-haton egy-egy revolvert is. Hol az ígért puska és munició? — kérdezik. — Oh! az még el van rejtve és külön szállítják. De ott mindenki megkapja a magáét, — majd ott Bruck-ban osztják ki, mert itt föltünő volna, ha fegyveresen szállnának az urak a taxikba. Jól van! — okosan van!

Indulás. Elől a vállalkozás katonai vezére, mögötte zárt sorokban a többi taxik a katonasipkás, bőröves, de civilruhás harcosokkal, be a nyári enyhe éjszakába...

Csak egyetlen autó válik ki a libasorból. Másfelé hajt. Ez a fuvar, mely a Manlicherekért és a patronért megy.

Soká szalad. Végre sötét néptelen utcában egy ódon kolostorhoz ér. Ez az. Itt vagyunk. Itt adják át a barátok a náluk elrejtett fegyvert.

A két tiszt körülnéz. Az utca üres. Most! Most nem látja senki, most csengetni lehet és amint a gvardian barát kiszól, azonnal a megbeszélt jelszót a fülébe súgni. „Jerusalem!" ez a jelszó.

Az egyik tiszt becsönget. — Valami léptek közelednek. A nagy tölgyfakapún kinyilik egy pici kis ablakocska.

— „Was wollen's?" — kérdi belölről, a vaksötétségből egy barátságtalan hang.

— „Jerusalem!" — súgja a tiszt a kis nyíláshoz hajolva.

— „Wa-as?" — kérdi a sötétség.

— „Jerusalem!" — ismétli most már hangosabban a megbizott.

Az ablak becsapódik. A léptek elmennek. Talán azért mentek el, hogy a fegyvereket elhozzák. Tehát várni kell. De furcsa, hogy így szó nélkül, minden válasz nélkül...!

És a két tiszt vár. Vár nagyon sokáig. Még mindig semmi. Semmi hang, semmi nesz. Semmi, ami valami mozgást jelezne. Hogy hoznák a puskákat, a töltényeket, a „miniszterek" rendelkezései szerint. Eltelik egy óra, másfél óra. Még mindig semmi. Semmi! És az idő telik.

A többiek már tán Bruck felé járnak! — és várják a fölszerelést. Hiszen még az éjjelre van a támadás is tervezve. Nem lehet tovább várni, újra csöngetni kell!

Újra csöngetnek és többször. Végre nagyvártva újra azok a nehéz léptek a kapú mögött. És ismét kinyílik a kis rés a kapún.

— „Was is?" — kérdi a hang.

— „Jerusalem!" — mondja a tiszt, és ismétli világosan: „Je-ru-sa-lem!"

— „....." — kiáltja bömbölve az ismeretlen kapus azt a nagyon népies felszólítást, melyet ritka ember teljesít szívesen — és dühösen becsapja az ablakot.

Hát ez kétségtelenül már nagyon határozott válasz! Úgy látszik itt nincs mit keresni! És most csak egy marad, hamar a többiek után és megjelenteni idejében, hogy a kitűnő jelszó nem működött, — nehogy valamibe fegyvertelen belefogjanak.

Száguld a taxi. Végre Bruck-ba érnek.

Ott az osztrák állomáson megtalálják egy-két társukat, kiket őrnek hagytak ott, a többiek pedig beköltöztek a szomszédos fogadóba, melynek neve, mintha a vörös szín mindenütt üldözné őket, *„Rother Ochs"!*

Az egész társaság ott volt, a „vezérkar" is, a „miniszter urak" is.

Az újonnan érkezettek jelentették a „jelszó" balsikerét, de ennek a felelősségét senki sem vállalta. Ki az egyiket, ki a másikat okolta, végül megegyeztek olyan személyekben, kik nem jöttek velük, hanem Bécsben maradtak. Ez a „Jerusalem" ügy később sem tisztázódott soha!

Azt sem tudtam meg, miért maradtak Bruck-ban és miért várták a következő éjjelt? — mert az én hites tanúim ebben az ügyben csak közkatonák voltak, nem pedig vezérek. Tény az, hogy ott maradtak és másnap éjjelre helyezték át a tervezett támadást.

Fogadóban ha vár, hát mit csinálhat az ember? Mi mást tehet, hát egy-egy spriccert iszik vagy sört, vagy egy kis szíverősítőt. És mivel sokan vannak, hát egy pár dal, szép bús magyar dal, vagy ropogós csárdás is elhangzik. És ha ez kihallatszik a járdára? — Sebaj! Sok nép úgysem jár erre, és a dalos embert az Isten is szereti.

Egész nap sem ülhet mindenki egyhelyt. Hát ki-kiszállingózik egyik-másik az utcára cigarettát, dohányt, vagy képes levelezőlapot venni. Végre is ilyen kis vidéki határvároskában talán nem nagyon föltünő, ha idegen, jólöltözött civileket katonasapkásan, szolgálati bőrővvel körülszíjjazottan meg is lát valaki! Nincs abban semmi rossz; oh az egészen más volna, ha teljes mundérban volnának.

Igy telik a nap.

Délután a vendéglőbe betér két munkás a hídon túlról és leül a szomszéd-asztalhoz. Vajjon üzenetet hoznak? — Nem! Kisül, hogy bolsevisták és kémkedni jöttek! Elfogják őket. Fölviszik az emeletre a boltíves oszlopos folyosón és ott nagy inquisitio, aztán bebörtönzik végleg az egyik hotelszobába. Őr is őrizte őket. Vissza ne szökhessenek, hírt ne vihessenek arról, hogy itt mi készül olyan nagy titokban!

Végre este lesz. A tiszti század ismét a Lajta hídhoz vonul. Lefeküsznek a sínek mentén és a töltésoldalba. Ismét hosszasan várnak.

Éjjel van. Odatúl sípol egy-egy lokomotiv. Talán ez az?! — Talán ez jön? — Egy-egy vörös lámpa megjelenik néha, imbolyog ide-oda és aztán eltűnik.

Végre teljes csönd, de nem jön semmi.

Tanakodás. Mégis át kellene menni.

De ki menjen elől?

Csak egynek volt puskája, az egyik barátomnak, egy kitűnő Manlicher-Schönauer vadászfegyvere. Mondják: — menjen ő elől a puskával! — Ő szabadkozik.

Miért én? — így érvel okosan — hiszen ezzel akár 100

méterről is pontosan tudok lőni; a revolverekkel menjenek előre, mert azok csak közelről érnek valamit!

Hát így is történt. Vagy ötön nekiindultak, mint elővéd, köztük az egyik „miniszter".

Azután vagy negyven lépésnyire a „fősereg", élükön az egyetlen golyós-puskával; mögöttük a rezerva, a hadászat minden törvényei szerint.

Az elővéd elindul: már a hídfőnél jár. Odatúl lövések hangzanak. Talán gépfegyver kattogás is. Megállnak. Tanakodnak. Úgy látszik a vörösek észrevettek valamit és a hídat lövik! Hát így mégis bolondság neki menni a tulsó oldalnak! Visszatérnek a főhadhoz, mely a lövöldözés hallatára a sínek között vagy melléje feküdt le laposan, vagy üres waggonokban keresett fedezéket. (Szemtanuk szerint az egyik vezér, dacára vaskos termetének, olyan lapos tudott lenni e percben, hogy a sínek mellől ki sem látszott!) Olykor ismét megindul a lődözés odatúl. Újra tanácskoznak, mi legyen, hogy legyen. — Nagyon nehéz bármit határozni.

Végűl a sors oldja meg a helyzetet. A hátvéd jelenti, hogy közeledik a brucki Heimwehr. Már hallatszik is a lépése. Mindenki usgyé — vesd el magad! be az ott várakozó marhaszállító waggonokba. Odabenn a vaksötét kocsiban a magukkal hozott pénzt — vagy 6—7 millió volt velök a bankgassei összegnek abból a részéből, melyet a Bristol-beli csoport tartott meg, — azt osztanák szét hirtelen, hogy megmentsék. — „Vedd át ezt a milliót!" — hallatszik a koromsötétségben. — „Nem kell!" — „Vedd át! nálam kettő van!" — „Nem kell!" És dugdossák egymásnak, sülyesztik el zsebben, csizmaszárban, ahogy lehet.

De az osztrák „Heimwehr" már a waggonokhoz ér. Talán föl sem fedeznék őket a világtalan éjben, ha egy waggonajtóból az egyik „miniszter"-nek, ki nagyon nagy mahumet ember volt és nem fért be egész hosszában, ki nem lóg a lába.

„Ahol láb van, ott ember is van!" — gondolták az osztrák rendőrök és alsó végtagjainál fogva kihúzták a waggonból a „minisztert". Letartóztatták aztán az egész társaságot és bevitték az osztrák kaszárnyába.

Ott igen barátságosan bántak velök, ételt-italt adtak,

és bár elsőben valamelyik határvárosba akarták internálni, ami tán végzetessé is válhatott volna, végül beszállították mindet Bécsbe a Schottenring ringre, honnan Bethlen István közbelépésére rövidesen kiszabadultak.

Kára ebből senkinek sem lett, csak annak az egy barátomnak, aki a saját finom vadászpuskáját vitte magával Bruckba. A jó Manlicher Schönauer-t elkobozták és soha életében vissza nem kapta. Nem volt e világon vesztes, csak ő.

Bécsben, midőn megérkeztem, még mindig kacagtak a „Bruck-i puccson". Én is itt humorosan mondom el. De ha az ember belégondol, milyen komoly veszélybe vitték a vezetők azt a sok derék embert, kik bennök bízva vállalkoztak reá, meg kell borzadni azon a végtelen könnyelműségen és felületességen, amellyel azt megrendezték. E rendezésnek különben sohasem akadt gazdája.

A Böhm—Bethlen-féle találkozás után néhány nappal jött a hír, hogy a pesti szovjet-kormány lemondott és a Peidl-minisztérium vette át az uralmat. Ekkor Cunnigham ezredes és Borghese, az olasz meghatalmazott, talán a francia is, magukhoz hívták az emigrációbn élő magyar politikusokat. Koncentrációs kormány alakításáról volt szó, mely a Peidl-ét fölváltaná és melyben minden párt, a kommunisták kivételével képviselve volna. Biztosították, hogy az ilyen minisztériumot az *Egyesült Hatalmak* elismernék és a békekötés végett meghívnák Párisba. — Ez a koaliciós kormány iránti tárgyalás sok huza-vonával járt, mint minden olyan dolog, melynél bizonytalan befolyású csoportok vitatkoznak meg nem állapítható erejükről és fontosságukról és amelynél személyi ambiciók közrejátszanak. Nehány nap telt el ebben.

Még mindig tanácskoztak, alkudoztak az egyes tárcák elosztásáról, midőn újabb hír érkezett a magyar fővárosból.

A Peidl-kormányt, mely a román sereg bevonulása után teljesen védtelen volt, Friedrich István hirtelen ráütéssel elkergette és maga ült a helyébe. Ez ismét új helyzetet teremtett, mely mellett nem volt értelme Bécsben tárgyalni

a nagyhatalmak megbizottaival, mikor Magyarországon már két kormány is volt: a pesti és a szegedi.

Bár Friedrich nem nagy bizalomnak örvendett, — még túlközeli emlék volt az ő szélsőséges forradalmi szereplése az októberi napokban, — mégis az határoztatott, hogy mindannyian visszatérünk Budapestre, megpróbáljuk valami egységbe tömöríteni a szétforgácsolt erőket és minden személyi kérdéstől eltekinteni.

Úgy emlékszem, augusztus 10—12 körül indult az a vonat, mely a bécsi emigrációt hazavitte.

Hosszú sor ütött-kopott kocsi. Benne a bécsi politikusokból csak Bethlenre és Lovászyra emlékszem, de sok magánember is, kik Ausztriából tértek haza. Én az öreg Gerbeaud-val útaztam egy fülkében. Nagyon kedves, intelligens ember volt, kit régtől fogva ösmertem. A hosszú út alatt, miután elpanaszolta, miként tették tönkre a vörösek, a csokoládé sok csínját-bínját, vegyi föltételeit magyarázta nekem el. Nagyon érdekesen, hiszen ő elsőrangú szakember volt, és kellemesen is szórakoztatott vele; végre olyan társalgás, ami nem az az örökös politika!

Útunk jóideig minden esemény nélkül zajlott le, lassú döcögésben, néptelen, néma állomások előtt. Végre Győrbe értünk.

Az állomás fölzászlózva csupa trikolorral.

A perronon nagy tömeg. Elől a város municipiuma Ferencz József-kabátban a mi fogadtatásunkra.

Kiszálltunk. Azt hiszem a polgármester üdvözölte a hazatérőket, elsősorban Bethlent.

Rossz szokásom, hogy végtelenül unok minden ünnepi szónoklást, bármilyen jó is, talán azért, mert az ember úgyis előre tudja legtöbbször, amit a szónok mondani fog és ezért úgy érzi, mintha már mindazt hallotta volna, amit az mond, még mielőtt csak a száját is kinyitná. Igy hát inkább az ünneplő tömeget vettem szemügyre. — A legelől álló hatóságok mögött közvetlenül vagy négy-ötsoros félkörben csupa termetes, dúsidomú nő áll, széles orcájú, gazdag tokájú, ünneplő sok selyemszoknyákban, csattanásig

feszülő pruszlikban. Láttukra valahogy a magyar föld dús termékenységére kell gondolni. Ezek a győri kofák!

Megelégedetten, büszkén mosolyogtak, nagyon kedvesen. De ők nemcsak azért jöttek ki mindannyian, hogy minket beneventáljanak, hanem azért is, hogy mi gratuláljunk nekik. Mert ők voltak azok, kik megtörték a kommunizmust Győrött több nappal a rendszer összeomlása előtt. Úgy történt, hogy az ottani népbiztos valami paranccsal vagy rekvirálásfélével végleg felbőszítette őket. Erre ők megostromolták a városházát. Félrelökdösték a vörös őröket, fölrohantak az emeletre, megfogták a népbiztost és kidobták az ablakból. — Látva izmos karjaikat, hatalmas kezüket, bizony rossz sora lehetett annak a népbiztosnak. — El kell ismernünk, nagy merészség kellett ehez, és bizony véres bosszút álltak volna rajtuk, ha a terrorfiúkat reájok hozták volna. Szerencséjükre a tanácsköztársaság végső napjait élte és már nem ért rá büntetni. Ezeket hallván az ottani uraktól, a hősi kofák közé mentünk és sok dícséretttel, parolával örvendeztettük meg a győri asszonyokat.

De a mozdony fütyült. Indulni kellett tovább.

Leszállt az este.

Éjjel lett.

Hosszasan ment, ment tova a vonat.

Sötét, világítatlan állomások előtt, sok dübörgő följajduló váltókon, síró síneken mintha csak zokogó panasszsal haladt volna be a kirabolt, háborúk és forradalmak által tönkretett országba . . .

Mind sötétebb, vígasztalanabb az éjjel!

És az a kevés öröm, hogy vége az emigrációnak, vége a forradalmaknak is, elszállt a szívünkből.

Csak a jövendő aggodalma maradt.

És következtek vihar nélküli, de könyörtelen idők.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

AZ ERDÉLYI SZÉPMÍVES CÉH TAGJAINAK NÉVSORA

Adler Arnold
Adorján Emil dr.
Albert Sándor dr.
Arad-Csanádi Gazdasági Takarékpénztár
Aronsohn Arnold
Aronsohn Rudolf
Balajthy Jenő
Balássy Kálmán dr.
Bándy Béla
Bánffy Ferenc báró
Gróf Bánffy György
Barabás Ferenc
Barla Dezső
Báthory Lajos dr.
Béldi Erzsébet grófnő
Béldi Kálmán gróf
Dr. Berkes József
Bernády György dr.
Ifj. gróf Bethlen Balázsné
Biró Géza dr.
Bissingen Erzsébet grófnő
Bocsánczy András dr.
Bocsánczy László dr.
Boga Kálmán
Báró Bornemissza Elemérné
Bramberger Antal
Brüll Emánuel
Buzás István
Cseke Vince dr.
Czakó József dr.
Czodik Jenő
Datky Béla
Deák László
Deák Zoltán dr.
Gróf Degenfeld Miksa dr.
Demeter Gyula
Dermla Artur
Deutsch Jenő
Deutsek Géza dr.
Dr. Dezső Hugóné
Dékány Ibolyka
Dérczy László
Drexler Albert
Drexler Béla dr.
Dutka Kálmán
Emerich Endréné
Erdős Mátyás dr.
Erős Vilmos dr.
Fábián László dr.
Özv. Fábián Lajosné Kotsis Ilona
Fábry Ferenc
Farczády Jolán
Bisztrai Farkas Imréné
Farkas István
Farkas Lajos öccse M. Nagy Loránd
Farkas Mózes dr.
Felter Ignátz dr.
Ferencz Mendel
Folyovich János
Fövényessy Zoltán
Frenkel József
Fried Géza
Friedmann Mór
Gaál Gyula dr.
Gábos István dr.
Gál Ferenc
Gáspár István
Glancz Sándor
Grois László dr.
Goró Ferenc
Dr. Gönczy Gábor
Guttmann Miklós dr.
Dr. Gyárfás Albert
Győző Gyula
Hadházy Sándor

Haller Ferenc gróf
Hargithay Bertalan
Hegedüs Zoltánné
Hétfalusi Takarékpénztár R.-t.
Hilt Lajos
Hirsch Gusztáv dr.
Hirsch Hugó dr.
Hollós Izidor dr.
Gróf Horváth Tholdy Rudolfné sz. Vass Rachel grófnő
Jancsó Elemér dr.
Jekel József
Kálmán Jenő
Kassovicz Endre
Kecskeméthy Lipót dr.
Özv. báró Kemény Ákosné
Báró Kemény Géza
Kemény Gizella bárónő
Kemény János báró
Dr. Kertészné, Vadász Gizella fia, Kertész György
Khell Bogdán dr.
Kiss Ferenc
Klein Lipót dr.
Klözel Oszkár
Knizsek Károly
Koleszár Jenő dr.
Kolozsvári Iparos Egylet
Dr. Konopi Kálmán
Kovács Andor
Uzoni Kovács Endre
Kovács Margit dr.
Kovásznai Gábor dr.
Lázár Simonné
Lengyel Vera
Lingvay Lajos dr.
Litsek Zoltán dr.
Lövy Rezső
Lugosi István
Lustig Mihály
Mairovitz Márton
Marek Mór
Markovits György
Markstein László
Mármarosi Ref. Lyceum Nagy Könyvtára
Maron Géza
Márton Adolf dr.
Martonossy György dr.
Máthé István
Melinda László dr.
Mendel Mihály dr.
Mihályi Elemér
Molnár László
Nagy Lajos
Hosdáti Nagy Margit
Nagyváradi Újságíró Club
Németh Endre dr.
Orbán Aba
Oregyán József
Dr. Óváry Elemérné
Pálmai Béla
Parády Ferenc dr.
Pásint József
Peleskey Miklós
Politzer Mihály
Rafael Miksa dr.
Rakssányi Eta
Révész Arthur
Ridély Ervin dr.
Rimner Lajos
Romanowskyj Dénes
Róth Dezső
Rudolf Alfréd
Sárossy Ödönné
Schmidt Béla dr.
Sebők Elek
Simon Gyula dr.
Singer Mór
Soós István dr.
Steinthal Arthur
Sulyok István
Szabó Zoltán
Szántó Samu dr.
Szász Károly
Dr. Székely László

Dr. Szentiványi Leóné
Szép Ödön
Szigligeti Társaság
Szika Ferenc
Ifj. Szilágyi Tréger Károly
Gróf Sztáray Mihály
Tanódy Endre dr.
Tauber József dr.
Teleki Ádám gróf
Teleki Arctur gróf
Teleki Károly gróf
Teleki László Gyula gróf
Dr. Tirea Mihályné
Tóth János dr.
Vaniss László dr.
Várfalvi Mór dr.
Vásárhelyi Béla dr.
Dr. Vékás Lajos
Verzár Kálmán
Vidor Manó
Wertheimstein Viktor
Dr. Willer József
Zilahi Magyar Kaszinó
Zudor János

OSZK

KÜLFÖLDI TAGJAINK

Aich Lujza
Dr. Aixinger László
Dr. Antal Géza
Babits Mihály
Bakó László
Balog Kató
Bánó György
Basch Endréné,
sz. Szabó Clarisse
Békéscsabai Községi Felső-Kereskedelmi Iskola
Békéscsabai m. kir. állami Lorántffy Zsuzsánna Leány-liceum
Dr. Berecz János
Bereczky Endre
Dr. Bergstein Jenő
Dr. Bertalan István
Gróf Bethlen Istvánné
Báró Biedermann Elekné
Báró Biedermann Imréné
Bierbauer Virgil
Dr. Bolemán Jánosné sz. Zorkóczy Atala
Boros Béla
Borosnyay Károly
Dr. Borzsovay Jenő
Dr. Brázay Zoltán
Bruckner Győző
Csécs Elemér
Debreceni Első Takarék-pénztár
Debreceni Tisza István Tudomány Egyetem Könyvtára
Debrecen Város Könyvtára
Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület
Dénes Karola
Egyedi Andor
Dr. Entz Béla
Gróf Esterházy Móricz
Herceg Eszterházy Pál hitbizományi könyvtára
Dr. Esztergár Lajos
Dr. Fazakas Sándor
Dr. Fekete Sándor
Ferenczy Lóránd
Gróf Festetich György
Francia Filológiai Szeminárium
Dr. Frankfurter Béla
Gálffy Ignác
Gasparetz Béla
Dr. Gergely Jenő
Ghika György
Göllner Károly
Gömbös Gyula
Dr. Guba János
Dr. Györffy István
Győri M. Kir. Áll. Leány-liceum
Győr Szab. Kir. Város Könyvtára
Győr városi Iparos Tanonc-iskola
Gróf Hadik Mihály
Dr. váradi Haynal Imre
Halmay László
Harstein István
Hatvany Lily bárónő
Hegedüs Viktorné
Dr. Herz Pál
Herczeg Ferenc
Horváth Károlyné
Imre Kálmán dr.

Dr. Imre Sándor
Jánossy Gyula
Jávorszkyné Petráss Blanka
Jónás Imre
Dr. Kacsóh Bálintné
Dr. Kersék János
Kézdivásárhelyi Vásárhelyi Katalin dr.
Kir. Kath. Fráter György-gimnázium, Miskolc
Dr. Klekner Károly
Dr. Kmoskó Béla
Komáromy Károly
Báró Kornfeld Móric
Dr. Kovách Dénes
Kozma András
Dr. Kölcsey Sándor
Kucsma Károly
Kulpin Mihályné
Kuffler Dezsőné
Kuthy Sándor dr.
Léva Város Közkönyvtára
Dr. Loessl János
Dr. Magoss György
M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara
M. Kir. Postaigazgatósági Könyvtár
Milleker Rezső
Miskolci Állami Hunfalvy Reáliskola
Miskolc Város Könyvtára
Miskolc Város Női Felső-Kereskedelmi Iskolája
Móricz Zsigmond
Dr. Nagy Béla
Verseghi Dr. Nagy Elek
Nendtvich Andor
Nyárády István dr.
Pakots József
Herczeg Pálffy Miklós Központi Igazgatósága
John D. Paton
Peller Béla
Pereszlényi Margit
Pető István
Pohl Artúrné, sz. Thimár Mária
Dr. Pollák Emil
Pozsony városi magyar közkönyvtár
Dr. Preszly Károly
Dr. Purjesz Béla
Ravasz László dr.
Ref. Főiskola Könyvtára Debrecen
Ref. Tanárképző, Debrecen
Róna Ödön
Vitéz dr. Roncsik Jenő
Dr. Róth Miklós
Rutterschmidt Károly
Schubert Tódor
Ilona Siemers
Dr. Simek István
Skuteczky Singer Mária
Kankovszky Singer Zsuzsa
Soltész Sándor
Somogyi Könyvtár
Dr. Somogyi Miklós
Szabolcs Vármegye Könyvtára
Dr. Szalay József
Szegedi Zsidó Hitközség
Gróf Széchényi László
Szilassy Béla
Tabakovits Dusán
Tasnádi Kardos Gyula
Tonelli Sándor
Tormay Cecil
Dr. Ürmössy Erzsébet

Várady Aranka
Városi Fiu Felső-Kereskedelmi Iskola, Győr
Városi magyar könyvtár, Érsekújvár
Dr. Vásáry István
Városi Takarék és Hitelintézet Debrecen
Báró Villani Frigyes dr.
Dr. Vlcsek Ferenc
Walkó Lajosné
Gróf Wenckheim Józsefné
Zichy István gróf

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Ez a
könyv az
Erdélyi Szépmíves
Céh hatvannyolcadik kiadványa; VI. sorozatának 9—10.
számú könyve. Nyomtatta a Minerva rt.
nyomdája Garamond-antiqua betükkel. • A
szedést Lauf Rudolf nyomdavezető, a
nyomást Szabó Elek vezette. Kötése
Rohonyi Antal egyetemi
könyvkötő mühelyében készült.
•

E könyv első kiadása kizárólag
az ERDÉLYI SZÉPMÍVES CÉH
tagjai számára készült. • Ez a

10

sz. példány

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchenyi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár